

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR

46

CİLT / VOLUME

136

SAYI / NUMBER

269

ISSN

0255-0644

e-ISSN

2822-342X



SAYI:
269

HAZİRAN 2024
JUNE 2024



TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches
ISSN: 0255-0644
e-ISSN:2822-342X

2024 / 269
HAZİRAN 2024
JUNE 2024

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD


intihal.net

”ACARINDEX

İstanbul - 2024

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri Sanayi Tic. Ltd. Şti. Osmangazi Mahallesi Genç Osman Caddesi No: 2 / C

Esenyurt / İstanbul **Telefon:** +90 212 698 93 54 **Faks:** +90 212 696 09 54 **Sertifika No:** 47477

Yayın Türü

4 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

e-ISSN: 2822-342X

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
300 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	900 TL	1800 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU	Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. İnci ENGİNÜN
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Aysegül Demirhan ERDEMİR	Prof. Dr. Yünni SEZEN
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV (Müteveffa)
Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ (Müteveffa)	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN (Müteveffa)	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Prof. Dr. Ömer KURTBAĞ	<i>Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>
Doç. Dr. Turhan ADA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü</i>
Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ	<i>Samsun Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Doç. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • <i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkiloglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org
Cem MERİÇ	Türk Dili Editörü	<i>Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi</i>	cem.meric4817@gmail.com

Alan Editörleri / Field Editors			
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	<i>Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	cansever.kayapunar@yenyuzyil.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	<i>İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü</i>	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	<i>Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı</i>	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	<i>İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>	gokcenozen@aydin.edu.tr
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü</i>	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	<i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	dizgi@turan.org

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardaahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,

Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVOÑOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Uçer BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Yılmaz KOÇASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Doç. Dr. Besire AZIZALIEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • Ankara Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkur YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK KADIOĞLU • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.

- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.

- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluşun çalışmaya yapacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "*bilgilendirilmiş onam*" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle ilgili her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak

gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmacının sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmacının finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında yılda 3 defa (Şubat; Haziran; Ekim) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda *Orta Asya: Türkistan; Maveraü'n-Nehir: Aşağı Türkistan; Amu-Derya: Ceyhun; Sir-Derya: Seyhun; Türk Cumhuriyetler; Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Dergi kuralları hakkında bilgi dergimizin dergipark sayfası üzerinde yer almaktadır. Kurallara uygun hazırlanmayan makaleler dergi sekreteryası tarafından teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir.

TDA dipnot sistemi olarak Chicago modelini benimsemektedir. Atıfların yapılandırılması için

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ilgili kurallar incelenebilir. (Bağlantı için aşağıdaki kare kodu kullanabilirsiniz.)



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

OSMANLI BASININDA BİR ŞEYH ŞAMİL BİYOGRAFİSİ VE BUNA DAİR DEĞERLENDİRMELER

A BIOGRAPHY OF SHEIKH SHAMIL IN THE OTTOMAN PRESS AND EVALUATIONS

Mustafa AYDIN 151

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HİCAZ İSYANI VE "ARAP TALEPLERİ" NİN ULUSLARARASI DÜZLEMDE MÜZAKERESİ

THE HEJAZ REVOLT IN WORLD WAR I AND INTERNATIONAL NEGOTIATION OF "ARAB DEMANDS"

Enes Mert DEMİR 173

İNGİLİZ BASININDA KAZAKİSTAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ (1985-1991)

KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE PROCESS IN THE BRITISH PRESS (1985-1991)

Hakan KURT 207

KAPGAN KAĞAN İLE İNEL KAĞAN'IN AD SANLARI YAHUT ÇİNCE MO-CHOU ~ MO-ÇO VE FU-KÜ ~ FU-CHÜ ~ FU-KIU SES ÇEVİRİMLERİNİN ÇÖZÜMÜ

THE NAMES OF KAPGAN KHAN AND INEL KHAN OR THE SOLUTION OF CHINESE MO-CHOU ~ MO-CHO AND FU-KU ~ FU-CHU ~ FU-KIU SOUND TRANSLATIONS

Yusuf GEDİKLİ 233

BİZANS MÜVERRİHİ SOZOMENOS VE TÜRK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

BYZANTINE HISTORIAN SOZOMEN AND HIS IMPORTANCE IN TURKIC HISTORY

Ali AHMETBEYOĞLU 259

İNCELEME MAKALESİ

MANÇU QING YÖNETİM SIRASINDAKİ HOVD BAKANLIĞINDA YENİ TORGUTLAR

NEW TORGUTS IN THE HOVD MINISTRY DURING THE MANCHU QING ADMINISTRATION

Batmunkh BAASANKHUU - ZaurYESH RYSKHAN 271

KİTAP TANITMA

CUMHURİYETİN 100. YILINDA TÜRK TARİHÇİLERİ

Nahide ŞİMŞİR 283

GEÇ ANTİK ÇAĞ ÖN ASYA KAYNAKLARINDA TÜRKLER

Zafer SARAÇ 287

EDİTÖRDEN

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin kıymetli okuyucuları ve dergimize katkı sunan/sunacak olan sayın araştırmacılar ve akademisyenler,

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Turan Yazgan tarafından büyük Türk düşünür İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte birlik" umdesine uygun şekilde Türk Dünyası'nın bilimsel kıstaslarla incelenmesi ve üretilen akademik bilginin biriktirildiği bir zemin olması maksadıyla 45 yıl önce kurulmuştur. Prof.Dr. Yazgan'ın hedeflerini daha da ileri taşımak maksadıyla dergimizde 2024 yılından itibaren bazı değişikliklere gidilmiştir. Söz konusu değişikliklerin temel sebepleri akademik kaliteyi sürdürülebilir kılmak ve derginin Türk Dünyası araştırmalarına yönelik odağını korumak ile ilgilidir. Bu doğrultuda ;

2024 yılından itibaren dergimiz yılda 3 (üç) sayı (Şubat- Haziran- Ekim) olarak neşredilecektir.

Dergimiz bundan böyle yüksek lisans tezlerinden üretilmiş, türetilmiş çalışmalar, çeviri makaleler ve kitap tanıtımlarını kabul etmeyecektir.

Ayrıca dergi yazım kurallarında da uluslararası düzeyde kabul gören yazım ve atıf biçimlerinden Chicago Usulü 17. Sürüm'e geçilmiştir. Bu, dergimizin uluslararası indekslerde taranması ve yapay zekâ araçları tarafından daha kolay şekilde bulunmasını sağlayacaktır.

Dergi ile ilgili değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgiyi Dergipark sistemindeki sayfamızdan edinebilirsiniz.

Saygılarımızla.

Haziran 2024

Osmanlı Basınında Bir Şeyh Şamil Biyografisi ve Buna Dair Değerlendirmeler

A Biography of Sheikh Shamil in the Ottoman Press and Evaluations

Mustafa AYDIN*

* Prof. Dr.

Orcid Id: 0000-0003-1573-8035

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Prof. Dr. Mustafa Aydın, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, İstanbul-Türkiye,

E-posta / E-mail:
muaydin@iuc.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:

12 Aralık 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

5 Şubat 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Mustafa Aydın, "Osmanlı Basınında Bir Şeyh Şamil Biyografisi ve Buna Dair Değerlendirmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 151-171.

doi: 10.55773/tda.1404076



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Bu makalede; Şeyh Şamil'in, 1859 yılında Ruslara teslim olmasından yaklaşık üç yıl sonra, 1862'de İbrahim Şinasi'nin çıkarmaya başladığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 9 Muharrem 1280 (26 Haziran 1863) tarihli ve 104 numaralı nüshasında yayınlanan biyografisi ele alınmaktadır. Araştırma sonucunda Osmanlı basınında Şeyh Şamil'in hayat hikâyesi hakkında ilk olması muhtemel söz konusu yazının kısmen yanlış veya eksik bilgiler ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Bu yazı; bu ve benzeri kaynaklardan istifade etmeyi amaçlayan araştırmacı veya yazarlar tarafından ilgili kaynaklardaki bilgilerin kullanılmadan önce doğruluğunun teyit edilmesinin ne denli önemli olduğuna dair dikkat çeken bir örnek teşkil etmektedir. Öte yandan söz konusu yazı Osmanlı Devleti'nde henüz çok yaygın olmayan gazetelerin niteliğini ve dolayısıyla okuyucularının Kafkasya bölgesi ile ilgili ne tür bilgilere sahip olduklarını da ortaya koymasından kayda değer görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tasvir-i Efkâr*, Şeyh Şamil, Kafkasya, Gazi Molla, Hacı Murad

Abstract

This article deals with the biography of Sheikh Shamil, which was published in the *Tasvir-i Efkâr* newspaper, which was started by İbrahim Şinasi in 1862, approximately three years after his surrender to the Russians in 1859, dated 26 June 1863 and numbered 104. As a result of the research, it has been determined that the article in question, which may be the first in the Ottoman press about the life story of Sheikh Shamil, contains partially incorrect or incomplete information. This article is a striking example of how important it is for researchers or writers who intend to make use of these and similar sources to verify the information in the relevant sources before using them. On the other hand,

the article in question is noteworthy in terms of revealing the nature of the newspapers, which were not yet widespread in the Ottoman Empire, and therefore what kind of information their readers had about the Caucasus region.

Keywords: *Tasvir-i Efkâr, Sheikh Shamîl, Caucasus, Ghazi Mollah, Hadji Murad.*

Giriş

Tasvir-i Efkâr gazetesi; ilk resmî gazete olan Takvim-i Vekayi (1831) ile yarı resmî gazete olan Ceride-i Havâdis (1840) dışında ilk özel gazete olan Tercümân-ı Ahvâl'den (1860) sonra İbrahim Şinasi'nin 27 Haziran 1862'de yayınlamaya başladığı Osmanlı Devleti'ndeki ikinci özel gazetedir. Yazarları arasında Namık Kemal (1840-1888), Ahmed Vefik Paşa (1823-1891), Abdülatif Subhi Paşa/Samipaşazade Subhi (1818-1886) gibi dönemin entelektüel kişileri bulunmaktadır.¹

19. yüzyıla dair pek çok araştırmannın konusu ya da temel kaynakları arasında yer alan Tasvir-i Efkâr gazetesi bu çalışmaya 9 Muharrem 1280/26 Haziran 1863 tarihli ve 104 numaralı nüshasında Şeyh Şamil'e ilişkin yer verdiği bir biyografi yazısı dolayısıyla konu olmuştur. Söz konusu yazı "Tefrika" başlığı altında herhangi bir tanımlayıcı başlık olmadan yayınlanmıştır.² Bu nedenle yazı ilk bakıldığında kısım kısım yayınlanacak algısı oluşturmaktadır. Ancak daha önceki ve sonraki sayılar takip edildiğinde yazının süreklilik arz etmediği görülmektedir.

Biyografi yazısının girişinde; bir zamanlar Kafkasya'nın Dağıstan ve Çerkesistan taraflarına bizzat ve aracısız hükmetmiş olan Şeyh Şamil'in hayat hikâyesini içerdiği ve "bir kişi" tarafından verilen bir makale olduğuna vurgu yapıldıktan sonra, makalede Şeyh Şamil'in Rus eline düşmeden önce başından geçen olayların zikredildiği ifade edilmiştir. Aslında biyografik yazıda yer alan bilgilerin "bir kişinin verdiği makaleye dayandığı" ifadesiyle yazıya ilişkin muhtemel yanlış veya eksikler hususunda sorumluluk kabul edilmeyeceği ihsas edilmiştir. Nitekim bu makalenin yayınlanma amaçlarından biri bu tarz bir metnin araştırmacı veya yazarlar tarafından kullanılmadan önce teyit edilmesinin ne denli önemli olduğuna dikkat çekmektir. Keza makale Osmanlı Devleti'nde henüz çok yaygın olmayan gazetelerin niteliğini ve dolayısıyla okuyucuların Kafkasya bölgesi ile ilgili ne tür bir bilgiye sahip olduklarını da ortaya koyması açısından kayda değer görünmektedir.

Bilindiği üzere 1784 yılında Kırım'ın Rus Çarlığı tarafından haksız yere ve zorla işgal edilmesi, buna karşı Kafkaslar'daki gelişmeleri öteden beri

¹ Tasvir-i Efkâr gazetesi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Nesimi Yazıcı, "Tasvir-i Efkâr," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2011), 40: 138-140.

² Tasvir-i Efkâr gazetesi Necdet Hayta tarafından "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)" başlığıyla yüksek lisans tezi (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1990) olarak ele alınmış ve bu çalışma daha sonra (2002 ve 2018 yıllarında) *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi 1278/1862-1286/1869* adıyla kitap olarak yayınlanmıştır. Ancak gerek tezde "Tefrikalar" başlıklı bölümde (Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak*, 452-459) gerekse kitapta (Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak*, 452-459) bu çalışmanın konusunu oluşturan biyografik yazıdan söz edilmediği görülmektedir.

dikkatle takip etmekte olan Osmanlı Devleti'nin Türk ve Müslüman yurdunun işgaline hemen bir savaşla karşılık verememesi özellikle Müslüman Kafkas halkları arasında büyük bir infiale yol açmıştır. Nitekim bu işgalin hemen sonrasında, 1785'te, Kafkas bölgesinde yaşayan halklar sıranın kendilerine geleceği endişesiyle Şeyh Mansur önderliğinde Hristiyan Rus Çarlığı'na karşı Müslümanları koruma ve işgale karşı direnme amaçlı bir mücadele başlatmışlardır. Ne var ki bu mücadele 1791'de Şeyh Mansur'un Anapa Kalesi'nde Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle sona ermiştir.³ Daha sonra Osmanlı Devleti'nin de Rus Çarlığı ile yaptığı savaşlarda (1806-1812, 1828-1829) istenen sonucu elde edememesi ve Rusların ekonomik, siyasi ve askerî gücü dolayısıyla artan baskıları Gazi Muhammed, Hamza Bey ve Şeyh Şamil gibi liderlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Bu liderlerden sonuncusu olan Şeyh Şamil ile ilgili tefrikada özetle; Şamil'in Gimri köyünde doğduğu, ebeveyninin halktan ve hocasının da Celaleddin adında biri olduğu belirtilmiştir. Ardından, 13-14 yaşlarında Enderi köyünde ticaretle meşgul olduğu, bu sırada hemşehrilerinden birini aralarında ortaya çıkan münakaşadan dolayı öldürdüğü ve bunun üzerine meşhur Gazi Molla'ya sığındığı ifade edilmiştir. Gazi Molla'nın da o tarihte Rusya'ya boyun eğmemiş aşiret ve kabilelerin ve Dağıstan ile Hazar Denizi arasında kalan dağ silsilesindeki yerlerin hâkimi olduğuna vurgu yapılmıştır.

Gazi Molla'nın, yanlış bir bilgi olarak, 1816-1817 yılında meydana geldiği belirtilen eski Vinezanyaya kuşatmasında Şeyh Şamil'in gösterdiği gayret ve fevkalade yiğitliği takdir ettiği ve bundan dolayı kendisini kurmay dairesine aldığı, askerî eğitimini tamamlamasının ardından Şamil'i meydana gelen harplerinin hiçbirinde yanından ayırmadığı ve Şamil'in de her bir savaşta maharet ve kahramanlık göstererek ün ve imtiyaz kazandığı ifade edilmiştir.

Yine tefrikada ifade edildiğine göre; Şeyh Şamil, Gazi Molla'nın nasihati üzerine hac farızası için Mekke'ye gitmiş ve dönüşünde yine onun maiyetinde askerî işlerle meşgul olmuştur. Gazi Molla, Rosen adlı Rus generalin kumandası altında bulunan Rus birlikleriyle, yanlış bir bilgi olarak, 1822-1823 yılında Argun Nehri kıyısında savaşa tutuşup, savaş sırasında şehit olmuştur. Şeyh Şamil de bu savaşta Gazi Molla'nın yanından ayrılmayarak süngü ile göğsünden yaralanmış ve iki kurşun da vücudunun bir tarafından diğer tarafına geçmiştir. Vefat eden Gazi Molla'nın komutanlarından Muhammed Hudadad Ruslardan intikam almak için Çeçenistan ve Dağıtsan halkını ayaklandırmıştır. Bu arada Çerkeslerin Gazi Muhammed'in yerine Hamza Bey'i seçtiklerine dair tefrikada yer verilen yanlış bilgi aktarımı, Hamza Bey'in zadegândan olması sebebiyle Şamil'e düşmanlık gösterdiği ifadesiyle devam etmiştir. Yine yanlış bir bilgi olarak Şamil'in Hacı Murad ile ittifak edip, 1834-1835 yılında Hunzah adlı yerde Hamza Bey'i ailesiyle birlikte öldürdüğü ifadesine yer verilmiştir.

³ Mustafa Aydın, "Şeyh Mansur," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39: 61.

Asıl hareketi bütün kabile ve dağ aşiretlerinin hanlarını idam ile oraları zadedân idaresinden kurtarmak olan Şeyh Şamil'in bunun üzerine Müridler grubunu kurduğu, bunların başına geçtiği ve hanların birazının katledilmelerine birtakımının da Rusya'ya iltica etmelerine yol açtığı belirtilmiştir. Ardından Kafkas dağlarında bulunan bütün kabile ve aşiretlerin Şeyh Şamil'e biat edip, gönderdikleri vekillerin Şeyh Şamil ile görüşmelerinde Şeyh Şamil'in vekillere milletin istiklalini sağlamak ve bütün kabilelerin Rus zulmünden kurtarılmasını uğrunda kendini adayacağına, adı geçen vekillerin de kabilelerinin kendisine itaat ve bağlılıktan ayrılmayacaklarına yemin ettikleri ifade edilmiştir. Yine Şeyh Şamil'in yukarıda anılan Muhammed Hudadad'ı Büyük ve Küçük Çeçenistan taraflarına gönderip, halkını Rusya aleyhine ayaklandırdığından ve Dağıstan'ın başkanlığını da Hacı Murad Bey'e verdiğiinden bahsedilmiştir.

Öte yandan tefrikada; 1839'da Ahulgo'da Ruslarla yapılan savaşta Şamil'in yenilgisinden bahsedilmemiş, bununla birlikte Rus hücumlarını savuşturduğu ve savaştan sıkılıp, bir süre için Ruslarla mütareke yapıp, yanlış bir bilgi olarak da manevi oğlu Gazi Muhammed'i rehin olarak gönderdiği ifade edilmiştir. Daha sonra Rusların, Şeyh Şamil'in eline düşmüş olan prensleri kurtarmak için bu kişileri oğlu ve büyük meblağlar karşılığında takas ettiğiinden bahsedilmiştir.

Tefrikada ifade edildiğine göre akabinde, 1842-1843 senesinde Şeyh Şamil, Grabbe adlı generalin kumandası altında bulunan Rusya ordusunu Çeçenistan'da bulunan Valerik adlı yerde yenmiş ve Şamil'in diğer başarıları da generalin geleceğine mal olmuştur.

Şeyh Şamil aynı tarihte Rusya ordusundan firar edip, kendisine sığınan Çinafski adlı Lehliyi kurmay subay tayin etmiş ve bu subay 1844-1845 yılında bir fırkayı/tümeni kumanda ederek, Ruslara karşı pek çok kez galip gelmiştir.

1845 yılında Şeyh Şamil; Faezi, Golovin ve Grabbe adlı generallerle birbiri ardına 16 kez savaşmış, sonunda Prens Vorontsov'un ordusu ile Dargo adlı yerde harbe tutuşmuş ve Rus askerinin gayretini artırmak için o esnada Petersburg'dan gelmiş olan Savunma Bakanı General Çernişev'e karşı da hatırı sayılır galibiyetler kazanmıştır. Hatta bu savaşlardan birinde Prens Vorontsov ile savunma bakanının esir edilmelerine ramak kalmıştır.

Yine tefrikada; Şeyh Şamil'in 1845-1846 senesinde Françesko Yakuski adlı Lehliyi kurmay başkanlığına tayin ettiği, Büyük ve Küçük Kabartay'ı savaşarak ele geçirdiği, hayal ürünü bir ifade olarak da zafer ayetli sancaklarını Ekaterinodar şehrinin kapısına saptığı yazılmıştır. Buna ilaveten Şeyh Şamil'in Rusya ordusu firarilerinden 5.000 kişiden oluşan muntazam bir tümen/fırka teşkil ettiği ve bu askerlerin Şeyh Şamil'e itaatten hiçbir zaman vazgeçmedikleri zikredilmiştir.

Şeyh Şamil'in Kafkas dağlarında bulunan çeşitli kabilelerin birlik olmaları ve hanların ahali üzerindeki baskılarının kaldırılması için oraları tamamen idaresine aldığı, Çerkesistan'ın da Kırım Savaşı'nın sonuna kadar Naip Muhammed Emin'in tarafından idare edildiği ve kendisine daha sonra

Osmanlı Devleti tarafından paşalık unvanı verildiği belirtilmiştir.

Ardından Şeyh Şamil'e destek olan emirleri/komutanları olarak Hacı Murad, Muhammed Hudadad, Gazi Muhammed, Süleyman Bey ve Danyal Bey'in isimleri zikredilmiş, ayrıca Danyal Bey'in Şeyh Şamil ve Rus subaylarla olan ilişkisine değinilmiş, daha sonra Şeyh Şamil'e katıldığı belirtilmiş ve yanlış bir bilgi olarak da Şeyh Şamil'e damat olduğu ifadesiyle yazı bitirilmiştir.

Bu çalışmada usul olarak; öncelikle biyografi yazısı bugünkü harflere çevrilmiş, metinde mevcut bilgiler günümüzde bilimsel olarak kabul edilen verilerle kıyaslanarak, teyit edilmiş ve yanlış bilgilendirme varsa bu dipnotta verilen bilgiyle giderilmeye çalışılmıştır. Söz konusu bilgi veya isim hakkında tereddüt varsa bu hususa dikkat çekmek amacıyla ilgili yere soru işareti konmuştur. Ayrıca metinde yer alan ifade bozuklukları da mevcut hâliyle verilmiştir.

Şeyh Şamil Hakkındaki Tefrika Metni ve Metnin Değerlendirilmesi

Tefrika⁴

Bir vakit Kafkasya'nın Dağıstan ve Çerkesistan taraflarına bi'z-zât ve bi'l-vâsita hükm eylemiş olan meşhûr Şeyh Şamil'in tercüme-i hâlini mübeyyin bir zât tarafından verilen makedir ki, mûmâileyhin Rusyalunun eline düşmezden evvel vukû' bulan sergüzeştini beyân eder. Şeyh Şamil⁵ 1210 sene-i hicriyesinde⁶ Taulya⁷ memleketinde Kumuk sahrâsında vâki' Himri⁸ karyesinde tevellüd etmiştir.⁹ Vâlideyni âhâd-ı nâsdan idi.¹⁰ Hocası Celaleddin nâmında bir zât imiş.¹¹

⁴ "Tefrika," *Tasvîr-i Efkâr*, no. 104 (9 M 1280/26 Haziran 1863), 3-4.

⁵ *Bu zatın asıl ismi Şamvil ise de beyne'l-nâs Şâmil diye mar'uftur* (Gazetede bu bilgi 1 numaralı dipnot olarak verilmiştir). Bununla ilgili bk. "Tefrika," *Tasvîr-i Efkâr*, no. 104, (9 M 1280/26 Haziran 1863), 3. Aslında Şamil'e ilk önce konulan isim Ali olup (Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, (London: Frank Coss, 1994), 69; Clemens P. Sidorko, *Dschihad im Kaukasus, Antikolonialer Widerstand der Dagestaner und Tschetschenen gegen das Zarenreich (18. Jahrhundert bis 1859)*, (Wiesbaden: 2007), 185), bu isim dedesinin adıydı (Mustafa Budak, "Şeyh Şamil," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: 2010), 39: 67). Ne var ki hastalıktan kurtulamayan Ali'nin ismi geleneklere göre uygun düşmediği düşünülerek, değiştirilmiş ve kendisine Şamil adı verilmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus.*, 185; Budak, "Şeyh Şamil," 67). Fakat daha sonra Şamil de adını Peygamber Samuel'in (İsmail'in) Arapça şekli olan Şamvil'e dönüştürmüştü ve yazdığı evrakta da bu şekliyle kullanmıştır. Bu değişiklik Şamil'e iyi gelmiş olmalıdır. Nitekim özellikle gençlik yıllarında atlama ve yüzme sporlarında yeteneğini ortaya koymuştur (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus* 185).

⁶ Hicri 1210 yılı, miladi olarak 1795-1796 yıllarına karşılık gelmektedir.

⁷ Taulya ifadesi ile Dağıstan kastedilmektedir. Bu ifade büyük ihtimalle tau/dağ kelimesinden türetilmiştir.

⁸ Gimri olarak bilinmektedir.

⁹ Şamil 26 Haziran 1797'de Gimri'de doğmuştur (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 185).

¹⁰ Şamil'in babası Gimri'li Özden Dingali Muhammed'dir. Annesi Bahu Mesede(u)/Mesude Koysube'ye bağlı olan Aşilta köyünden olup, babası hatırı sayılanlardan Pır Budak Bey'dir. Hakkında pek bir şey bilinmemekle birlikte ticaret ve ziraatla uğraştığı düşünülmektedir. Şamil'in kız kardeşinden başka kardeşi yoktur (Gammer, *Muslim Resistance*, 69; Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 185).

¹¹ Bahsi geçen hoca muhtemelen Celaleddin değil, Cemaleddin olmalıdır. Şamil'in ilk hocası ise kendisinden büyük olan arkadaşı Gazi Muhammed'dir. Şamil bunun dışında 1811-1812 yılların-

13 ve 14 yaşında iken Enderi karyesinde ticâretle meşgûl idi. Bu esnâda hemşehrilerinden birini beynlerinde tekevvün eden münâzâ‘adan dolayı idâm etmiş ve bunun (1. bend) üzerine meşhûr Gâzi Mollâ‘ya¹² ilticâ eylemiştir. Bu zât ise o tarihte Rusya’nın dâ‘ire-i itâ‘atine dâhil olmamış olan aşâ‘ir ve kabâ‘ilin ve Taulya ile Bahr-i Hazar arasında kâ‘in silsile-i cibâlde bulunan memâlikin hâkimi idi.

Müşârûnileyh Gâzi Mollâ, 1232¹³ senesi vukû‘ bulan eski Vinezanyaya¹⁴

da E(l)nderi, Unsukul ve İhali‘de çeşitli hocalardan da (İhali Said, Harakanlı/Harikuli Laçinilav gibi) eğitim almıştır (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 185-186; Budak, “Şeyh Şamil,” 67). Onun 1820’li yıllarda Mistizme yönelmesinde ise Şeyh Cemaleddin ve Yaraglı Muhammed’in rolü büyük olmuştur. Bu arada Şamil Gimrili Tıpcı (Heilkunde) Abdülaziz’in kızı Fatma ile evlenmiş ve bu evlilikten 29 Haziran 1831’de doğan Cemaleddin ve Mart/Nisan 1833’te doğan Gazi Muhammed dünyaya gelmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 186). Baddeley’in eserinde ise Şamil’in, hocası Gazi Kumuklu Nakşibendi Şeyhi Cemaleddin’in kızı Zaide ile evlendiği belirtilmektedir. Ancak eserin İngilizce’den Türkçeye çevirisinde Zaide adının atlandığı görülmektedir. (Bununla ilgili bk. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, (London: Longman, 1908), 243; John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden. (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1995), 237).

¹² Gazi Molla/Muhammed (1794-1832); Gimrili Avarlardan Silahçı Muhammed’in oğlu olup, 1794’te Gimri’de doğmuştur. Gazi adı kendisine sonradan bir unvan olarak verilmemiştir. Annesi Gimrili Muhammed Sultan’ın kızı Bağı Sultan’dır. Gazi Muhammed’e ilk eğitimi Karanay’da hatırı sayılır bir molla ve öğretmen olan büyükbabası İsmail tarafından verilmiştir. Gazi Muhammed 10 yaşındayken kendisinden daha küçük olan “Şamil adlı Gimrili başka bir çocukla” eğitime başlamış, ancak dedesi İsmail’in ölümünden sonra Gimri’ye geri dönmüştür (Gammer, *Muslim Resistance*, 49-50; Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 121-122; Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağistan*, çev. Musa Ramazan, (İstanbul: Şamil Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, 2003), 112-113). 16 yaşında isteği dışında Ali Galbac’ın kızı Sammai ile evlendirilmiş ve babası ile de geçinemediğinden evini ve eşini terk edip, eğitim için Koysubu’ya gitmiştir. Babasının ölümüyle eşinden ayrılmıştır. 1815’te annesinin akrabasından Beli ile evlenmiş, ancak onunla da fazla kalmayarak, eğitimini tamamlamak amacıyla arkadaşları Şamil ve Şabbas (Şah Abbas) ile birlikte Karanay’dan o sıralarda 30 öğrencisi olan Harakanlı Said’in yanına gitmiştir. Beli’den de çocuğu olmayan Gazi Muhammed, ondan da ayrılmış ve 1818/19’da üçüncü evliliğini henüz 13 yaşındaki kuzeni Fatma ile yapmıştır. Evli çiftin 1822/23’te Saliha adında bir kız çocukları olmuştur ki, bu Gazi Muhammed’in tek çocuğudur. Bu arada Gazi Muhammed kendisi hoca olmuş ve eğitim vermek için oradan oraya gezmeye başlamıştır. İlk önce Kumuk sınırındaki Çirka’da mollalar ve diğer eğitimciler için eğitim vermiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus* 122-123). Sonra Kızılyar’a gitmiş ve burada Çerkes ve Nogaylara ders vermiştir. Öte yandan Gimri’de kamusal alanda gelenek hukukunun yerini şeriatın alması için 1826/27’de yapılan oylamada şeriatçılar kazanmıştır. Bunun üzerine Gazi Muhammed tütün ve alkolle karşı savaş başlatmıştır. O zamana kadar üzümünden şarap, konyak, cebre vb. elde edilmekte ve Kafkas halkları arasında alkol kullanılmaktaydı. Hatta Gazi Muhammed’in babası “alkolik”ti. Şamil’in babası da alkol içmekteydi. Keza hanlar da alkol içmekteydiler. Yine alkol kullanan Hamza da imam seçildikten sonra alkolden vazgeçmişti (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 125). Gazi Muhammed şeriatı giderek daha geniş bir alanda uygulamaya başlamıştır. Alkolden sonra düğün yanında açık danslar da yasaklanmıştır (Sidorko *Dschihad im Kaukasus*, 126). 1827 Nisan’ında Mehdi Şamhal; İrfili ve Karanay’daki uygulamaları Tiflis askerî valiliğine şikâyet etmiştir. Bu arada Gazi Muhammed ise adamlarını diğer yerlere göndererek, şeriatı yaymaya çalışmıştır. Karşı gelenleri de zorla “yola getirmiştir.” Bir ara Şeyh Cemaleddin’in yanına giden Gazi Muhammed, Nakşibendi tarikatına da girmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 128-130). Gazi Muhammed akabinde 1829 yılı sonu veya 1830 yılı başlarında İmam olarak ortaya çıkmış ve 25 Ocak 1830’da 3.000 adamıyla birlikte Koysubu civarındaki üzüm yetiştiriciliğinin merkezi olan Harakan’ı ele geçirmiştir. Müteakiben Gazi Muhammed bütün şarapların sokaklara dökülmesini emretmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 136-137; Baddeley, *The Russian Conquest*, 242; Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı*, 236). Molla Muhammed diye de anılan Gazi Molla Müridizm akımını kabul ederek, ilk defa ona politik bir karakter kazandırmıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, 234; Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı*, 231).

¹³ Hicri 1232 yılı, miladi olarak 1816-1817 yıllarına karşılık gelmektedir.

¹⁴ Doğrusu Vnezapnaya olmalıdır. Zikredilen yıllarda ise Gazi Molla henüz imam değildir. Ruslara

muhâsarasında Şeyh Şamil'in ibrâz eylediği gayret ve şecâ'at-ı fevka'l-âdeyi tahsîn eylemiş ve binâenaleyh kendisini erkân-ı harbi dâ'iresine idhâl ve terbiye-i askeriyesini ikmâl edüb vukû' bulan muhârebelerinin hiçbirinde yanından ayırmamış ve Şeyh-i müşârünileyh dahî her bir ma'rekede bir dürlü mahâret ve şecâ'ât göstererek kesb-i şöhret ve imtiyâz etmiştir.

Gâzi Mollâ dahî âhâd-ı nâsdan iken liyâkat ve iktidârıyla kesb-i ikbâl etmiş olduğundan asâlete pek de ehemmiyet vermez idi. Orada bulunan hânlar ise envâ'-i kabâyih ile âlûde olduklarından bunların def-i mazarratları için imhâlarını tasmîm ederek Şeyh-i müşârünileyhe dahî tembîh ve tavsiye etmiştir ki, müşârünileyhin zirde beyân kılınacak harekât-ı âtiyyesi bu tasavvuru fi'le çıkarmıştır.¹⁵

O esnâda Gâzi Mollâ'nın nasihatı üzerine müşârünileyh Mekke-i mükerrmeye azîmetle edâ-yı farîza-ı hac etmiş ve avdetinde yine müşârünileyhin maiyyetinde hidemât-ı askeriye ile iştigâl eylemiştir.

Müşârünileyh Gazi Molla Rozen¹⁶ nam Rusya generalinin taht-ı kumandasında bulunan Rusya ordusuyla 1238¹⁷ senesi Argun nehri kenarında muhârebeye tutuşarak esnâ-yı kârzârda şehîd olmuş ve Şeyh-i müşârünileyh bu muhârebeye dahî kat'iyen yanından ayrılmayub göğsünden süngü ile yaralanmış ve iki kurşun dahî vücûdunun bir tarafından diğer tarafına geçmiştir.¹⁸

Müteveffâ-yı müşârünileyhin sergerdelerinden Muhammed Hudâdâ¹⁹

karşı kutsal savaşa çağırın ilk bildiri 1829 yılında yayınlanmıştır. İlk silahlı hareket de 1830 yılında olmuştur (Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 245). Metinde 1816/17'li yıllarda vuku bulduğu belirtilen olay aslında 1831 yılında vuku bulmuştur. Bu sırada Burnaya'ya da saldırı düzenlenmiştir (Norman Luxenburg, *Russian Expansion into the Caucasus and the English Relationship Thereto*) (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 1956), 45). Öte yandan bu kuşatma esnasında General Emanuel de yaralanmış ve yerini General Velyaminov'a bırakmıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, 256; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 248-249).

¹⁵ "Tefrika," *Tasvir-i Efkâr*, no. 104 (9 M 1280/26 Haziran 1863), 3, st. 2.

¹⁶ Georg Andreas von Rosen/Baron Grigory Vladimiroviç Rosen (1782-1841), Rus general. 1805 yılında Rus ordusuna katılmış, 1830-1831 yıllarında Polonya ihtilalinin bastırılmasında görevlendirilmiştir. 1831-1837 yıllarında Kafkas Kolordu Komutanlığı ve Kafkas Genel Valiliği yapmıştır (Bezhan Khorava, *Circassians*, (Tbilisi, 2012), 65; "George Andreas von Rosen", de.wikipedia.org).

¹⁷ Hicri 1238 yılı, miladi olarak 1822-1823 yıllarına denk gelmektedir.

¹⁸ Bahsi geçen savaş 29 Ekim 1832 tarihinde Gimri'de vuku bulan savaştır. Bu savaş sırasında Gazi Molla ve Şeyh Şamil buldukları evde Ruslarca kuşatılmışlardır. Gazi Molla son çare olarak kılıcını çekip, Rusların üzerine hücum ederken, evin damından düşen bir taş onu yere sermiş ve o sırada Rus askerleri de onun üzerine saldırarak, süngüyle öldürmüşlerdir. Akabinde Ruslar naaşını Tarku'ya götürmüşlerdir. Şeyh Şamil ise 11 yıl sonra naaşını bulunduğu yerden alarak, Gimri'de tekrar toprağa vermiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus.*, 155-156. Bununla ilgili ayrıca bk. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 270; Luxenburg, *Russian Expansion*, 46-47; Muhammed Tahir el-Karahi, *Şeyh Şamil'in Cihad Hatıraları*, (Türkçesi Abdulhamid bin Abdullah eş-Şekivi, Osm. sadeleştiren Tahirü'l-Mevlevi), Haz. E. Sadettin Doruklu, (İstanbul: 1997), 133). Bu olay sırasında Şamil de birkaç yerinden ağır yaralanmıştır (Kadarî, *Asar-i Dağıstan*, 113).

¹⁹ Bu kişi büyük ihtimalle Kafkasya'nın önemli savaşçılarından biri olan Ahverdil Muhammed olmalıdır. Nitekim bu kişiden Wikipedia'nın Azerice "Şeyx Şamil" maddesinde "Haqverdi Mehmed (Axberdilav Mohuma)" şeklinde bahsedilmektedir ("Şeyx Şamil", az.wikipedia.org). "Hak (Allah) Verdi" ifadesi gazetede yer alan biyografi metninde Farsça "*Hudadad*" olarak verilmiştir. Ahverdil Muhammed (1800-1843); 1834 yılında Hamza Bey kulluğu ortadan kaldırınca Hamza Bey'e katılmış, ardından Şeyh Şamil'in önde gelen komutanlarından biri olmuştur (Sidorko, *Dschihad*

Rusyaludan ahz-ı intikam için Çiçina²⁰ ve Dağıstan ahâlisinin ayaklanmasına sebep olmuştur. Çerkesler Gâzi Mollâ'nın vefatını istihbâr edince Hamza Bey²¹ nâm zâtı kendilerine sergerde ittihâz etmişler²² ise de mûmâileyh zâdegândan olduğu cihetle Şeyh Şamil'e izhâr-ı adâvet ve husûmet eylediğinden Şeyh-i müşârüneyh Hudâdâd'ı bi'l-istishâb Dağıstan'a giderek ve orada Hacı Murad Bey²³ nâm zât ile ittifâk ederek 1250²⁴ senesi Honcaki²⁵ nam karyede Hamza Bey'i familyasıyla beraber âlem-i ademe göndermişlerdir.²⁶

im *Kaukasus*, 377-378). Kevsur'a bağlı Şatil'e saldırı sırasında 24 Haziran 1843'te ağır şekilde yaralanmış (Gammer, *Muslim Resistance*, 141) ve 30 Haziran'da hayatını kaybetmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 378). Ahverdil Muhammed'in kılıcının üzerinde; "Ahverdil Muhammed'den daha asker biri ve onun kılıcından daha keskin bir kılıç yoktur" şeklinde bir yazı bulunması, kendisinin kahramanlığı ve savaşçı kişiliği hakkında yeterli bilgi vermektedir (Baddeley, *The Russian Conquest*, 362; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, 343).

²⁰ Çeçenya/Çeçenistan.

²¹ Hamzat/Hamza Bey; Avar asıllı olup, 1789'da Hunzah'ın 20 km kadar Güney-doğusunda Yeni Gotsatl/Hutsal köyünde doğmuştur. Babası Ali İskender Bey üst sınıftan (yani han ve bey sınıfından), annesi ise alt sınıftan olduğu için kendisi "Canka" olarak isimlendirilmiştir. Bu nedenle Hamza Bey'in diğerlerine göre zâdegândan olduğu söylenebilir (Baddeley, *The Russian Conquest*, 283-284; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, 272-274; Gammer, *Muslim Resistance*, 60 vd.). Hamza Bey, Kur'an ve Arapça'yı Coh'ta öğrenmiş ve daha sonra öğrenimine Hunzah'ta devam etmiştir. Burada babasının konumu dolayısıyla Mehtulin Hanı Ahmet Han'ın eşi Bahu Bike Hanım tarafından kendi oğlu gibi yetiştirilmiş, öğrenimini tamamladıktan sonra Gotsatl'a gitmiş ve bir ara içkiye başlayınca amcasının kendisine Gazi Muhammed'i örnek göstermesinin ardından Gazi Muhammed'e katılmıştır. Müridlerin Hunzah'ta yenilmelerinden sonra ise Car bölgesine gitmiş ve burada bazı başarılar elde etmiştir. Ruslarla kendisine maaş bağlanması karşılığında anlaşmış ve ardından Tiflis'e gönderilmiş olan Hamza Bey, burada tutuklanmıştır. Fakat Gazi Kumuk Hanı Arslan Han'ın araya girmesiyle serbest bırakılmıştır. Bu arada Arslan Han, han kızı Seltanetta (Sultan) ile evlenmesini engelleyen Bahu Bike Hanım'a karşı intikam hırsıyla dolu olup, bu intikamı da Hamza Bey'in almasını ummaktaydı ve Bahu Bike Hanım hayatta iken Müridizmin başarıya ulaşamayacağını belirtmekteydi (Daha geniş bilgi için bk. Baddeley, *The Russian Conquest*, 284; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, 273).

²² Çerkeslerin bu gelişmelerle pek de alakaları olduğu söylenemez. Zira o sıralar Çerkesler zaten Ruslara karşı mücadeleye etmekteydiler (Bu husus hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Aydın, *Batı Kafkaslar'da Rus Siyaseti ve Değişen Dengeler 1830-1850*, 2. bsk., (İstanbul: Derin Yay., 2017). Hamza Bey'in 1832 Kasım'ında atanması ile ilgili pek çok görüş olmasına rağmen Hamza Bey Dağıstanlı ulema ve ileri gelenler tarafından Gazi Muhammed'in yerine atanmıştır (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 163).

²³ O sıralarda Hacı Murad (1812-1852); Hamza Bey ve Şeyh Şamil'e karşı olup, Şamil'in şeriatı esas alan uygulamalarına mukavemet eden Rus taraftarı Avar Hanlığı ile de yakın iş birliği hâlindeydi (Baddeley, *The Russian Conquest*, 254-255, 283-288; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı*, 246-247, 273-277. Askeri anlamda üstün yetenekli ve cesaret timsali bir kişi olarak anılan Hacı Murad hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Mustafa Budak, "Hacı Murad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1996), 14: 490-491; Lesley Blanch, *Die Saebel des Paradieses*, (Hamburg: 1965), 237-253). Keza o sıralarda Hacı Murad ile Ahverdil Muhammed'in ittifakı da söz konusu değildir.

²⁴ Hicri 1250 yılı, miladi olarak 1834-1835 yıllarına karşılık gelmektedir.

²⁵ Bahsi geçen yer Hunzah olmalıdır (Karahî, *Şeyh Şamil'in Cihad*, 47-48).

²⁶ Burada belirtilen bilgiler kısmen doğru kısmen yanlıştır. Bilgilerin doğru olan kısmı Hacı Murad'ın Hamza Bey'in öldürülmesinde kardeşi Osman ile birlikte Avar prenslerinin öcünü almak amacıyla birlikte hareket etmiş olmasıdır. Yanlış olan kısmı ise Şamil'in Hamza Bey'in öldürülmesiyle alakası olduğudur. Aksine Şamil, Hamza Bey'i kendisine karşı kurulan komploya karşı uyarılmış, Hamza Bey ise "Allah ölümümü Hunzahlıların eline verdiyse yapacak bir şey yok" diyerek, uyarılara kulak asmamıştır (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 176-177). Hamza Bey'in öldürülmesine yol açan olaylar dizisi ise şu şekilde vuku bulmuştur: 1830'da Bahu Bike Hanım müridleri püskürtmeyi başarmıştır. Ancak direnmenin boşuna olduğunu anlayınca Müridizmi kabul etmiştir. Bununla birlikte Ruslara karşı savaşa katılmayacağını belirtmiştir. Bu şartlarla anlaşmıştır.

Bunun üzerine Şeyh-i müşârünileyh (esâs hareketi kâffe-i kabâ'il ve aşâ'ir-i cibâliyenin hanlarını idâm ile orasını zâdegân idâresi sûretinden tahlis etmekden ibâret olan) müridler fırkasını icâd ederek bunların riyâsetine geçmiş²⁷ olduğundan bunların teşebbüsât-ı vâkı'ası üzerine hânların birâzi maktûl²⁸ olarak bir takımı dahî Rusya'ya ilticâ etmişdir.

Bundan sonra Kafkas dağlarında bulunan kâffe-i kabâ'il ve aşâ'ir müşârünileyhe bi'at ederek gönderdikleri vekillerin muvâcehesinde Şeyh-i müşârünileyh milletin istihsâl-i istiklâli ve kâffe-i kabâ'ilin Rusyalunun dest-i zulmünden tahlisi uğurunda vakf-ı vucûd edeceğine, mûmâileyhüm vekiller dahî kabîleleri tarafından kendisinin itâ'at ve inkiyâdından ayrılmayacaklarına yemin etmişlerdir.

Şeyh-i müşârünileyh mûmâileyh Muhammed Hudadâd'ı me'mûren Büyükh Küçük Çiçina taraflarına gönderip ahâlisini Rusya aleyhine ayaklandırmış ve Dağıstan'ın riyâsetini dahî Hacı Murad Bey'e²⁹ itâ eylemişdir.

göstermek için de 8 yaşındaki oğlu Bulaç Han'ı Hamza Bey'e rehine olarak vermiştir. Hamza Bey ise Bahu Bike Hanım'ın diğer iki oğlunu (Ebu Nutsal ve Uma/Ömer) da istemiştir. Bahu Bike Hanım önce Uma Han'ı, ardından Ebu Nutsal'ı Hamza Bey'e göndermiştir. Karargâhı hanlığa 2 km mesafede olan Hamza Bey ise Şamil'in telkiniyle bu iki Avar prensini öldürmüştür. Ardından Hunzah'a giderek Bahu Bike Hanım'ın başını kestirmiştir. Bu sırada olayı duyan ve Bahu Bike Hanım'a karşı intikam hırsı taşıyan Gazi Kumuk Hanı Arslan Han ise Hamza Bey'e iki adet mektup göndermiştir. Halka açıklanan mektupta intikam alacağını söylemiştir. Diğer mektupta ise Hamza Bey'e teşekkür etmiş ve ona altın kol saati göndermiştir (Baddeley, *The Russian Conquest*, 284-286; Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya*, 274-275; farklı bir anlatım için ayrıca bk. Karahî, Şeyh Şamil'in *Cihad*, 44-45). Öte yandan Uma Han daha önce yetiştirilmek üzere Hacı Murad ve Osman'ın babasının yanına gönderilmişti. Uma Han'ın öldürülmesiyle geleneklere göre süt kardeş sayıldıklarından öcünün alınması gerekmektedir. Hacı Murad ve Osman zaten Han oğullarının öldürülmelerinden dolayı oldukça üzgündüler. Nitekim bu hususta bir suikast planı hazırlanmıştır. Hamza Bey durumdan haberdar edilmişse de 19 Eylül 1834 Cuma günü camiye girince Osman, Hamza Bey'i silahla öldürmüştür. Akabinde Osman da Hamza Bey'in adamları tarafından öldürülmüştür. Bu olay vuku bulduğu sırada Şamil ise çok uzaklardaydı. Olayın duyulmasının ardından adamlarını toplayarak Gotsatt'l'a gitmiştir (Baddeley, *The Russian Conquest*, 288-299; Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya*, 277). Aynı ay içinde Şamil; ulemayı, ileri gelenleri ve köy ihtiyarlarını yeni imam seçimi için Gimri ile Hunzah arasındaki Hurkukal'a davet etmiş ve burada imam seçilmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 183-184).

²⁷ "Tefrika," *Tasvir-i Efkâr*, no. 104 (9 M 1280/26 Haziran 1863), 3, st. 2.

²⁸ Şamil'in imam seçildikten sonra ilk işlerinden biri Han'ın diğer oğlu olan Bulaç Han'ı Koysu nehrine atarak, öldürmek olmuştur (Gammer, *Muslim Resistance*, 71; Karahî, *Şeyh Şamil'in Cihad*, 48); bununla birlikte Bulaç Han'ın Şamil tarafından öldürülmesi olayı Sidorko'ya göre ise tartışmalıdır (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 186). Aralarında şeriata karşı gelenler olmak üzere diğer tutuklular da idam edilmişlerdir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 186). Ancak Han çocuklarının öldürülmeleri ve Bahu Bike Hanım'ın başının kesilmesi büyük bir infiale yol açmıştır. Şeriat uygulamaları denen bu olay halk arasında, "Kendileri Müslüman olan yaşlı bir kadınla, ergin olmayan bir çocuğu öldürecek kadar gaddar davranan böyle mümin olur mu? Böyle şeriat, tarikat olur mu? Bu zalimce hareket Müslümanlığı zayıflatmaktan başka ne anlama gelir" diye konuşulmaya başlamıştır (Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, 116).

²⁹ Hacı Murad 1840 yılına kadar Ruslara sadık kalmıştır. Daha sonra Mehtulin Hanı Ahmed Han aralarındaki ihtilaflar dolayısıyla Hacı Murad'ın Şeyh Şamil'le gizli şekilde ilişki içinde olduğunu iddia ederek, Rusların Hacı Murad hakkında tutuklama, kaçarsa da vur emri kararı çıkarmalarını sağlamıştır. Ardından Hacı Murad 13 Kasım 1840'ta tutuklanmıştır. General Klugenau; Hacı Murad'ın Temirhan Şura'ya getirilmesini istemiştir. Hacı Murad oraya giderken yolda uçuruma atılmıştır. Bu atlayış bir baccayın ve kaburga kemiklerinin kırılmasına ve sonrasında da bir ömür boyu topal kalmasına yol açmıştır. Akabinde Şeyh Şamil'le mektuplaşmalarından sonra Hacı Murad 1841 yılının Ocak ayında Şamil'e katılmıştır (Blanch, *Die Saebel des Paradieses*, 239-243; Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 217; Gammer, *Muslim Resistance*, 122-124; Baddeley, *The Russi-*

Ve 1255³⁰ senesi Okulofî³¹ nâm mahalli Rusyalunun muhâcemât-ı şedidesinden muhâfaza etdikden sonra muhârebât-ı mütevâliyeden sıkılarak bir müddet için Moskovlarla akd-ı mütâreke etmiş ve veled-i ma'nevîsi olan Gâzi Muhammedî³² rehin olarak göndermiştir ki mu'ahharen Rusyalu Şeyh-i müşârünileyhin eline düşmüş olan Orbentya? ve Çavatceves? nâm prensleri tahlîs için mûmâileyh Gâzi Muhammedî meblağ-ı külliye ile berâber red ve îade eylemiştir.³³

1258³⁴ senesi Grab³⁵ nam generalin taht-ı kumandasında bulunan Rusya ordusuna Şeyh-i müşârünileyh Çiçina memâlikinde kâ'in Valerik³⁶ nâm mahalde galebe etmiş ve 1259³⁷ senesinde dahî Rusyalunun Dağıstan'da bulunan 14 aded mevâki-i askeriyesini zabt ederek general-i mûmâileyhin bu suretle zevâl-ı ikbâline bâis olmuştur.

Bu tarihte Rusya ordusundan fırâr ile kendisine ilticâ etmiş olan Çinafski? nam Lehlüyü erkân-ı harbine zâbit ta'yin etmiş ve mûmâileyh 1260³⁸ senesi Şeyh-i müşârünileyhin asâkirinden bir fırkasını kumanda ederek Rusyalu'ya bi'l-defâ'ât galebe eylemiştir.

an Conquest, 354-355; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 336-337).

³⁰ Hicri 1255 yılı, miladi olarak 1839-1840 yıllarına karşılık gelmektedir.

³¹ Ahulgo Savaşı 27 Haziran 1839'da başlamış ve savaş uzun süre devam etmiştir. Aynı yılın Temmuz'unda General Grabbe Şamil'in baş eğmesini kabul edeceğini bildirmiş ve samimiyet işareti olarak da Şamil'in oğlu Cemaleddin'i rehin vermesi gerektiğini belirtmiştir. 27 Temmuz'da görüşmelere başlanmış ve bir ara görüşmelerin inkıtaya uğraması üzerine Ruslar 16 Ağustos'a kadar Cemaleddin teslim edilmezse saldırıya devam edeceklerini bildirmişlerdir. 17 Ağustos'ta Rus saldırısı tekrar başlamıştır. Bunun üzerine 18 Ağustos'ta Şamil oğlunu General Grabbe'ye rehin olarak teslim etmiştir. Ardından Şamil'in teslim olmasıyla ilgili yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamayınca Ruslar saldırıya geçerek 23 Ağustos'ta Ahulgo'yu almışlardır. Ancak bu sırada Şamil kaçmıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, 328-343; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, s. 313-325; Gammer, *Muslim Resistance*, 96-107).

³² Şamil'in Ruslara rehin olarak gönderdiği manevi oğlu Gazi Muhammed değil öz oğlu Cemaleddin'dir. Cemaleddin ise 1831 doğumlu olup, o sırada 8 yaşındadır. 1833 doğumlu olan Gazi Muhammed'den iki yaş büyüktür (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 186).

³³ Bu olay Şeyh Şamil'in adamlarının 1854 yılında Tsinodal şatosunu baskınlarıyla meydana gelmiştir. Bu baskında General Çavçavdze'nin eşi, baldızı prenses Orbeliani, çocukları ve bir kısım ev halkı rehin alınmıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, 449). Daha sonra Şeyh Şamil ve adamları rehinelere için Rus hükûmetiyle 8 ay boyunca müzakere etmişlerdir. Nihayet Mart 1855'te Şeyh Şamil'in oğlu Cemaleddin'in Jenata kalesi komutanı generale karşılık salverilmesi ve diğerleri için de 40.000 Ruble verilmesi hususunda anlaşılmıştır. Rehinelere değişim tarihi de 10 Mart 1855 olarak kararlaştırılmıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, 453; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, s. 425; Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 359). Bu rehine meselesi ve Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları ile ilgili ayrıca bk. Mustafa Aydın, "Kafkasya'dan İstanbul'a: Son İlisu Sultanı Danyal Bey (Ö. 1871)," *Türk Dünyası Araştırmaları* 129, no. 254 (Eylül-Ekim 2021): 144; Blanch, *Die Saebel des Paradieses*, 276.

³⁴ Hicri 1258 yılı, miladi olarak 1842-1843 yıllarına karşılık gelmektedir.

³⁵ General Pavel Chiristoforoviç Grabbe (1789-1875), 1839-1842 yılları arasında Kafkas komutanı (Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 340-341).

³⁶ 11 Temmuz 1840 tarihinde Valerik ırmağı kıyısında yapılan savaş. Savaşa Rus birliğinde teğmen olarak katılan Michail J. Lermontov'un (1814-1841) aynı adla 1843'te yayımlanan şiiriyle adı geçen amansız savaşta yaşananlar edebiyat dünyasına taşınmıştır (Baddeley, *The Russian Conquest*, 350; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 333; "Lermontov, Mihail Yureviç," ru. wikipedia.org).

³⁷ Hicri 1259 yılı, miladi olarak 1843-1844 yıllarına karşılık gelmektedir.

³⁸ Hicri 1260 yılı, miladi olarak 1844-1845 yıllarına karşılık gelmektedir.

1261³⁹ senesi müşârünileyh Fezi⁴⁰ ve Golovin⁴¹ ve Grab nam generallerle birbiri ardınca 16 def'a muhârebe etmiş ve âhirül-emr Prens Voronçof'un⁴² ordusu ile Darago⁴³ nâm mahalde harbe tutuşmuştur ki bu muhârebeye Rusya askerinin gayretini tahrik için o esnâda Petersburg'dan gelmiş olan Umûr-ı Harbiye Vekili General Çerniçef⁴⁴ dahî berâber bulunmuş olduğu hâlde Şeyh-i müşârünileyh livâ-yı fevz u galibiyetini küngüre-i itilâyâ çıkaracak surette galebe-i kâmileye mazhar olarak Rusya ordusundan birkaç alay ile ba'zı mu'teber zâbitânını üftâde-i hâk-demâr etmiş ve Prens Voronçof ile harbiye vekilini kayd-ı üsera-i giriftâr etmesine bir ramak kalmış idi.⁴⁵

1262⁴⁶ senesi Françesko Yakuski? nâm Lehlüyü erkân-ı harbî riyâsetine ta'yin etmiş ve Büyük ve Küçük Kabartay'ı harben ve darben istilâ⁴⁷ ve râyât-ı

³⁹ Hicri 1261 yılı, miladi olarak 1845 yılına karşılık gelmektedir.

⁴⁰ Johann Kaspar Fäsi/ Karp Karpovich Fezi (1795-1848), İsviçre asıllı Rus korgeneral. Rus ordusuna 1816'da katılan Fäsi 1830-1831'de Polonya isyanının bastırılmasında görev almış ve 1836'da gönderildiği Kafkasya'da 1843 yılına kadar görev yapmıştır (Gammer, *Muslim Resistance*, 83-84; "Johann Kaspar Fäsi (General)," de.wikipedia.org; "Fezi, Karp Karpovich," ru.wikipedia.org).

⁴¹ Evgeniy Aleksandroviç Golovin (1782-1858), 1797'de girdiği Rus ordusunda çeşitli görevlerde bulunmuş ve 1837'den 1842 yılına kadar Kafkas kolordusu komutanı olarak görev yapmıştır ("Golovin, Evgeniy Aleksandroviç," ru.wikipedia.org).

⁴² Mihail Semenoviç Vorontsov (1782-1856), Rus asker ve siyaset adamı. 1802'de katıldığı Rus ordusunda 1856 yılına kadar hizmet etmiştir. 1844'te kral naibi ve prens unvanı almıştır ("Mikhail Semyonovich Vorontsov," en.wikipedia.org; "Vorontsov, Mihail Semenoviç," ru.wikipedia.org; "Mikhail Semjonovitsch Woronzow," de.wikipedia.org).

⁴³ Rus Çarı; Andi'nin alınmasını ve imha edilmesini istemiştir. Dağıstan birlikleri de Andi bölgesinin tahkim edilerek, Andi ile Sulak arasında posta hattının kurulmasını önermişlerdir. 1844'te Kafkasya'da görevden alınan General Neidhardt'ın yerine Prens Vorontsov atanmıştır. Kendisine başkumandanlık ve çar naibi unvanları verilmiştir (Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 363). Vorontsov bu seferde her ne kadar başarı şansı görmese de bu hususta Rus Çarına söz vermiş ve 31 Mayıs'ta 18.000 kişilik birlikle yola çıkmıştır. 11 Haziran'da General Passek de kendisine katılmıştır. Kurmay heyetinde ise Hesse Darmstadt Prensi Aleksandr, Varşova Prensi ve Prens Wittgenstein gibi kişiler bulunmuşlardır. Prens'in özel muhafız birliğini oluşturan Kürt grup da zikredilen birliğe yer almıştır. Nitekim 6 Temmuz'da Dargo'ya yürüyüşe geçen Vorontsov saldırıya uğramış ve çok zor durumda kalmıştır. 6-18 Temmuz arasında cereyan eden ve başarısızlıkla sonuçlanan Dargo saldırısında Ruslar 3 general, 195 subay ve 3433 er kaybetmiştir. Vorontsov ise kendini General Freitag'ın yardımıyla kurtarmıştır (Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 364-383; Karahî, *Şeyh Şamil'in Cihad*, 145-158).

⁴⁴ Aleksandr İvanoviç Çernişev/Çernişöv (1785, 1786-1856), Rus general, diplomat ve devlet adamı. 1832-1852 yılları arasında Rus Çarlığı'nın savunma bakanı ("Çernişöv, Aleksandr İvanoviç", *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, (trete iz.), (Moskva: 1978), 29: 107-108). Çernişev, 2 Nisan 1842'de Kafkaslar'da teftiş yapmak amacıyla Tiflis'e gelmiştir (Tekin Aycan Taşcı, "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları (1785-1845)," *Karadentiz İncelemeleri Dergisi*, no. 27 (Güz 2019): 102; Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 221).

⁴⁵ "Tefrika," *Tasvir-i Efkâr*, no. (104, 9 M 1280/26 Haziran 1863), 4, st. 1.

⁴⁶ Hicri 1262 yılı, miladi olarak 1845-1846 yılına karşılık gelmektedir.

⁴⁷ Şeyh Şamil epey müddettir merkez Kuzey-batı Kafkasya halkına cihada katılmaları için çağrı yapmaktaydı. 1840'lı yıllardan itibaren de bu çağrının meyvelerini toplamaya başlamıştır. Pek çok kabile Şeyh Şamil'e heyetler göndererek, İmamın ordusunun bölgelerine gelmesini istemişlerdir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 242). Şeyh Şamil Kabartay'ı ele geçirerek, Kafkaslar'da daha etkin hâle gelmek istemekteydi. Hazırlıklarının daha önceden yapıldığı muhakkak olan Kabartay seferi 25 Nisan 1846 tarihinde başlamış ve sefer tarafların birbirlerine taahhütlerini yerine getirmemelerinden dolayı 5 Mayıs'ta geri dönüş emriyle başarısızlıkla sona ermiştir (Baddeley, *The Russian Conquest*, 411 vd; Baddeley, *Rusların Kafkasya'yu*, 386-401; Karahî, *Şeyh Şamil'in Cihadı*, 157-158; Gammer, *Muslim Resistance*, 163; Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 242; Aydın, *Batı Kafkaslar'da Rus*, 132-133).

zafer âyâtını ve Yekaterinograd şehrinin kapısına rekz ve ilân eylemiştir⁴⁸ ki bu muhârebeye meşhûdu olan şecâ'at ve gayret-i fevka'l-âdesine mükâfaten mûmâileyh Françesko'ya topçu askeriyile mühendis takımının kumandasını ihâle etmiştir.

Mûmâileyh Rusya ordusu firâriyelerinden olmak üzere 5.000 kişiden mürekkeb bir fırka-i muntazama teşkil edüb neferât-ı merkûme Şeyh-i müşârünileyhin dâ'ire-i itâ'atından hiçbir vakit hurûc etmemiştir.

Müşârünileyh Kavkas cibâlinde bulunan bunca kabâ'il-i muhtelifenin ittifak ve ittihâdına ve hânların fukarâ-yı ahâli üzerinden ref'i mezâlimine sebep olarak oraları kaffeten kabza-i tasarrufa almış ve Çerkesistan'ı dahî Kırım muhâberesinin⁴⁹ evâhirine kadar tarafından vekaleten nâ'ib Muhammed Emin⁵⁰ nâm zât idâre eylemiştir ki mûmâileyhe mu'ahharen cânib-i Devlet-i aliyye'den pašalık unvânı verilmiştir. Şeyh-i müşârünileyhin kuvvetü'z-zahrı olan ümerâsı mûmâileyhüm Hâcî Murad ve Muhammed Hudâdâd ve Gâzi Muhammed⁵¹ nâm

⁴⁸ Şamil'e bağlı birlikler 1843'te Mozdok civarındaki yerleri yağmalamış ve bizzat kasabanın sokaklarına dalmışlardır (Bununla ilgili bk. Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, I, (London: 1856), 196; zikredilen kitabın İngilizce adıyla pek uyuşmayan Türkçe çevirisi için ayrıca bk. Moritz Wagner, *Kafkas Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler*, çev. Sedat Özden. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999), 131-132). Söz konusu yer Yekaterinodar'a 34 verst mesafededir. Yani bu mesafe 36,04 km'dir (Bu arada 34 verstin Özden'in çevirisinde doğrudan 34 km olarak verildiği görülmektedir (Wagner, *Kafkas Rus Savaşı'nda*, 132). Öte yandan tefrikada ifade edildiği gibi şehrin kapısına zafer ayetli sancakların asılması şeklinde bir olay da vuku bulmamıştır.

⁴⁹ Metinde muhâbere kelimesi ile muhârebe kelimesi karıştırılmış olup, doğrusu "muhârebe" olmalıdır.

⁵⁰ Muhammed Emin'in genel olarak 1813'te, Koysubu'da doğduğu kabul edilmektedir. Köken itibarıyla Lak, Avar veya Abhaz kökenli olduğu iddia edilmektedir. Doğrusu kendisinin Dağıstan Avar kökenli olduğudur. Muhammed Emin 1848'de Şeyh Şamil'in naibi olarak Batı Kafkaslar'a gelmiş ve 1853-1856 Kırım Harbi esnasında hem de müttefik hem de Osmanlı yetkilileriyle görüşüp, etkili olmaya çalışmıştır (Aydn, *Kafkasya'dan İstanbul'a*, 139-147). 1859'da Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasının ardından 20 Kasım 1859'da 2.000 adamıyla birlikte Çerkeslere ihanet ederek, Ruslara teslim olmuştur. Bunun karşılığı olarak Çar tarafından kendisine 3.000 Ruble maaş bağlanmıştır (Askerbiy Paneş, "İmam Şamil'in Çerkesya Naibi Muhammed Emin'in Kuzeybatı Kafkasya'daki Faaliyetleri (1848-1859)," *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi* 4, no.7-8 (Kasım 2018-Mayıs 2019): 179). Daha sonra Osmanlı Devleti'ne göç eden Muhammed Emin 8 Nisan 1901 yılında Bursa'da hayatını kaybetmiştir ("Muhammad Amin (Naib)," ru.wikipedia.org).

⁵¹ Gazi Mehmed/Muhammed (1833-1902), Şeyh Şamil'in Gimrili Abdülaziz'in kızı Fatma'dan Mart/Nisan 1833'te doğan ikinci oğludur. Adı, Şeyh Şamil tarafından ilk imam ve hocası olan Gazi Muhammed'e ithafen verilmiştir (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 186). Şeyh Şamil daima yanında olan ve kendisiyle Ruslara karşı yürütülen savaflara katılan Gazi Muhammed'i 1848'de kendi yerine aday göstermiş ve bu durum Şamil'in çok yakınındaki isimlerden biri olan Hacı Murad tarafından tepkiyle karşılanmıştır (Sidorko, *Dschihad im Kaukasus*, 259). Öte yandan Gazi Muhammed Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı Devleti tarafından Tuğgeneral olarak atanmıştır (Aydn, "Kafkasya'dan İstanbul'a," 146, 81 nolu dipnottan naklen). Sultan Abdülmecid (1839-1861) Kırım Savaşı'nın devam ettiği 1855 yılının Mayıs ayında hizmetleri karşılığında Gazi Muhammed'e yeşil bayrak, altın suyuına batırılmış ve elmaslara süslenmiş gümüş bir nişan göndermiştir ("Şeyh Şamil," az.wikipedia.org). Şeyh Şamil 1859'da Ruslara teslim olunca babasıyla birlikte olan Gazi Muhammed, 1870'te Çar II. Aleksandr (1855-1881) tarafından babasına hacca gitme izin verilip, kendisine verilmemesi üzerine babasından ayrı kalmıştır (Blanch, *Die Saebel des Paradieses*, 415). Daha sonra babasının yanına gitmesine izin verilen Gazi Muhammed ne var ki onu Medine'de sağ olarak göremiştir. Akabinde Rusya'ya geri dönmeyip, 1874'te Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) yaveri olmuştur. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) de bu aileye çok sıcak davranmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da görev alan Gazi Muhammed; 1880'de, yapılan entrikalar sonucu gözden düşmüş ve Medine'ye sürgün edilmiştir. Burada sürgündeyken 27 Eylül 1902

zâtlar ile Süleyman Bey⁵² ve Danyal Bey'dir⁵³ ki bu Danyal Bey Lezgistan'ın semt-i şimalinde kâ'in olub bir vakit Avrupa'ya istila eden kabâ'ilden biri olan Avar kabilesinin re'isi bulunduğu hâlde Şeyh Şamil kabâ'il-i merkûmeyi âverde-i dest-i tasarruf etmek emeliyle oraya birâz asker göndermesi üzerine Danyal Bey infi'âl ederek Gürcistan kumandanı bulunan General Tigaz'dan⁵⁴ istimdâd etmiş olmasıyla Argutinski Dolgoruki⁵⁵ nâm general-i müşârünileyhin imdâdına me'mûr olub fakat dahâ gelmeden evvel Şeyh Şamil'in askeri oraya gelerek Danyal Bey kendi kabilesiyle bunların def' ve mazarratına muvaffak olmuş ise de General Dolgoruki aslâ işe bile karışmamış iken Şeyh Şamil'in ordusunu bozduğuna dâ'ir bir i'lânnâme neşr etmiştir. Bunun üzerine Danyal Bey Tiflis'e giderek hakikat-i hâli başgenerale beyân etmiş ise de mûmâileyh havâle-i sem'-i itibâr etmeyerek General Dolgoriki'ye nişâne-i zafer olmak üzere Saint Ann[a] nişânının gran[d] kordonunu i'tâ etmiş olduğundan Danyal Bey oradan vatanına azîmetle esnâ-yı râhda mukaddemâ kendisine Rusya tarafından verilen üniforma ve nişanları toplayarak ve "Dolgoriki Şeyh Şamil'e galebe ettiği gibi gelsün Avar kabilesiyle Dağıstanlıların sergerdesi olan Danyal Bey'e dahi galebe etsün" me'âlinde bir tezkire yazarak başgenerale göndermiş ve Şeyh Şamil ile rişte-i bend-i ittifâk ve ittihâd ve kendisine damâd⁵⁶ olmuştur.⁵⁷

tarihinde hayatını kaybetmiştir (Blanch, *Die Saebel des Paradieses*, 421-426).

⁵² Şeyh Şamil'in Kafkasya'ya gönderdiği Hacı Muhammed'den sonra ikinci naip olan Hacı Süleyman Efendi (İsmail Berkok, *Tarihî Kafkasya*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958), 482) Dağıstanlı olup, 1845'in Şubat veya Mart sonunda Abzeh'e gelmiştir. Onun 1846'da görevinin sona erdirilmesiyle ilgili olarak iki rivayet söz konusudur: Birincisi Şeyh Şamil'in 1846'daki Kabartay seferinden sonra Ruslar tarafından rüşvet veya parayla satın alındığı, ikincisi ise Muhammed Emin'in Dağıstan'dan gelmesinden sonra görevden alındığı ve öldürüldüğü şeklindedir (Aydın, *Kafkasya'dan İstanbul'a*, 136-137).

⁵³ Danyal Bey/Sultan (1803?, 1809-1871), İlisu sultanı ve tuğgeneral. Rus Çarlığı'na bağlı bulunan İlisu'da 1831'den 1844 yılına kadar İlisu sultanı olarak görev yapmış ve 1844 Haziran'ında Şeyh Şamil'e katılmıştır. Şeyh Şamil'in yanında en güvenilir kişilerden ve komutanlardan biri olmuştur. 1859'da Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasından hemen önce Ruslarla anlaşmış ve eski rütbesiyle Rus ordusunda görev almıştır. 1869'da öteden beri gitmeyi çok istediği Osmanlı Devleti'ne gitme izni Çar II. Aleksandr tarafından kendisine verilmiştir. Mamafih 1871'de İstanbul'da şanına yakışmayacak bir şekilde vefat etmiştir (Hakkında daha geniş bilgi için bk. Aydın, "Kafkasya'dan İstanbul'a," 135-162).

⁵⁴ Aleksandr İvanoviç Neidhardt (1784-1845), Rus general. 1842-1844 yılları arasında Rus Kafkas kolordusu komutanı.

⁵⁵ Moisey Zaharoviç Argutinsky-Dolgorukov (1797-1855), Rus prens, tümgeneral ("Argutinsky-Dolgorukiy-Moisey Zaharoviç," ru.wikipedia.org).

⁵⁶ Danyal Bey, Şeyh Şamil'in damadı değildir. Aksine Şeyh Şamil'in ikinci oğlu Gazi Muhammed, Danyal Bey'in kızı Kerimat'la evlenerek Danyal Bey'e damat olmuştur (Aydın, "Kafkasya'dan İstanbul'a," 151).

⁵⁷ "Tefrika," *Tasvir-i Efkâr*, no. 104, (9 M 1280 26 Haziran 1863), 4, st. 2.

Sonuç

Günümüz harflerine aktarılarak, sadeleştirilmesi yapılan ve içerdiği bilgiler bakımından günümüzde bilimsel olarak kabul edilen verilerle teyit edilen 1863 tarihli biyografik makalede; Şeyh Şamil'in, Rus Çarlığı'na teslim olduğu yıl olan 1859'a kadar ki hayatından ve Kafkasya'da işgalci Rus ordularına karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesinden bahsedilmektedir. Osmanlı basınında muhtemelen ilk olan bu Şeyh Şamil biyografisi bugünkü mevcut bilgilerle karşılaştırıldığında bazı yanlış ve eksik bilgiler ihtiva ettiği ve bu makalede aktarılan bilgilerin muhakkak başka kaynaklardan teyit edilmesi yoluna gidilmesinin elzem olduğu görülmektedir. Ancak yine de söz konusu makale; Kafkasya'da Rus işgaline karşı yürütülen kanlı mücadeleyi, bu mücadelenin kahramanlarını ve bu uğurda Rus ordusundan kaçan Polonyalı askerlerden oluşturulan birliğin savaşlarını dönemin Osmanlı toplumuna aktarması açısından son derece önemlidir. Dönemin basınında bu hususlardan bahsedilmesi şüphesiz Osmanlı toplumunda Kafkasya'ya olan ilgi ve sempatiyi artırmıştır. Keza işgalci Rus imajını canlı tutarak, pekiştirmesi ve daha sonraki Osmanlı-Rus savaşlarına toplumun hazırlanmasında da etkin bir rol oynamıştır.

Kaynakça

- Al Kadari, Hasan. *Âsâr-i Dağıstan*. Çev. Musa Ramazan. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2003.
- Aydın, Mustafa. "Kafkasya'dan İstanbul'a: Son İlisu Sultanı Danyal Bey (Ö. 1871)." *Türk Dünyası Araştırmaları* 129, no 254 (Eylül-Ekim 2021): 135-162.
- Aydın, Mustafa. "Şeyh Mansür." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 60-62, İstanbul: 2010.
- Aydın, Mustafa. *Batı Kafkaslar'da Rus Siyaseti ve Değişen Dengeler 1830-1850*. 2. Bsk., İstanbul: Derin Yayınları, 2017.
- Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. Çeviren. Sedat Özden, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995.
- Baddeley, John F. *The Russian Conquest of the Caucasus*. London: Longmans, 1908.
- Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.
- Blanch, Lesley. *Die Saebel des Paradieses*. Hamburg: Rowohlt GmbH Reinbek b, 1965.
- Budak, Mustafa. "Hacı Murad." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 490- 41, İstanbul: 1996.
- Budak, Mustafa. "Şeyh Şamil." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 67-70, Ankara: 2010.
- El-Karahî, Muhammed Tahir. *Şeyh Şamil'in Cihad Hatıraları*. (Türkçesi Abdulhamid bin Abdullah eş-Şekivî, Osm. sadeleştiren Tahirü'l-Mevlevî), Haz. E. Sadettin Doruklu, İstanbul: Seha Neşriyat, 1997.
- Gammer, Moshe. *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*. London: Frank Cass Co. 1994.
- Hayta, Necdet. "Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi

- (1278/1862-1286/1869). Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1990.
- Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Khorava, Bezhan. *Circassians*. Tbilisi: 2012.
- Luxenburg, Norman. "Russian Expansion into the Caucasus and the English Relationship Thereto." Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Michigan, 1956.
- Paneş, Askerbiy. "İmam Şamil'in Çerkesya Naibi Muhammed Emin'in Kuzeybatı Kafkasya'daki Faaliyetleri (1848-1859)." *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi* 4, no. 7-8, (Kasım 2018-Mayıs 2019): 159-182.
- Sidorko, Clemens P. *Dschihad im Kaukasus, Antikolonialer Widerstand der Dagestanen und Tschetschenen gegen das Zarenreich (18. Jahrhundert bis 1859)*. Wiesbaden: 2007.
- Taşçı, Tekin Aycan. "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları (1785-1845)." *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, no. 27 (Güz 2019): 73-110.
- Wagner, Moritz. *Kafkas Rus Savaşı'nda Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar ve Gürcüler*. Çev. Sedat Özden, İstanbul: Kayıhan Yayınları 1999.
- Wagner, Moritz. *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus I*, London: 1856.
- Yazıcı, Nesimi. "Tasvir-i Efkâr." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 138-140, İstanbul: 2011.
- "Argutinskiy-Dolgorukiy-Moisey Zaharoviç." ru.wikipedia.org
- "Çernişöv, Aleksandr İvanoviç." *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, (trete iz.), 29: 107-108, Moskva: 1978.
- "Fezi, Karp Karpovich." ru.wikipedia.org
- "George Andreas von Rosen." de.wikipedia.org
- "Golovin, Evgeniy Aleksandroviç." ru.wikipedia.org
- "Johann Kaspar Fäsi (General)." de.wikipedia.org
- "Lermontov, Mihail Yurieviç." ru.wikipedia.org
- "Michail Semjonowitsch Woronzow." de.wikipedia.org
- "Mikhaıl Semyonovich Vorontsov." en.wikipedia.org
- "Muhammad Amin (Naib)." ru.wikipedia.org
- "Şeyx Şamil." az.wikipedia.org
- "Tefrika." *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*. no. 104, 9 M 1280/26 Haziran 1863.
- "Vorontsov, Mihail Semenoviç." ru.wikipedia.org

Expanded Abstract

A Biography of Sheikh Shamil in the Ottoman Press and Evaluations

In 1784, Crimea was unjustly and forcibly occupied by the Tsardom of Russia, and the Ottoman Empire, which had been carefully following the developments in the Caucasus for a long time, could not immediately respond to the occupation of the Turkish and Muslim homeland with a war, which caused a great outrage especially among the Muslim Caucasian peoples. As a matter of fact, immediately after this occupation, in 1785, the peoples living in the Caucasus region started a struggle under the leadership of Sheikh Mansur to protect Muslims and resist the occupation against the Christian Tsardom of Russia, fearing that they would be next. However, this struggle ended in 1791 when Sheikh Mansur was captured by the Russians in Anapa Fortress. Later, the failure of the Ottoman Empire to achieve the desired results in the wars with the Russian Tsardom (1806-1812, 1828-1829) and the increasing pressure of the Russians due to their economic, political and military power were effective in the emergence of leaders such as Ghazi Muhammad, Gamzatbek and Sheikh Shamil.

The biography of the last of these leaders, Sheikh Shamil, states that Shamil was born in the village of Gimry, his parents were commoners and his teacher was a man named Jalaluddin. Then, it is stated that he was engaged in trade in the village of Enderi when he was 13-14 years old, during which time he killed one of his fellow countrymen due to a quarrel that arose between them, after which he took refuge with the famous Ghazi Mollah. It is emphasized that Ghazi Mollah was the ruler of the tribes and tribes that did not submit to Russia at that time and the places in the mountain range between Dagestan and the Caspian Sea.

It is stated that Ghazi Mollah appreciated Sheikh Shamil's zeal and extraordinary bravery during the siege of the former Vinezanyaya (the name given is incorrect) in 1816-1817 (the date given is incorrect), and therefore took him into his staff, and after completing his military training, he did not leave Shamil from his side in any of the battles that took place, and Shamil gained fame and privilege by showing skill and heroism in each battle.

It is also stated in the biography that Sheikh Shamil traveled to Mecca for the pilgrimage upon Ghazi Mollah's advice, and upon his return, he again engaged in military affairs under his command. Ghazi Mollah fought with Russian troops under the command of a Russian general named Rosen in 1822-1823 (the date given is incorrect) on the banks of the Argun River and was martyred during the battle. Sheikh Shamil did not leave Ghazi Mollah's side in this battle and was wounded in the chest with a bayonet and two bullets passed from one side of his body to the other. Muhammad Hudadad, one of Ghazi Mollah's commanders, revolted the people of Chechnya and Dagestan to take revenge on the Russians. Meanwhile, the misinformation in the biography

that Circassians chose Gamzat-bek instead of Ghazi Muhammad continued with the statement that Gamzat-bek was hostile to Shamil because he was a member of the noble family. Another misinformation stated that Shamil allied with Hadji Murad and killed Gamzat-bek with his family in 1834-1835 in a place called Hunzah. Afterwards, it is stated that all the tribes and tribes in the Caucasus mountains swore allegiance to Sheikh Shamil and the proxies sent by them met with Sheikh Shamil and Sheikh Shamil swore to the proxies that he would devote himself to ensure the independence of the nation and the liberation of all tribes from Russian oppression, and the proxies swore that their tribes would not leave their obedience and loyalty to him. It is also stated that Sheikh Shamil sent the aforementioned Muhammad Hudadad to Great and Little Chechnya to revolt against Russia and gave the presidency of Dagestan to Hadji Murad.

The biography does not mention Shamil's defeat in the battle with the Russians at Akhulgo in 1839, but it states that he fended off Russian attacks and, tired of the war, negotiated a truce with the Russians for a while and sent his adopted son Ghazi Muhammad as a hostage (The information is given incorrectly). It is then mentioned that the Russians, in order to rescue the princes who had fallen into the hands of Sheikh Shamil, exchanged them for his son and large sums of money.

According to the biography, subsequently, in 1842-1843, Sheikh Shamil defeated the Russian army under the command of a general named Grabbe in Valerik in Chechnya, and Shamil's other successes cost the general his future.

At the same time, Sheikh Shamil appointed a Polish man named Chinafski, who had defected from the Russian army, as his staff officer, and this officer commanded a brigade/division in 1844-1845 and was victorious many times against the Russians.

In 1845, Sheikh Shamil fought 16 consecutive battles with the generals Faezi, Golovin and Grabbe, and finally fought with Prince Vorontsov's army at the place called Tarki and won considerable victories against the Minister of Defense, General Chernyshev, who had arrived from St. Petersburg at that time to increase the zeal of the Russian troops. In one of these battles, Prince Vorontsov and the Minister of Defense even came close to being captured.

The biography also states that in 1845-1846 Sheikh Shamil appointed a Pole named Francesko Yakuski as his chief of staff, captured Great and Little Kabardia in battle, and stabbed flags with victory verses on the gate of the city of Ekaterinodar as an imaginary expression. It is also stated that Sheikh Shamil formed a regular division/brigade of 5,000 soldiers who deserted from the Russian army and that these soldiers never stopped obeying Sheikh Shamil.

Sheikh Shamil took the various tribes in the Caucasus Mountains under his control in order to unite them and to remove the oppression of the khans on the people, and that Circassia was ruled by the Naib Muhammad Amin

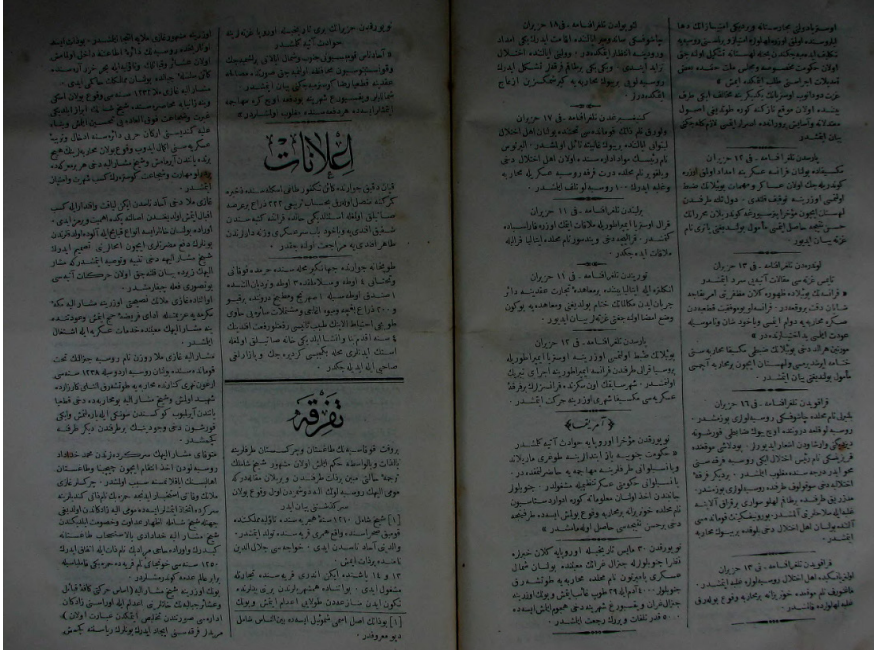
until the end of the Crimean War, and that he was later given the title of pasha by the Ottoman Empire.

Then the names of Hadji Murad, Muhammad Hudadad, Ghazi Muhammad, Suleiman Beg and Danyal Beg are mentioned as the emirs/commanders who supported Sheikh Shamil, Danyal Beg's relationship with Sheikh Shamil and Russian officers is mentioned, then it is stated that he joined Sheikh Shamil and the biography is concluded with the statement that he was the son-in-law of Sheikh Shamil as a false information.

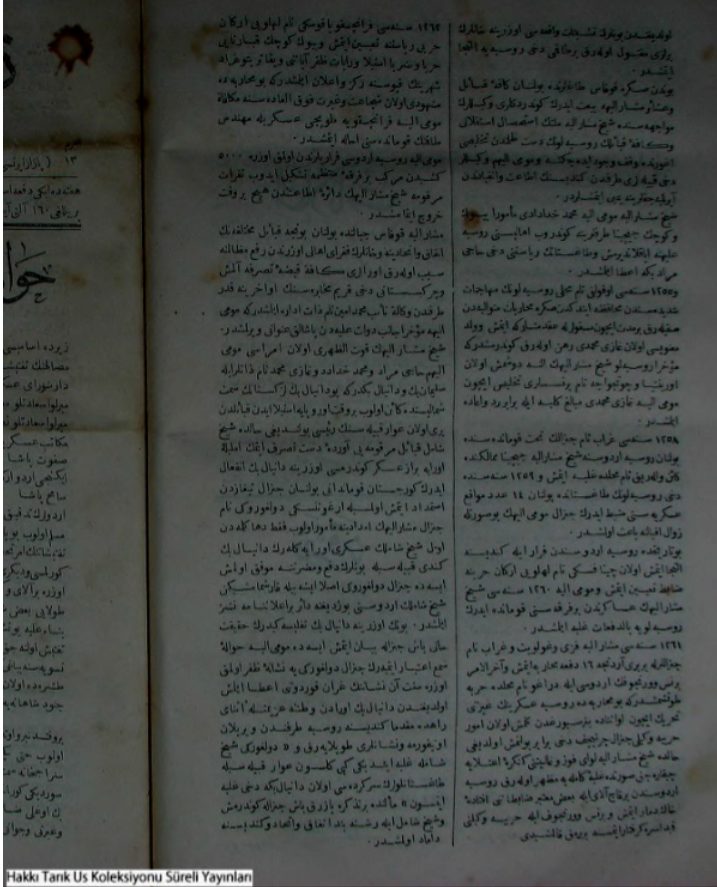
EK



"Tefrika," *Tasvîr-i Efkâr Gazetesi*, no. 104 (9 M 1280/26 Haziran 1863), 1.



"Tefrika," Tasvir-i Efkâr Gazetesi, no. 104 (9 M 1280/26 Haziran 1863), 2-3.



"Tefrika," *Tasvî-i Efkâr Gazetesi*, no. 104 (9 M 1280/26 Haziran 1863), 4.

Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz İsyanı Ve "Arap Talepleri"nin Uluslararası Düzlemde Müzakeresi

The Hejaz Revolt In World War I And International Negotiation Of "Arab Demands"

Enes Mert DEMİR

* Dr.

Orcid Id: 0000-0002-2661-9421

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Dr. Enes Mert Demir, Milli Savunma
Bakanlığı, Ankara

E-posta / E-mail:
tarihcienesdemir@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
22 Şubat 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
11 Mart 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
Enes Mert Demir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz İsyanı Ve "Arap Talepleri"nin Uluslararası Düzlemde Müzakeresi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 173-206.

doi: 10.55773/tda.1255158



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı içerisindeki unsurlardan biri olan Araplar, 19. yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçilik akımının etkisinde kalmışlardır. Bu süreçte yabancı devletlerin Araplara yönelik propagandaları ve bağımsız Arap devletinin kurulması yönündeki teşvikleri, Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla daha da artmıştır. Özellikle İngiltere, Arapların yaşadığı geniş bir coğrafyanın yönetimini vadettiği Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i, Osmanlı Devleti'ne isyan etmeye ikna etmiş ve neticede Haziran 1916'da Hicaz İsyanı başlamıştır. Osmanlı Devleti'ni, Birinci Dünya Savaşı'nda ek bir gaile olarak uğraştıran bu isyan, Osmanlı Devleti'nin mağlup olup bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesiyle yeni bir siyasi sürece kapı aralamıştır. Böylece savaş sonunda Şerif ailesi, kendilerine verilen sözlerin tutulmasını istemiş ve Paris Barış Konferansı'na taleplerini sunmuştur. Birçok azınlık unsurun Osmanlı topraklarından pay almak için mücadele ettiği bu ortamda Şerif ailesinin talepleri, uluslararası siyasette "Arap Talepleri" haline dönüştürülmüştür. Ancak coğrafyanın şekillenmesinde İngiltere ve Fransa'nın belirleyici olduğu ve Arap taleplerinin büyük ölçüde geçersiz bırakıldığı görülmektedir.

Bu makalenin amacı da Şerif ailesinin Hicaz İsyanı karşılığında taleplerinin Paris Barış Konferansı'nda nasıl bütün Araplar adına dile getirildiğini ortaya koymak ve hedeflerine ne denli ulaştıklarını tarafların bakış açılarını dikkate alarak tespit etmektir. Arap talepleri ve Batılı devletlerin tutumlarının karşılaştırılmalı ele alındığı çalışmada, nitel analiz yöntemi kullanılmış; yerli ve yabancı literatürden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Araplar, Şerif Hüseyin, İngiltere, Paris Barış Konferansı.

Abstract

Arabs, being one of the core members of the multinational structure of the Ottoman Empire, became influenced by nationalism at the end of the 19th Century. During the

World War I, propaganda by foreign states enticing Arabs to establish an independent state reached its climax. As a matter of fact, Britain convinced the Emir of Mecca, Sharif Hussein, to revolt against the Ottoman Empire by promising the administration of a wide geography where the Arabs lived, and the “Hejaz revolt” began in June 1916. After the Ottoman Empire was defeated, the Sharif had requested the British to honour their promises and presented their demands to the Paris Peace Conference. Amidst various minorities vying for Ottoman territory, the Sharif rebranded his demands as “Arab Demands.” However, Britain and France, proved to be the decisive factor in reshaping the region.

The aim of this study is to reveal how the demands of the Sharif were expressed on behalf of all Arabs at the Paris Peace Conference and to determine to what extent they achieved their goals. This study, in which Arab demands and the attitudes of Western states are comparatively examined, uses qualitative analysis methods and utilises local and foreign literature on the period.

Keywords: European Huns, Thrace, Danube, A History of the Church, Eastern Europe.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda Şerif Hüseyin öncülüğünde başlayan Hicaz İsyanı, neden olduğu etkiler itibarıyla büyük gelişmelere sebebiyet vermiştir. Bu kapsamda savaş sırasında yaşanan gelişmeler ile ortaya çıkan sonuçların tespit edilmesi ve bundan hareketle savaş sonrası Araplar adına yapılan taleplerin hangi süreç ve müzakerelerden geçtiğinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Her ne kadar Mekke Emiri ve Şerif Hüseyin tarafından başlatılıp bir kısım Hicaz'daki ve çöldeki aşiretler tarafından desteklense de Hicaz isyanı, Arap halkından tam destek görmemiştir. Buna rağmen gerek isyancılar gerekse İngiltere tarafından bir “Arap isyanı” olarak sunulmuş; uluslararası ortamda da bu şekilde literatüre dâhil edilmiştir. Neticede Şerif Hüseyin İsyanı; savaşın akıbetine, esas olarak ise Ortadoğu coğrafyasının geleceğine etki eden ve etkileri halen devam eden mühim bir hadisedir. Şüphesiz bu isyan kadar savaş sonrası Şerif ailesinin, bütün Araplar adına hareket etmesiyle Arapların kaderinin uluslararası platformlarda nasıl şekillendirildiği, hangi müzakere ve pazarlıklara konu edildiği de önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, konunun kapsamlı bir bakış açısıyla ve bütüncül olarak incelenmesi fikrinden hareketle hazırlanmıştır. Nitel analiz yöntemiyle, bölgedeki aktörlerin ve tarafların bakış açılarını yansıtan karşılaştırmalı bir yaklaşımla içeriği şekillenen bu çalışmada; kapsam, metot ve kaynakların değerlendirildiği giriş kısmı dışında sürecin gelişimi çerçevesinde alt başlıklar belirlenmiştir.

Bu bağlamda ilk olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı unsurlardan biri olan Araplar da milliyetçilik akımının etkisi ve gelişimi ile isyana giden sürecin ne şekilde olduğu izah edilmiştir. Bu konuda en başta Şerif Hüseyin'in oğlu olan ve sahadaki isyancılara komuta eden Emir Abdullah'ın daha sonradan hatırlarını kaleme aldığı, Kral Abdullah, “Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?/ Arap Gözüyle Osmanlı” eseri, birinci elden bilgiler sunmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle yabancı müelliflerin (Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918*, *Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, George Antonius, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*) çalışmaları, sürecin gerek Arap milliyetçiliği penceresinden gerekse

İngiltere başta olmak üzere tarafların gözünden politik hedefler bağlamında ne şekilde geliştiğine ilişkin dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Yine Türk araştırmacılarından Bayram Soy'un "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar", İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*", Turgay Uzun'un "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", Halil Uğur Ay'ın "Arap Birliği ni Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği", Hasan Kayalı'nın "Jön Türkler ve Araplar - Osmanlılık Erken Arap Milliyetçiliği" gibi çalışmalar hareketin gelişimi ile neden ve sonuç ilişkisi bağlamında önemli bilgiler vermektedir.

Bir diğer başlıkta ise Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Arap coğrafyasına ve Araplara yönelik politikası izah edilerek İngiliz desteğiyle başlayan Hicaz İsyanı anlatılmış; ayrıca isyanın başlangıç ve gelişiminde Şerif Hüseyin'in talepleri ile bu taleplerin sahadaki yansımaları ele alınmıştır. Konuya dair özellikle İngiltere adına sahada görev yapan ve isyancı Araplarla yakın iş birliği kuran ve onları yönlendiren Gertured Bell ile Thomas Edward Lawrence'nin gözlemleri, raporları ve mektuplarını ihtiva eden çalışmalar, isyanın stratejik ve taktik hedefleri ile genel olarak konunun aydınlatılmasına ilişkin kıymetli bilgiler içermektedir. Bu iki kişinin perspektifinden olayları anlatan üç önemli eser; T. E. Lawrence'nin "Arabistanlı Lawrence Bilgelik Yedi Sütunu", Taha Niyazi Karaca'nın "İngiliz Casus Gertrude Bell" ve Kenan Karataş'ın "Gertrude Bell İsyarı" adlı yayınlardır. Yine isyanın baş aktörü olan Şerif Hüseyin'i anlatan İsmail Köse'nin "Büyük Oyun'un Küçük Aktörü Şerif Hüseyin" adlı eseri de değerli bir araştırmadır. Bunların yanı sıra Metin Hülagü'nün "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları", Umut Akcakaya ve Erdal Aydoğan, "Hatıralar Işığında Şerif Hüseyin İsyanı ve Hicaz Cephesi" adlı makaleleri de konunun aydınlatılması noktasında istifade edilen çalışmalar arasındadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz İsyanının oluşturduğu etki ve Osmanlı ordusunun buna karşı mukabelesi çerçevesinde hem İngilizler hem de isyancı aşiretlerle mücadelesine ilişkin olarak ise Cemal Kemal'in "Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi" isimli doktora çalışması ile Şerif Güralp'in "1918 Yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye'den Çekilmesinde 3 ncü Süvari Tümeninin Harekâtı" ve Enes Demir'in "Harp Raporlarına Göre Osmanlı Ordusu Filistin ve Suriye'den Nasıl Geri Çekildi?", eserleri ve Nevzat Artuç'un "Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı" adlı doktora çalışması, cephedeki hareketlerin aydınlatılmasına bağlamında önemli bilgiler sunmaktadır.

Neticede Birinci Dünya Savaşı sırasında başlayan Hicaz İsyanının cepheye oluşturduğu etki ve İngiliz ilerleyişi karşısında savaşın sonlarında Osmanlı orduları, Arap coğrafyasından çekilmek durumunda kalmıştır. Ortaya çıkan bu tablo ise Şerif ailesinin bütün Arapların temsilcisi iddiasıyla coğrafyanın yeni liderliğini ve yönetimini üstlenme isteğini ortaya çıkartmıştır. Bu hususların ele alındığı başlıklarda ise savaş sonrası uluslararası siyasetin merkezi olan ve coğrafyanın şekillendirildiği, paylaşım müzakereleri ve projelerinin geliştirildiği Paris Barış Konferansı'nda Arap taleplerinin içeriği ve hâsil olan

sonuçlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada özellikle, bölgeyi savaş sırasında işgal eden İngiltere ve Fransa'nın, bölgenin geleceğini etkileyecek kararlarda asıl belirleyiciler olduğu ve Arapların geleceğine kendi politik hedefleri doğrultusunda yön vermeye çalıştıkları, politik hedefler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Tüm bu hususların aydınlatılmasında ilgili yerli ve yabancı birçok kaynak büyük katkılar sağlamıştır. Nitekim yabancı müelliflerin uluslararası müzakere ve paylaşım sürecine ilişkin çalışmaları: Peter Mansfield'in "Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası", Harry N. Howard'ın "Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi 1913-1923", David Fromkin'in "Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Karatıldı? 1914-1922", Margaret Macmillian'ın "Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi", Laurence Evans'ın, "Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)", Paul C. Helmreich'in "Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi", Arapların taleplerinde ne ölçüde muvaffak olduğunu ve büyük güçlerinin bölgeyi ne şekilde yapılandırdıklarını, detaylı ve kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca Türk araştırmacılardan Ü. Gülsüm Polat'ın "Türk Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)", Mustafa Budak'ın, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", Ömer Osman Umar ve Melek Yenisu'nun "Paris Barış Konferansı'nda Yahudiler ve Filistin" adlı çalışmaları da meselenin izah edilmesine katkı sağlayan araştırmalar arasındadır.

Sonuç itibarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve gelişim gösteren Arap milliyetçiliği, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz teşviğiyle Şerif ailesi tarafından potansiyel bir isyana dönüştürülmeye çalışılmıştır. Her ne kadar Hicaz'daki bazı aşiretler ile milliyetçi Araplar tarafından desteklense de Hicaz İsyanı, bütün Araplar nezdinde karşılık bulmamıştır. Buna rağmen Şerif ailesi, isyanları karşılığında iş birliği yaptığı İngiltere ve ortakları nezdinde, Osmanlı'nın çekildiği Arap coğrafyasını bütünüyle yönetmeye talip olmuştur. Bu çalışmada da büyük güçlerin, Şeriflerin taleplerine ulaşmalarına, ne ölçüde müsaade ettiklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Konuyla ilgili değerlendirilen literatürden de görüldüğü üzere Araplara ilişkin yapılan araştırmalarda özellikle Arap milliyetçiliğinin gelişimi ve Hicaz İsyanı önemli bir yer tutmaktadır. Literatürdeki bu yoğunlaşma, aynı zamanda İngiltere, Fransa gibi Batılı ülkelerin bölgeye yönelik girişim ve faaliyetlerinin de incelenmesini ortaya çıkarmaktadır. Zira Şeriflerin başlattığı isyan ve sonrasındaki talepleri, Batılıların Araplar nezdindeki yoğun propagandalarının da etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu yüzden de Batılı müellifler tarafından, "Arap isyanı" olarak verilse de konuyu aydınlatan önemli çalışmalar yapılmış olup bu eserlerden etkin bir şekilde istifade edilmiştir. Öte yandan kendisine isyan edilen, bu yüzden savaş sırasında ve sonrasında Şerif Hüseyin ve milliyetçi Arapların girişimleri nedeniyle olumsuz gelişmelere maruz kalan Osmanlı Devleti açısından ise meselenin esası, Türk müellifler tarafından ele alınmıştır. Türk müelliflerinin özellikle konuyu Batılıların bölgeye yönelik politikaları çerçevesinde ele aldıkları ve savaş sonrasında bölgeyi, Batılı güçlerin

şekillendirdiğine yönelik tespitleri, çalışmanın içeriğinin oluşturulmasında önemli faydalar sunmuştur. Sonuç olarak adı geçen kaynak zenginliğini oluşturan farklı kapsamdaki bu eserlerin, konunun karşılaştırmalı ve kapsamlı bir şekilde ortaya konulması bakımından önemli olduğu; bu bakımdan meselelerin anlaşılmasına katkı sağladığı ifade edilmelidir.

1. Osmanlı'da Arap Milliyetçiliğinin Gelişimi ve İsyan Giden Süreç

16. yüzyılın ilk çeyreğinde Yavuz Sultan Selim tarafından Suriye, Filistin ve çevresi ile Mısır'ın fethedilmesiyle Hicaz dâhil Arap Yarımadasının tamamı Osmanlı idaresine alınmıştır. Bu bakımdan çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nin vatandaşları arasında Araplar da yer almıştır.¹ Arapların Osmanlı toplumundaki konumlarına bakıldığında kendi öz benliklerini, kültürlerini, dillerini korudukları görülmektedir. Ancak bu durum, milliyetçilik akımı ortaya çıktığında Türklerden farklı olduklarına yönelik Arapların manipüle edilmesine kapı aralamıştır.²

Ancak Araplarda, Osmanlı içerisindeki Müslüman unsurlardan biri olmaları dolayısıyla Gayrimüslimlere nazaran uzun süre milliyetçiliğin gelişimi etkin bir seyirde gerçekleşmemiştir. Bölgede zaman zaman yerel hanedanlar veya valiler tarafından siyasi, idari ve dini içerikli isyanlar çıkartılsa da bu isyanlar bastırılabilmiştir.³ Bu isyanlar arasında en büyük çapta olanlarından biri 19. yüzyılın başlarında Necid'deki Suûdiler ile dini bir hareket olan Vehhâbilerin ittifakıyla meydana gelmiştir. Bu gruplar tarafından 1801'de Irak'ın Kerbelâ bölgesine gerçekleştirilen baskının ardından 1803-1805 yılları arasında Tâif, Mekke ve Medine ele geçirilmiştir. İsyanı bastırmak üzere Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa görevlendirilmiş ve 1813 yılı itibarıyla isyancıları kurtarılan bölgede yeniden Osmanlı idaresi tesis edilmiştir.⁴

Öte yandan Araplardaki milliyetçilik fikrinin gelişmesi, şüphesiz 18. yüzyılın sonlarında en başta Fransa'da ortaya çıkan ve kısa sürede geniş coğrafyalara yayılarak çok uluslu imparatorlukları olumsuz yönde etkileyen milliyetçilik akımıyla olmuştur. Milliyetçiliğin yıkıcı etkilerine maruz kalan Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca Gayrimüslim unsurların isyanları ve bağımsızlık talepleriyle meşgul olmuştur. Bu süreçte Araplar dâhil Müslüman unsurlar ise devlete bağlı kalmıştır. Fakat başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batılı devletler, Arap aşiret ileri gelenleri ile eğitilmiş Arap gençleri nezdinde yoğun propagandaya girişmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lübnan ve çevresinde misyoner okulları açılmış ve buralarda yapılan

¹ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, çev. Turan Keskin. (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 19-20; Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan/Tarih," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1991), c. 3: 257.

² Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4, no. 2 (Haziran 2000): 258-260.

³ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 49-57.

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 2012), 42: 611.

propagandaların etkisiyle Hristiyan Araplar arasında bağımsız Arap ulusu ve Osmanlı'dan ayrılma düşüncesi filizlenmiştir. Bu gelişme, genç kesimlerden başlayarak Müslüman Arapları da milliyetçiliğe yönlendirmiştir.⁵

Müslüman Araplar arasındaki milliyetçilik, ilk etapta bağımsızlık fikrinden ziyade Arap kültürü ve dilini daha fazla geliştirecek Arapları yerel yönetimde daha söz sahibi yapacak özerklik düşünceleri üzerinden gelişmiştir. Bir Arap aydınlanması olarak gelişen bu anlayış, zamanla siyasi bir şekle bürünmeye başlamıştır. Nitekim Arap ileri gelenleri, I ve II. Meşrutiyet devrinde Meclis-i Meb'ûsan'da temsil edilmelerine rağmen taleplerine yönelik İttihat ve Terakki yönetimiyle uzlaşamayacaklarını anlamışlardır.⁶ Bu süreçte El-Kahtaniye, Genç Araplar, El-Ahd/Yemin gibi örgütlerin öncülüğünde bağımsızlık fikri dile getirilmiş hatta silahlı ayaklanma girişimleri de planlanmıştır.⁷ Bilhassa Şam ve Beyrut merkezli olarak Arap aydınları arasında Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız Arap devleti oluşturma gündeme getirilmiştir. Nitekim Arap aydınları tarafından kurulan cemiyetlerde yapılan toplantılar ve basılan gazeteler aracılığı ile Arap halkının bu konuda dikkatini çekmek ve destek almak için çalışmalar yürütülmüştür.⁸

Şüphesiz *Arap Coğrafyası* denildiğinde, nüfus olarak ekseriyle Arapların yaşadığı ve Ceziretü'l-Arap olarak adlandırılan Arap yarımadası başta olmak üzere Basra Körfezinden Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir alan dikkate alınmalıdır.⁹ Bu bakımdan Araplardaki milliyetçilik fikrinin gelişimi her bölgede aynı şekilde ve büyüklükte olmamıştır. Zikredilen hususiyet, Arapların yüzyıllardır milliyet esasından ziyade aşiret/kabile esasına göre yaşaması ve bunun onların temel özelliği olmasıyla yakından ilgilidir.

Arapların ileri gelenleri ve aydınları arasında terakki kaydeden milliyetçilik ve bağımsızlık fikirleri, İngiltere'nin Basra ve Aden Körfezinde nüfuz elde etmesi ve Mısır'ı işgal edip Araplarla daha yakın temasa geçmesinin etkisiyle sistemli bir şekilde işlenmeye başlamıştı. Dolayısıyla bu bölgelerde İngiltere, bugünkü Lübnan bölgesi üzerinden Fransa ve sonraki dönemlerde ABD; Suriye'de, Filistin'de ve Lübnan'da açtığı misyoner okulları ve kurdukları cemiyetler vasıtasıyla Arap gençleri arasında bu fikirleri yaymaya çalışmıştı.¹⁰

⁵ Adid Davışa, *Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa*, çev. Lütfi Yalçın. (İstanbul: Literatür Yay., 2004), 1-30; Halil Uğur Ay, "Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği," *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, no. 1 (Nisan 2018): 37; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 183-185.

⁶ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar - Osmanlılık Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918*, çev. Türkan Yönet. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2018): 30-32, 77-85, 96-131.

⁷ Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri," 259-262; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 450-471; Arap cemiyetleri ve faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. İsmail Gümüş, "Şerif Hüseyin İşyanı" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013), 35-69.

⁸ H. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar," *BİLİG*, no. 30 (Yaz 2004): 173-174.

⁹ Arap coğrafyasının tarihsel gelişimi ve terminolojik adlandırmaya ilişkin bkz. Kudret Büyükoçşkun, "Arabistan/Fiziki ve Beşeri Coğrafya," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1991), 3: 248-252.

¹⁰ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 165-167, 192-193, 210-213; Soy, "Arap Milliyetçiliği," 173-186; İngiltere'nin, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Basra Körfezi ve çevresindeki faaliyetleri ve

Tüm bu girişimlere rağmen Batılı güçlerin, Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirme planları bir müddet zayıf kalmıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması onların planlarını uygulaması için fırsat oluşturmuştu. Bu kapsamda savaş başladığında Mekke Şerif Emir Hüseyin,¹¹ İngiltere için iş birliği yapılacak ideal bir kişi olarak görülmüştü.¹² Zira Şerif Hüseyin, bulunduğu konum itibarıyla ve Haşimoğullarının Kureyş soyundan geldiği için Arapların saygı duyduğu bir siyasi şahsiyetti.¹³

Şeriflerin de bir müddettir İngilizlerle temas halinde olduğu bir gerçektir.¹⁴ Esasında Şerif Hüseyin, o zamana kadar fikren Arap milliyetçilik akımının önde gelen temsilcilerinden olmamıştı. İttihat ve Terakki iktidarıyla birlikte Osmanlı idaresine karşı hoşnutsuz bir tutum sergilemeye başlamış; bölgedeki idarenin Araplarda olmasını ve bunun kendi yönetimi altında bulunması gerektiğini iddia eden bir düşünceye kapılmıştı. Neticede bu vaziyeti yakından takip eden İngiltere, Şerif Hüseyin ve oğullarına Arap Yarımadasının yönetimini vaat etmiş; onların harekete geçireceği aşiretlerle birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerini istemişti.¹⁵ Şüphesiz Şerif'in, stratejik planlamalar yapan İngiltere tarafından aldatılabileceğinden ziyade kendi emellerini gerçekleştirilmeye odaklandığı ve ana politik resmi okuyamadığı anlaşılmaktadır.

Neticede İngiltere, Birinci Dünya Savaşı devam ederken siyasi, askerî ve ekonomik çıkarlarını temin edebilmek ve cephede Osmanlı ordusuna karşı başarı kazanabilmek için bölgenin nüfusunu oluşturan Arapların desteğine, yani Osmanlı Devleti'ne isyan etmesine ihtiyaç duymuştu. İngilizlerin teşvik ve desteğiyle isyan ederek bu ihtiyaca cevap veren Şerif Hüseyin, savaş sonunda kendilerine verilen sözün tutulmasını istemiş; bu kapsamda konunun Paris Barış Konferansı'nda "Umumi Arap Talepleri" haline getirilmesi, konuyu uluslararası düzleme taşımıştır. Ancak uluslararası düzeyde bölgenin geleceği çok aktörlü bir diplomasi mücadelesine sahne olmuştur. Yani İngilizlere güvenerek

Arap aşiretleriyle görüşmelerine dair bkz. Önder Kocatürk, "1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri," *Türkoğlu Kültürü Dergisi* 4, no. 7 (Ocak 2011): 18-21.

¹¹ Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine güvenilmeyen Şerif Hüseyin, İstanbul'a çağrılarak bir müddet burada zorunlu ikamete mecbur edilmişti. Ancak İttihat ve Terakki yönetimi iktidara geldiğinde Mekke emiri olarak atanmış ve bölgeye gönderilmişti. Bkz. Umut Akcakaya, Erdal Aydoğan, "Hatıralar Işığında Şerif Hüseyin İsyanı ve Hicaz Cephesi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 38, no. 106 (Güz 2022): 355.

¹² Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918 - Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Çoşkun. (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 234.

¹³ Metin Hülagü, "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları," *Belleten Dergisi* 59, no. 225 (Ağustos 1995): 433-436; Nitekim Şerif ailesiyle yakın bir iletişime sahip, İngiliz ajanı olarak da bilinen Gertrude Bell; Arap Bürosu'nda görev almaya başladıktan sonra Hükûmetine gönderdiği raporda; Arapların Halife'nin "cihat" çağrısına katılmadığını, bu çağrıyı ancak Şerif Hüseyin'in canlandırabileceğini belirterek onun Araplar üzerindeki etkisine dikkat çekmişti. (Taha Niyazi Karaca, *İngiliz Casus Gertrude Bell*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 213-222); Ancak bölgedeki bazı İngiliz uzmanlar ise Şerif Hüseyin yerine Necid Emiri İbn-i Suud'un desteklenmesinin daha doğru olacağını belirtmişlerdi. Bkz. Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda," 131.

¹⁴ Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 7, no. 14 (Yaz 2014): 118-120.

¹⁵ İsmail Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, (İstanbul: Kronik Yay., 2018), 28-36; Soy, "Arap Milliyetçiliği," 176-177; Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, 10-13.

isyan eden Şerif ailesinin, savaş sonunda karşılaştıkları muamele, dikkate şayandır. Bu açıdan Hicaz İsyanının, başlangıç motivasyonundaki hedeflere ne derece ulaştığının tespit edilmesi önem arz etmektedir.

2. İngilizlerin Politik Manevraları ve Şerif Hüseyin'in Talepleri

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i para ve bağımsızlık vaadiyle kendi yanına çekmek için çok yönlü bir çabaya girişmişti. Bu konuda istek ve ihtirası olan Şerif Hüseyin de henüz savaş başlamadan önce 5 Şubat 1914'te oğlu Abdullah'ı, Mısır/Kahire'de bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener'e göndererek Osmanlı Devleti ile herhangi bir açık çatışmada kendilerine destek olunup olunmayacağını sormuştu. İngiltere, bu talebe kesin bir cevap vermese de savaşın başlaması ve Osmanlı ile karşıt cephelerde olmaları ile Araplardan etkin bir şekilde istifade etmeyi gündemine almıştı.¹⁶

Bu kapsamda İngiltere, Cihat fetvasının etkisini azaltmayı hem de bölgedeki çıkarlarına yönelik Şerif Hüseyin'i ve genel olarak Arapları isyana yönlentmeyi planlamıştı.¹⁷ Buna yönelik olarak özellikle İngiltere adına Gertur-ed Bell¹⁸ ve Thomas Edward Lawrence'nin¹⁹ Şerif Hüseyin'in isyan etmesine yönelik teşvik edici propagandaları dikkat çekmektedir. Bu kişilerin, savaş boyunca Arap kamuoyuna yönelik sistemli propaganda faaliyetleri yürütecek Kahire'deki Arap Bürosu'nun kurulmasına da öncülük ettiği görülmektedir.²⁰

Neticede İngiltere'nin çok yönlü propaganda ve teşvikiyle Şerif Hüseyin, İngiltere'nin Mısır Valisi McMahan ile ittifak yapmak üzere görüşmelere başlamıştı.²¹ İngiltere'nin talebi, Şerif Hüseyin'in isyan ederek İngiliz ordusuna destek olması iken, Şerif Hüseyin kendi yönetiminde Büyük Arap Krallığı'nın kurulmasını istemişti. Bu kapsamda Şerif, 23 Mayıs 1915'te diğer Arap milliyetçileri tarafından hazırlanan ve kendilerinin de kabul ettiği Şam Protokolü'nde yer verilen Arap sınırlarının tanınmasını talep etmiştir.²² Bu sınırlar,

¹⁶ Ü. Gülsüm Polat, *Türk Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, (İstanbul: Kronik Yay., 2019), 97-101; Soy, "Arap Milliyetçiliği," 187.

¹⁷ Mustafa Çabuk, *İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda Orta Doğu'daki Propaganda Faaliyetleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2021), 45-85, 103-117; Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 356-357.

¹⁸ Uzun yıllar tarihçi ve arkeolog kimliğiyle Osmanlı topraklarında dolaşan G. Bell, bu süreçte Araplarla yakın ilişkiler kurmuş ve onların sevgisini kazanmıştır. Köklü Arap kültürüne atıf yaparak Araplarda ulus bilincini geliştirmeye çalışan Bell'in faaliyetleri için bkz. Kenan Karataş, *Gertrude Bell İsyan*, (İstanbul: En Kitap Yay., 2018), 25-28, 34-85.

¹⁹ T. Lawrence ise, Hicaz İsyanı başladıktan sonra Şerif Hüseyin'in oğlu Ali ve Faysal'ın komuta ettiği bedevi birliklerinin yanında bulunmuştur. Onların Osmanlı ordusuna yönelik gerçekleştirdiği saldırıların planlamasına katkı sağlayarak Mısır'daki İngiliz karargâhı ile isyancı birlikleri arasında bağlantı noktası olmuştu. Bkz. T. E. Lawrence, *Arabistanlı Lawrence Bilgelik'in Yedi Sütunu*, çev. Bilal Çölgöçen. (İstanbul: Chiviyazları Yayınevi, 2014), 71-135, 179-220, 343-350.

²⁰ Ay, "Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği," 40.

²¹ Mektuplara ilişkin detaylar için bkz. George Antonus, *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, çev. Mehmet Akif Koç, Muhammed Karakuş. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 318-336.

²² Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 358-359.

kuzeyde 37. enlemden güneyde Hint Okyanusuna kadar uzanmakta; batıda Mısır doğuda İran ve Basra Körfezine kadar olan bölgeyi ihtiva etmekteydi.²³ Oldukça geniş olan bu sınırlara, çoğunluk olsun veya olmasın Arapların yaşadığı tüm bölgeler dâhil edilmişti.²⁴

Şerif'in isteklerine ulaşabilmek için bütün Araplar adına müzakere ettiğine dikkat çektiği ve isteklerini bu şekilde kabul ettirmeye çalıştığı aşikârdır. Fakat İngilizler, onun bu isteğine olumsuz yanıt vermişti. Zira bu süreçte İngiliz ve Fransız arasında bölgenin paylaşılmasına yönelik görüşmeler devam etmekteydi. Yine de Şerif ile pazarlıklar sürmüştü ve nihayetinde İngiltere, Ekim 1915'te Şerif'in yeni önerilerini genel hatlarıyla kabul eder görünmüştür. Buna göre Şerif Hüseyin idaresinde Büyük Arap Krallığı veya Arap Devletleri Federasyonu kurulacak olup kendisine bırakılacağı vaat edilen bölgeler şöyleydi: Güney ve batıda Basra Körfezi ve Hint Okyanusu (yani Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ile Yemen ve Umman) ile kuzeyde Mersin'den Akka'ya kadar Akdeniz kıyıları hariç olmak üzere kuzeyde Antep-Urfa-Mardin'den güneye doğru bugünkü Suriye, Irak, Lübnan, Filistin, Ürdün'e ulaşan, Hicaz ile birlikte adanın güneyini de ihtiva eden geniş bir alan.²⁵

İngiltere, Şerif Hüseyin'e verdiği vaatlerin yanı sıra eş zamanlı olarak müttefiki Fransa (ve diğer Osmanlı toprakları için Rusya) ile de bölgenin paylaşımı noktasında pazarlık yapmıştı. Bu kapsamda savaş sonrası için bölgeyi paylaşılacak 9-16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşmasına varılmıştı. Buna göre Arap yarımadası ile Anadolu'nun güney ve doğusunu da içine alan Osmanlı toprakları, doğrudan ve dolaylı olarak (A ve B bölgeleri) İngiliz ve Fransız idaresi ve nüfuz bölgelerine ayrılmıştı.²⁶ Bu iki ülkenin amacı, bir kısmını doğrudan idare edecekleri coğrafyada, kendi nüfus alanları/manda yönetimlerinde olacak şekilde Arap devletçiklerinin kurulmasıydı.²⁷ Nitekim Sykes-Picot paylaşım projesine göre;

- Akka'nın kuzeyinden Adana ve Mersin'e kadar olan Akdeniz kıyı bölgesi ile Musul bölgesi Fransa'nın;

- Bağdat, Basra arasındaki Dicle ve Fırat bölgesi ise İngiltere'nin olacaktı.

- İskenderun bölgesi serbest liman, Filistin ise milletlerarası bir bölge olacaktı ki bu tespit, Filistin toprakları üzerinde bir İsrail Devleti kurulmasının hazırlığıydı.

- Geri kalan topraklarda yani Hicaz, Filistin, Suriye'nin bir kısmında ise sınırları sonradan saptanacak bir Arap devleti veya devletleri kurulacaktı.

²³ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. Nuran Ülken. (İstanbul: Sander Yayınları, 1975), 53-54; M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 79-82.

²⁴ İlhan Arsel, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1991), 195.

²⁵ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 515-518; Ay, "Arap Birliğini," 41.

²⁶ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Karatıldı? 1914-1922*, çev. Mehmet Harmanlı. (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2008), 143-153; Harry N. Howard, *Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, çev. Salih Sabit Togay. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 242-244.

²⁷ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, 157.

Ancak bu devletlerin sınırları da, yani Akka-Kerkük çizgisinin kuzey kısmı Fransa'nın, güney kısmı İngiltere'nin nüfuz alanları olacaktı.²⁸ Görüldüğü üzere mutabık kalınan hususlar ve muhtemel Arap devletinin sınırları, Şerif Hüseyin'e isyanı karşılığında vaat edilenlerden (Büyük Arap Krallığı hayali) oldukça farklıydı.

İngilizler bu paylaşım planlarını, Fransa'nın bölgeye ilişkin (Filistin, Irak gibi) beklentileri şeklinde yansıtarak, ancak *-Sykes-Picot Anlaşması'ndan bahsetmeden-* kısmi olarak Şerif ile paylaşmıştı. Bu bağlamda Fransa'nın kontrolünde olacak Akdeniz kıyıları (Trablusşam, Beyrut, İskenderun gibi) hariç diğer yerlerde Arap devletinin kurulmasının destekleneceği;²⁹ bunun yanı sıra Şeriflerin ve Hicaz bölgesinin korunması dâhil devlet kurmak için ihtiyaç duydukları alanlarda her türlü desteğin verileceği bildirilmişti.³⁰



Sykes-Picot Anlaşması ile İngiltere ve Fransa arasındaki paylaşımı gösterir harita -
The National Archives, FO-Foreign Office, MPK 1/426.

²⁸ Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, çev. Şerif Erol, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996), 256-257; Mustafa Budak, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar," *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 71, (2020), 449.

²⁹ Akcakaya, "Haturalar Işığında," 358-360; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 517-518.

³⁰ Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, 69-75

Her ne kadar İngiltere, Fransa ile anlaştığı yerleri genel hatlarıyla açıklamış ve buraların statüsünün özel olabileceğini belirtmişse de Şerif Hüseyin, adı geçen yerlerde de yönetimlerin kendisinde olacağını, sadece Batılı ülkelere teknik ve ekonomik desteği ve nezaretinde iş göreceğini varsaymıştı. Bu açıdan bir an evvel isteklerine ulaşabilmek isteyen Şerif'in; Fransız isteklerini geçici olarak gördüğü, İngilizlerin de isyanın başlaması için onlara mümkün olduğunca en geniş vaadi verdiği ifade edilmelidir.³¹

Her ne kadar Şerif Hüseyin ile genel hatlarıyla bir anlaşmaya varsa da İngiltere'nin bu süreçte Araplar arasındaki tek seçeneği Şerif Hüseyin değildi. Aksine, bir süredir kendilerine bağlı olan güneydeki bir başka Arap lideriyle de anlaşmışlardı. Bu şahıs, daha önce Vehhâbi işbirliğiyle 1902'de Osmanlı'ya karşı isyan ederek Riyad ve Necid bölgelerini (Orta Arabistan) ele geçiren ve kendisi de Vehhâbi olan Abdülaziz İbn-i Suûd'du.³² İngiliz-Suûd anlaşmasına bakıldığında İngilizlerin, Şerif ve Suûd arasında bir çatışmayı engellemek için Suûd'un hâkimiyet alanlarının korunacağını, kendisine belirlenen miktarlarda mali destek sağlayacaklarını, Şerif Hüseyin'i de Arabistan Kralı değil sadece Hicaz Kralı olarak tanıyacaklarını belirtmişlerdi.³³ Şüphesiz, İngiltere'den aldığı vaatlerle Osmanlı Devleti'ne isyan etmeye hazırlanan Şerif Hüseyin'in bunlardan haberi olmamıştı.

İbn-i Suûd ise, bu vaatlerden sonra *-savaş sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı doğrudan savaş açmasa da-* bilhassa Dicle (Irak) Cephesi'nde İngilizlerin ilerleyişine katkılar sağlamıştı.³⁴ Ancak İngilizlerden aldığı güvence ve destekle çöldeki aşiretleri kendisine bağlamaya çalışarak Şerif Hüseyine ile rekabete girmişti.³⁵ İngilizlerin bu ikircikli politikası, savaş sonrası paylaşım planlarının kesinleşmesinden sonra Şerif ve Suûd arasında, çatışmaya yol açacak bir etken olmuştu.

3. Hicaz İsyanının Başlangıç ve Gelişimi

Birinci Dünya Savaşı başladığında Şerifler, İngilizlerle pazarlıklar devam ederken isyan hazırlıklarını artırmış ve isyana hazır seviyeye ulaşmışlardı. Nitekim Mekke Emiri Şerif Hüseyin, oğlu Emir Faysal'ı, Şam'a gönderdiğinde isyan hazırlıklarına hız vermişti. Şam'da Arap milliyetçilerinin de desteğini alan Faysal, bir isyan sırasında kendilerine nasıl bir destek bulabileceklerine ilişkin gözlemler de bulunmuş, planlamalar yapmıştı.³⁶

³¹ Margaret Macmillian, *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayn Hikayesi*, çev. Belkıs Dişbudak (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2004), 380; Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 358-361.

³² Büyükkara, "Vehhâbilik," 611; Kocatürk, "1913-1914 Yıllarında," 25-30.

³³ Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 351; Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 124-125.

³⁴ Cemal Kemal, *"Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi"* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004), 107-111.

³⁵ Macmillian, *Paris 1919*, 380.

³⁶ Faysal'a göre bölgedeki Osmanlı ordusunda görev yapan çok sayıda Arap asıllı subay ve er

Neticede Şerif Hüseyin ve İngiliz makamları arasında 18 Nisan 1916'da kesin bir mutabakata varılmıştı. Bunun neticesinde Şerif Hüseyin, vatandaşı ve yerel idarecisi olduğu Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık hedefiyle, 9-10 Haziran 1916'da isyan bayrağını açmıştı.³⁷



(Mekke Emiri ve Hicaz İsyanının öncüsü Şerif Hüseyin - İmparatorluk Savaş Müzesi (IMW) <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205020542>)

Öte yandan bazı kaynaklarda Şerif Hüseyin isyanının, İttihat ve Terakki yönetiminin Araplara yönelik kötü yönetiminin bir sonucu ortaya çıktığı belirtilmektedir.³⁸ Nitekim İttihatçıların önde gelen isimlerinden başta Suriye Valisi Cemal Paşa olmak üzere bazı yöneticilerin, Araplara yönelik sert davranışlarının Şerif Hüseyin'i bu isyana sürüklediği görüşler arasındadır.³⁹ Aynı zamanda savaş öncesi dönemde Hicaz Valisi Vehip Paşa ile Şerif arasındaki anlaşmazlığın arttığı; Şerif'in bağımsızlık fikrini zaten haizken bu gibi ge-

bulunmaktaydı. İsyana başladığında onların desteğiyle bölgedeki Türk ordusu etkisiz hale getirilebilirdi. Bkz. Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatraları I*, der. Yusuf Turan Günaydın (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018), 93-94.

³⁷ Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda*, 75-84; Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü*, 28-35.

³⁸ Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 236-237; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 501-503; Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü*, 57-59; Gelecekte Ürdün Kralı olacak Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, kaleme aldığı eserde meseleyi detaylı bir şekilde anlatmış ve isyanın sebebi olarak İttihat ve Terakki idaresinin kendilerine yönelik kötü ve haksız muamelelerini göstermişti. Bkz. Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik? / Arap Gözüyle Osmanlı*, çev. Halit Özmen. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017).

³⁹ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 230-231; 4. Ordu Komutanı ve Suriye Valisi Cemal Paşa, Kanal Seferi sırasında bazı Arap önde gelenlerinin ihanetine dair gelen istihbarat raporları doğrultusunda, genel bir isyana engel olmak ve gözdağı vermek maksadıyla bu şahısları idam ettirmişti. Bkz. Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 502-503.

lişmeler sonucunda savaşın başlamasını fırsata çevirdiği takip edilmektedir.⁴⁰

Şerif Hüseyin de, 28 Haziran ve sonrasında yayımladığı isyan beyannamelerinde, İttihatçıların yönetime gelmesiyle İslam birliğinin bozulduğu, Müslümanları birbirine bağlayan Kuran ve Sünnete riayetin kaybolduğu, Arapların isyana mecbur kaldığı ve bu isyanın esasında İttihatçılara yönelik olduğu vurgusunu ön plana çıkartmıştı.⁴¹ Ancak Şerif Hüseyin İngiltere ile görüşüp gerekli garantileri almadan isyanı başlatmamış; bu süreçte Osmanlı Hükümetine bağlı gibi gözükerek Kanal Seferi'ne destek vereceğini beyan etmiş; fakat birlikleri harekâta iştirak etmemişti. Bu tutum, sadece Şerif Hüseyin'in vakit kazanma çabasıydı. Zira Şerif, isyandan iki ay önce Medine'ye gelen Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın hediyelerini kabul etmiş ve kendisine bağlılıklarını bildirmişti.⁴² Şüphesiz bu değerlendirmelerin, tamamen yanlış olmasa bile abartılı ve isyana meşruiyet oluşturmak için Araplar tarafından öne sürüldüğü ifade edilmelidir.

Öte yandan bu isyanın, her ne kadar bazı araştırmalarda "Arap isyanı" olarak ifade edilse de "Hicaz İsyanı" olarak adlandırılması tarihi gerçeklere uygun olacaktır. Zira Şerif Hüseyin isyanını, başlangıcından yayılımına kadar genel olarak bazı Arap milliyetçileri, Hicaz ve çöl bölgesindeki (bedevi) Arap aşiretleri ile bazı menfaatperestler desteklemişti. Genel olarak yerleşik ve şehirli Araplar ve birçok Arap aşireti isyana iştirak etmeyip Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştı.⁴³ Aynı şekilde yabancı desteğiyle elde edilecek bağımsızlığa karşı çıkan bazı Arap milliyetçileri ile Lübnan'daki Hristiyan Araplar da bu isyana destek vermemişti.⁴⁴ İngiliz Genelkurmayı da 1918'de hazırladığı resmi kitapçıkta, bu isyan için "Hicaz İsyanı" adını kullanmıştı.⁴⁵

Nitekim Matters'in tespitine göre İngilizlere ve bedevilere karşı Osmanlı ordusunda savaşan Arap askerler bile çok daha fazlaydı ve isyan, Hicaz dışındaki Araplar üzerinde oldukça az etki yapmıştı.⁴⁶ Bir diğer önemli husus ise isyanın başlangıç ve gelişim noktası büyük bir kısmı çöl olan Hicaz bölgesiydi. Dolayısıyla bu sahada yerleşim mahalleri sınırlıydı ve Arap nüfusun çoğu farklı bölgelerdedi. Bu durumu göz önünde bulunduran Lutskiy de, Arap nüfusun %95'nin isyan ile bağlantısının olmadığını belirtmektedir.⁴⁷ Osmanlı Devleti de kendisine bağlı birçok Arap aşiretini⁴⁸ taltif ederek bunun bir Arap

⁴⁰ Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 362-365; Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 119-123.

⁴¹ Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 371-372; Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, 118-125.

⁴² Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 362-365; Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 119-123.

⁴³ Erden, *Birinci Dünya Harbinde*, 50, 96-97; Şam merkezli Arap milliyetçilerinin birçoğu, Osmanlı sisteminde yetişen ve önemli görevlere gelmiş kişilerdi. Şerif Hüseyin de isyana girişirken bağımsızlık amacı güden bu grubun desteğini alarak hareketini Araplar adına yaptığını göstermek istemişti. Bkz. Arsel, *Arap Milliyetçiliği*, 91.

⁴⁴ Soy, "Arap Milliyetçiliği," 189.

⁴⁵ *Summary of the Hejaz Revolt*, General Staff War Office, 31 August 1918, 13 Ocak 2023, <https://www.bl.uk/collection-items/summary-of-hejaz-revolt>.

⁴⁶ Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 237-238.

⁴⁷ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 521.

⁴⁸ Arap yarımadasındaki pek çok Arap aşireti lideri de Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermişti. Bkz.

isyanı olmadığına dikkat çekmek için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştı.⁴⁹ Ayrıca İngilizlerle anlaşan İbn-i Suûd'un bile Şerif Hüseyin'e destek vermemesi, bu isyanın Arap isyanı değil "Hicaz İsyanı" olduğunun en açık göstergelerinden biridir.

Tüm bunlarla beraber, İngiliz ordusu ve isyancılar, 1918 itibarıyla kuzeye doğru yani Filistin, Suriye hattında ilerlemeyi başardıklarında isyana destek az da olsa artmıştı. Bunlar; para karşılığında bazı Arap aşiretleri ile özgürlükleri karşılığında Osmanlı ordusundan esir aldıkları Arap asıllı subay ve askerlerin, Şerif Hüseyin'in emrinde savaşmaya ikna edilmesi ile olmuştu.⁵⁰ Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunda görev yapan bazı Arap asıllı subaylar, bağımsızlık amacı güden Arap cemiyetlerine (bilhassa El-Ahd) üye olduğu için ihanet etmişlerdi.⁵¹ Görüldüğü üzere Şerif Hüseyin veya Hicaz İsyanı, ilk çıkışı ve gelişimi sürecinde Arap halkı nezdindeki sınırlı bir etki oluşturmuştu.

Osmanlı Devleti ise bu isyan karşısında, Hüseyin'in yerine Şerif Ali Haydar'ı Mekke Emirliği'ne tayin etmişti. Fakat Ali Haydar'ın bölgeye gelişi uzun sürdüğünden Şerif Hüseyin bu süreçte işgal alanlarını genişletmeye başlamış; bu nedenle yeni emir, Mekke'ye ulaşamamıştı. Şerif Haydar'ın Hicaz halkına yönelik yayımladığı ve Hüseyin'in İngilizlerle iş birliği yaparak kutsal İslam topraklarını sömürgeye açık hale getireceğine yönelik bildirisi de Hüseyin'in aldığı tedbirlerle tesir oluşturmamıştı.⁵²

Neticede Şerif Hüseyin ve oğulları, İngiltere'nin mali desteğiyle⁵³ kendilerine katılan Hicaz ve çevresindeki Bedevi aşiretlerin katılımıyla harekete geçmişti. İsyanı iştirak eden aşiretler, sayıları 1.000-3.000 arasında olan birlikler oluşturmuştu. Bu bedevi birliklerine, Şerif Hüseyin'in oğulları komuta etmekteydi. İsyanı katılan unsurların sayısı hakkında kesin bir bilgi olmakla birlikte 15.000 ile 50.000 arasında muhtelif rakamlar ifade edilmektedir. Muhtemelen isyan genişledikçe, isyancılara katılım ve destek artmıştı.⁵⁴

Konuyla ilgili İngiliz Genelkurmay'ının hazırladığı bir raporda; 1916 sonunda Şerif güçlerinin üç farklı birlikten oluştuğu, bunlar arasında Şerif Hüseyin oğlu Ali'nin emrinde 8.000; Faysal'ın emrinde 8-9.000 ve Abdullah'ın emrinde 4.000 kadar savaşçının olduğu ve bunların farklı bölgelerde Osmanlı

Hülagü, "İngilizlerin Hicaz," 429-430.

⁴⁹ Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 127.

⁵⁰ Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 373; Celil Bozkurt, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 35, no. 1 (2019): 11-12.

⁵¹ Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 235; Arsel, *Arap Milliyetçiliği*, 201.

⁵² Kemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, 84-86.

⁵³ İngilizlerce, Şeriflere ve isyana katılan aşiretlere yapılan mali yardımlar için bkz. Hülagü, "İngilizlerin Hicaz İsyanına," 438-445.

⁵⁴ Hadiye Yılmaz Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922)," *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 7, (2018): 185; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 518-519; Şerif Hüseyin'in oğullarıyla ilgili, Lawrence'nin değerlendirmesi şöyleydi: "Abdullah'ı çok akıllı, Ali'yi çok temiz, Zeyd'i çok soğuk buldum. Faysal'ı ise liderlik için gerekli olan ateş ve bilgimizi uygulayacak gerekli akıllı olduğunu gördüm." Bkz. Lawrence, *Arabistanlı Lawrence Bilgelinin Yedi Sütunu*, 71.

birliklerine karşı savaştığı belirtilmişti.⁵⁵ Buna göre Faysal birliklerinin isyan ettikten kısa bir süre sonra 20.000'den fazla miktarda savaşıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak bu bedevi aşiretlerin salt milliyetçi duygulardan ziyade daha çok kendilerine verilen para karşılığında ve yapacakları yağmaları amaçlayarak bu harekete destek verdikleri de özellikle vurgulanmalıdır.⁵⁶ Bu açıdan Hicaz İsyanına katılan unsurların, tamamının milliyetçi duygulara sahip olmayıp bağımsızlık fikriyle hareket etmediği tespit edilmiştir.

4. Cephelerdeki Durum ve Hicaz İsyanının Gelişimi

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı ve İngiliz orduları, birçok cephede olduğu gibi Kanal Cephesi'nde de mücadele halindeydi. Nitekim Osmanlı ordusunun, Mısır'daki İngiliz işgalini sonlandırmak üzere Ocak 1915'te Süveyş Kanalı bölgesinden başlattığı Birinci Kanal Harekâtı netice vermemişti. Bunun üzerine kapsamlı hazırlıklardan sonra, Ağustos 1916'da, İkinci Kanal Harekâtı başlatılsa bu harekâta da başarısız olunmuştu. Bu iki savunma harbinden sonra takviye edilen İngiliz Mısır Seferi Kuvvetleri, Hicaz İsyanının da başlamasıyla Kanal'ı geçerek Gazze-Kudüs istikametinde karşı taarruz başlatmıştı. Gelişen cephe vaziyetinde bu defa Osmanlı ordusu savunma muharebeleri vermekteydi.⁵⁷ Nitekim, Aralık 1916'da El-Ariş'in düşmesiyle muharebeler, Sina'dan Filistin bölgesine kaymıştı. Bununla birlikte Hicaz ile (Medine, Cidde, Taif ve çevresi) Arap Yarımadasının güneyinde Yemen ve Aşir'deki Osmanlı birlikleri garnizonlarını korumaktaydı.⁵⁸

İngiliz ilerleyişiyle eş zamanlı Şerif Hüseyin'in isyanı, Osmanlı ordusu açısından *-tali bir cephe olsa da-* Hicaz Cephesi'nin açılmasına neden olmuştu. Mısır'daki İngiliz karargâhının yönlendirmesi ile isyancılara sağladıkları silah, cephaneye ve para desteği ile isyancı grupları, Osmanlı ordusunun ulaştırma ve haberleşme imkânlarını kesmek için demiryolları başta olmak üzere telgraf hatlarına, lojistik ikmal noktalarına vur-kaç taktiğiyle saldırılar düzenlemekteydi.⁵⁹ Bu saldırılar, artarak devam etmiş, isyancılar vur-kaçın yanı sıra bölgeleri kontrol altına almak üzere hareket geçmişti. Bu kapsamda Mekke'nin yanı sıra isyan başladıktan kısa bir süre 1916 yılı Haziran ayında Cidde ve Eylül ayında Taif gibi kritik bölgeleri ele geçirmişlerdi.⁶⁰ İsyancıların ana hedeflerinden biri ise Medine şehriydi. Burayı, Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanı olarak Medine'de bulunan Fahreddin Paşa kararlılıkla savunmaktaydı ve

⁵⁵ *Summary of the Hejaz Revolt*, 2.

⁵⁶ Soy, "Arap Milliyetçiliği," 176-177, 187; Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 128.

⁵⁷ Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2005)*, 228-235; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 512-513.

⁵⁸ Kemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, 22-36.

⁵⁹ Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 27; Akçakaya, "Hatıralar Işığında," 351.

⁶⁰ Kemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, 84-85; Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü*, 12-13.

isyancıların şehri ele geçirme girişimleri başarısız olmuştu.⁶¹

Yine de elde ettiği kazanımlardan sonra Şerif Hüseyin, 2 Kasım 1916'da kendisini Arabistan Kralı ilan etmişti. Ancak İngilizler, bu unvan yerine onu *Hicaz Kralı* olarak tanımışlardı. Şerifler ve İngilizler arasında bu tarz anlaşmazlıklar baş gösterse de İngiltere, isyanın devamını ve yayılmasını sağlamak için Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'a Suriye Krallığını vaat etmişti.⁶²

Bu arada Filistin Cephesi'ndeki İngiliz ilerleyişi, Gazze'nin güneyine doğru devam etmiş ve 9 Ocak 1917'de Refah bölgesi işgal edilmişti. İngilizleri durdurmak amacıyla Gazze ve Birüssebi hattında savunma tertibatı alan Osmanlı ordusu, bedevilerin saldırıları yüzünden iki ateş arasında kalmıştı.⁶³ Buna rağmen Birinci ve İkinci Gazze Muharebeleri, Osmanlı ordusu tarafından kazanılmıştı.⁶⁴ Fakat İngilizlerin takviye kuvvetlerle gerçekleştirdiği Üçüncü Gazze (Birüssebi) Muharebelerinde Osmanlı birlikleri geri çekilmiş; Gazze ve Birüssebi kaybedilmişti. Kısa süre sonra Kudüs şehri de 11 Kasım 1917'de İngiliz birliklerince işgal edilmişti.⁶⁵ Tüm bunlar olurken isyancılar, eş zamanlı olarak Osmanlı ordusunun sol cenahından (çöl bölgesi) ilerlemekteydi ki Temmuz 1917'de kritik önemdeki Akabe'yi ele geçirmişlerdi.⁶⁶ İngiliz Genelkurmay raporuna göre, Akabe'nin ve sonrasında kuzeydeki Maan'ın ele geçirilmesinden sonra isyanın alanı genişlemiş ve kuzeyde (Filistin, Suriye, Ürdün) isyana yönelik propaganda imkânı artmıştı.⁶⁷

Tüm bu ortamda mukavemet ortaya koymaya çalışan Osmanlı ordusu, 1918 yılının ilk çeyreğinde meydana gelen Birinci ve İkinci Şeria Muharebelerinde İngiliz ilerleyişini durdurursa isyancı birliklerin Filistin güneybatısı/Ürdün hattındaki saldırıları devam ediyordu.⁶⁸ Nitekim bedevilerin ana yol üzerindeki kritik noktaları ele geçirmesi nedeniyle Medine-Şam bağlantısı kesilmiş ve Medine'deki Osmanlı birlikleri kuşatma altında kalmıştı.⁶⁹

Cephede bir müddettir devam eden dengeyi bozan ise takviyeli İngiliz ordusunun taarruzuyla 18-21 Eylül 1918'de meydana gelen *Nablus/Megiddo Muharebesi*ydi. Filistin-Suriye Cephesi başta olmak üzere savaşın kaderi üzerinde büyük tesir oluşturan bu muharebede, Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi almış; Nablus ve Nasıra hattından Şam-Rayak istikametinde geri çekilmişti.

⁶¹ Akcakaya, "Hatıralar Işığında," 369.

⁶² Macmillian, *Paris 1919*, 382; Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 124; Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, 141-144. İngilizler, Şerif Hüseyin'in tam anlamıyla bölgeye nüfuzunu engellemek için onun tüm taleplerine olumlu yaklaşmamışlardı. Bkz. Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 519-521.

⁶³ Enes Demir, *Harp Raporlarına Göre Osmanlı Ordusu Filistin ve Suriye'den Nasıl Geri Çekildi?*, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2019), 21-23; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 518-521.

⁶⁴ Şerif Güralp, *1918 Yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye'den Çekilmesinde 3'üncü Süvari Tümeninin Harekâtı*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, 2006), 1-2.

⁶⁵ Demir, *Harp Raporlarına Göre*, 42.

⁶⁶ Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 128-129.

⁶⁷ *Summary of the Hejaz Revolt*, 2-3.

⁶⁸ Bu süreçte isyancı birliklerin Osmanlı ordusuna karşı saldırıları ve meydana gelen olaylarla ilgili detaylar için bkz. *Summary of the Hejaz Revolt*, 4-10.

⁶⁹ *Summary of the Hejaz Revolt*, 3; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 518-523.

Adı geçen hattı, savunmak için tertibat almaya çalışan Osmanlı ordusu, isyancıların saldırıyla zor durumdaydı. Bunu fırsat bilen İngiliz birlikleri ise kuzey istikametinde hızla ilerleyerek Beyrut ve Rayak ile tahliye edilen Şam şehrini 1 Ekim'de işgal etmişti. Faysal da bedevi kuvvetleriyle Şam'a dâhil olmuş; akabinde Arap Hükümetinin kurulduğunu ve kendisinin Suriye Kralı olduğunu ilan etmişti.⁷⁰ Böylece İngiliz ve bedevi unsurları ilk defa büyük bir kuvvet halinde Şam'da buluşmuştu.

Şam'ın işgalini müteakip İngiliz harekâtı, adeta isyancılarla müşterek bir mahiyete bürünmüştü. Kuzeye doğru ileri harekât kapsamında Ekim ayı içerisinde Humus-Hama hattı işgal edilmiş ve Halep'e ulaşılmıştı.⁷¹ Nitekim 1.500 kişilik bedevi birliğinin Halep'e saldırmasının ertesi günü 26 Ekim'de İngilizler Halep'i işgal etmişti.⁷² Halep kuzeyinde de meskûn mahallere yönelik isyancıların yağma ve baskın harekâtı devam ederken 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Bedeviler ise mütarekeye tabi olmadıkları için ertesi gün Antakya'ya baskın yaparak hükümet konağına Arap bayrağı asmışlardı. Ancak, bölgedeki Osmanlı birlikleri, isyancı bedevileri şehirden çıkartarak bu grupların işgallerini çevre bölgelerde genişletmelerine mani olmuştu.⁷³

Mütarekeye rağmen Faysal'a bağlı birlikler; Kilis, Antep ve Urfa ile buralara bağlı bölgeleri ele geçirme girişiminde de bulunmuş; bu girişimleri de engellenmişti. Konuya ilişkin Adana'daki 2. Ordu Kumandanı Nihad Paşa (Anılmış), Osmanlı ordusunun çekilmeye başladığı Halep'in kuzeyindeki köylere, İngilizlerin koruması altında Faysal'a bağlı bedevilerin yerleştiğini, bunların isyancı olarak kabul edilmesi nedeniyle bir ateşkes yapılmasının da mümkün olmadığını; aksi takdirde bu durumun Faysal'ın tanınması ve isyancıların ele geçirdikleri bölgelerdeki varlıklarının kabul edilmesi anlamına geleceğini belirtmişti.⁷⁴

Bu esnada Faysal'ın *-defacto olarak-* kurulduğunu ilan ettiği Şam merkezli *Suriye Arap Hükümeti'nin* sınırı; Tebuk kuzeyi (Ürdün güneyi) ile Halep'in kuzeyi arasını kapsamaktaydı. Tebuk ve güneyi ise babası Şerif Hüseyin'in *Hicaz Hâşimi Krallığı'na* dâhildi. Fakat Faysal'ın sorumluluğundaki çoğu bölgede, İngiliz işgal kuvvetleri bulunmaktaydı. Ayrıca Hayfa-Beyrut-Trablusşam gibi önemli sahil kentlerinde Fransız birlikleri konuşluydu. Bu durum, Şerif ailesini hiç memnun etmemişti. Zira, isyana başlarken ki hedefleri tüm bu

⁷⁰ Kemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, 125-170; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 537-539; Demir, *Harp Raporlarına Göre*, 49-64; Osmanlı'nın Suriye Vilayeti, bugünkü Suriye topraklarının ötesinde Halep-Deyr-i Zor-Rakka hariç batıda bugünkü Lübnan ile güneyde bugünkü Filistin ve Ürdün topraklarının kuzey kısımlarını kapsamaktaydı. Bkz. Macmillian, *Paris 1919*, 377.

⁷¹ Demir, *Harp Raporlarına Göre*, 71-76.

⁷² Süleyman Hatipoğlu, "I. Dünya Savaşı Sonunda Halep Sokak Muharebeleri ve Mustafa Kemal Paşa," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14, no. 42 (Kasım 1998): 1171.

⁷³ Mehmet Tekin, *Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 24-29.

⁷⁴ "Mondros Mütarekesi Sonrası Suriye ve Irak Cephesi," *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no. 142 (Nisan 2018): 241-242.

bölgelerde kendi kontrol ve idarelerinin olmasıydı.⁷⁵ Bununla birlikte savaşın son döneminde isyancıların Şam ve Beyrut gibi Arap milliyetçilerinin olduğu bölgelere ulaşmasının, Şeriflere uluslararası ortamda daha fazla Arapların temsilcisi özgüveniyle hareket etmesi olanağını verdiği ifade edilmelidir.

5. Arap Taleplerinin Uluslararası Ortama Taşınması ve Paris Barış Konferansı'nda Arap Talepleri

İzah edildiği üzere Şerif Hüseyin öncülüğündeki Hicaz İsyanı; Osmanlı ordusunu Hicaz, Filistin ve Suriye Cephesi'nde müşkül durumda bırakmış; İngiliz ilerleyişine katkı sağlamıştı. Nitekim isyancılar, İngiliz ilerleyişiyle birlikte Mekke'den başlayarak Halep kuzeyi ve Antakya hattına kadar ulaşmıştı. Bu çabaları karşılığında savaş sonunda isyan liderliğinin beklentisi, kendilerine vaat edilen, savaş müddetince ele geçirip defacto olarak hâkim oldukları bölgelerin, Şerif Hüseyin ve oğullarına bırakılmasıydı. Fakat bu bölgelerin bir kısmı İngiltere ve Fransa arasında 1916 yılında yapılan Sykes-Picot Anlaşmasına göre aralarında paylaşılmıştı. Aynı şekilde bölgenin bir kısmı İbn-i Suûd'a söz verilmiş; Filistin'de ise Balfour Deklarasyonu ile Yahudi Devleti'nin kurulması planlanmıştı.⁷⁶ Görüldüğü üzere ortaya çıkan tablo, Şerif Hüseyin ve ekibini zorlu bir diplomatik mücadele içine sokmuştu. Buna rağmen isyana başladıkları hedeflerine uygun olarak "Büyük Arap Krallığı" isteklerini "Arap Talepleri" adı altında uluslararası düzlemde kabul ettirmek için girişimlere başlamışlardı.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini müteakip İngiltere ve Fransa, bölgenin geleceğine ilişkin 7 Kasım 1918'de *Ortak Deklarasyon* yayımlamıştı. Bu metinde, İtilaf devletlerinin Türklerden kurtardığı bölgelerde yerel hükümet ve yönetimlerin kurulmasına yardımcı olacakları ve bu yapıları koruma altına alarak gelişmelerine destek olacakları belirtilmişti. Esasında bu metin manda idaresinin habercisiydi.⁷⁷

Nihayetinde savaş sonrası süreçte tüm bölgelerin kaderinin belirleneceği, bu bağlamda Arap taleplerinin dile getirildiği yer Paris'ti. Uluslararası siyasetin merkezi olan Paris Barış Konferansı, 18 Ocak 1919'da toplanmıştı. Konfe-

⁷⁵ Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi," 185; Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 539.

⁷⁶ Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 239; Soy, "Arap Milliyetçiliği," 187; Rusya, savaştan çekildikten sonra paylaşım planlarını açıkladığında ve Hicaz İsyanının önde gelenleri, Balfour Deklarasyonundan haberdar olduklarında İngilizlere tepki göstermiş; hatta yeniden Osmanlı yönetimiyle anlaşabileceklerini ifade etmişlerdi. Bu süreçte Osmanlı Hükûmeti ile Şeriflerin bir uzlaşma girişimi olmuşsa da Bâb-ı Âli'nin muhtariyet teklifine Şerif'in bağımsızlık isteğiyle yanıt vermesi bu teşebbüsü akim bırakmıştı. (Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 532-534); Cemal Paşa ve Faysal arasındaki konuya ilişkin yazışmalar için bkz. (Bostancı, "Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," 130); Ayrıca Balfour Deklarasyonunda, Filistin'de bir "Yahudi yurdu kurulması" ifadesi kullanılırken bölgenin büyük bir çoğunluğunu oluşturan Araplar, adeta yok sayılarak "Musevi olmayan unsurlar" olarak belirtilmişti. Bu durum, İngiltere'nin Şeriflere karşı ikili tutumunu ortaya koymaktaydı. Aynı zamanda Faysal'ın, savaş devam ederken Yahudi temsilcisi Weizman ile görüşmesi, onların varlığının tanınması anlamında başka bir paradokstu. Bkz. Ömer Osman Umar, Melek Yenisu, "Paris Barış Konferansı'nda Yahudiler ve Filistin," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32,no. 2 (Mayıs 2022), 837-838.

⁷⁷ Antonius, *Arap Uyanışı*, 344-345.

ransa, İtilaf devletleri başta olmak üzere savaştan etkilenen ve tarafsızlardan oluşan toplam 32 devlet temsilcisi katılmışsa da “Dörtler Meclisi/Konseyi” belirleyici olup kararları alan ana organdı. Dört ülke tarafından temsil edilen bu konseyde ABD, Başkan Woodrow Wilson; İngiltere, Başbakan David Lloyd George; Fransa, Başbakan Georges Clemenceau ve İtalya, Başbakan Vittorio Orlando tarafından temsil edilmişti. Konferansın ana gündemi, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan Almanya ve Osmanlı Devleti ile diğer İttifak devletlerinin geleceğine dair verilecek kararlardı. Şüphesiz ABD Başkanı Woodrow Wilson'un henüz savaş devam ederken 8 Ocak 1918'de açıkladığı ve “Wilson İlkeleri” olarak bilinen savaş sonrası düzene ait temel prensipler, bilhassa yenilen devletler ve bağımsızlık isteyen uluslar için en büyük dayanak noktasını teşkil etmişti.⁷⁸

Paris Barış Konferansı'nda, Japonya'nın da katılımıyla Beşler Konseyi tarafından 30 Ocak'ta; Osmanlı idaresinde bulunan ve büyük bir kısmı savaşta işgal edilen Arabistan, Filistin, Suriye, Irak ve Ermenistan'ın, Osmanlı'dan kopartılmasına yönelik prensip kararı alınmıştı.⁷⁹ Ancak asıl sorun; buralarda kurulacak devletlerin sınırlarının ne şekilde olacağı, hangi bölgenin hangi ülkenin nüfuzunda olacağı veya buralarda manda tesis edilip edilmeyeceğiydi.⁸⁰

Azınlıklar ise Osmanlı'dan ne kadar toprak kopartabileceklerine yönelik çaba içerisindeydi. Osmanlı'da yaşayan Arap, Rum, Ermeni, Kürt ve Yahudi topluluklarının temsilcileri de kendi siyasi proje ve talepleriyle savaşın galibi devletleri ikna edebilmek için Paris'te yoğun siyasi faaliyetler yürütüyordu. Bu unsurlardan biri olan Arapları temsilen Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal, bağımsızlık taleplerini konseye iletmek üzere Paris'e gelmişti.⁸¹ Fransa'nın karşı çıkmasına rağmen İngiltere'nin desteğiyle ve *Hicaz Delegasyonu Başkanı* sıfatıyla konferansa davet edilmişti.⁸² Burada dikkat çekici olan husus, Faysal'ın uluslararası bir toplantıya tüm Arapları temsilen davet edilmesiydi.

Ancak o dönem geniş bir bölgede birbirinden kopuk yaşayan Arap halkının⁸³ büyük bir çoğunluğu isyana katılmadığı gibi savaş sonunda dahi Şeriflere destek vermemekteydi.⁸⁴ Yine de Şerifler, Arapların yaşadığı bölgelere

⁷⁸ Hulusi Akar, *Harbord Askerî Heyeti Raporu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 22-23; M. Macmillian, *Paris 1919...*, 1, 301; Asena Boztaş, “Wilson İlkeleri'nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif,” *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 7, no. 14 (Yaz 2014): 165.

⁷⁹ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misâk-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 112-122; İsmail Köse, “Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı,” *History Studies* 6, no. 3 (Nisan 2014): 219.

⁸⁰ Akar, *Harbord Askerî Heyeti Raporu*, 22-23.

⁸¹ Budak, “Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na,” 451-458.

⁸² M. Macmillian, *Paris 1919...*, 383; Ü.G. Polat, *Türk Arap İlişkileri ...*, 217-218.

⁸³ Sykes-Picot Anlaşmasının mimarlarından Fransız G.Picot bile “*Sayırsız Arap Aşiretlerini geçermi bir bütün haline getirmek mümkün değil*” demişti. Bkz. Macmillian, *Paris 1919*, 379.

⁸⁴ Macmillian, *Paris 1919*, s.379; Mütareke sonrası işgal vuku bulduğunda; Suriye ile özellikle Halep ve çevresi başta olmak üzere halkın büyük bir kısmı, Osmanlı/Türk idaresine bağlı kalmıştı. Aynı şekilde Şam'da, Beyrut'ta Filistin'de ve Irak'taki halkın büyük çoğunluğu Türk taraftarıydı.

savaş sırasında defacto olarak hâkim olmalarıyla kendilerini bölgenin sahibi, Arapların yegâne ve meşru lideri olarak görmekteydi.⁸⁵ Bölgeye yönelik çoklu paylaşım planlarının ortaya çıkması üzerine Şerifler, Wilson ilkelerinde yer alan “ulusların kendi kaderini tayin” prensibini, Konferansta kendi taleplerine dayanak olarak almışlardı.

Neticede Emir Faysal, tüm Arapları temsilen 29 Ocak 1919’da konferansa sunduğu muhtırada, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı’ya isyan ederek savaşın gidişatına İtilaf devletleri açısından olumlu ve önemli katkılar yaptıklarını belirtmiş; bu bağlamda İskenderun’dan İran’a doğru uzanan hattın güneyi ile Umman ve Yemen Denizi’nin kuzeyi arasındaki bölgelerin tamamının “Birleşik Arap Krallığı” şeklinde babasının yönetimine verilmesini istemişti. Arap Yarımadasını bir bütün olarak talep eden Faysal’ın muhtırasında Filistin’in idaresine dair ise bir ibare bulunmamaktaydı.⁸⁶ Zira Faysal, Barış Konferansı’na katılmadan önce 3 Ocak 1919’da İngilizlerin isteğiyle Siyonist hareketin lideri Weizmann ile 9 maddelik bir protokol imzalayarak Balfour Deklarasyonu’nu kabul etmek zorunda kalmıştı.⁸⁷ Böylece Faysal, -kendilerine taraftar olmayan- Arap ulusunun çoğunluğu adına böyle bir karara imza atmıştı.⁸⁸ Şüphesiz bu durum, ileriki yıllarda Filistin’de başlayacak Arap-Yahudi çatışmasının da ilk adımlarından biri olmuştu.

Emri Faysal, Paris Barış Konferansı’ndaki ikinci sunumunu 6 Şubat 1919’da yaparak bir kez daha Arap taleplerini dile getirmişti. Burada “Onlar Konseyi”ne Arapça yaptığı -ve savaş boyunca isyancı birliklerine rehberlik yapan İngiliz subay- Lawrence’nin tercüme ettiği hitabında; Arapların savaşta oynadığı rolü belirtmiş ve Wilson Prensiplerine de atıf yaparak Arap coğrafyasının kendilerine bırakılmasını istemişti. Faysal, yaptığı konuşmada; güneybatıda Mısır’daki İskenderiye’den, kuzeyden Anadolu’nun bir parçası olan Diyarbakır’a kadar olan hattı, doğuda İran sınırından güneydoğuya inen ve Umman Denizi’ne ulaşan bölgeleri talep etmişti. Ona göre burada yaşayan ve Arapça konuşan insanlara bağımsızlığı verilmeliydi.⁸⁹ Ayrıca Fransa’nın işgal etmek istediği Suriye’nin bağımsızlığa kavuşturulması, bölgenin kalkınması için yabancı teknik danışman desteğinin sağlanması, bir oldubittiye izin vermemek için Filistin’de Araplar ve Yahudiler arasındaki eşitliğin korunması ile Arap bölgelerine bir sömürü alanı olarak bakılmaması gibi isteklerini açıklamıştı.⁹⁰

Bkz. Demir, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Misâk-ı Milli*, (İstanbul: Post Yayınları, 2017), 164-190; Enes Demir, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Misâk-ı Milli II*, (İstanbul: Hiper Yayınları, 2017), 193-215.

⁸⁵ M. Macmillian, *Paris 1919...*, 379. M. Budak, “Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na,” 451-458.

⁸⁶ Laurence Evans, *Türkiye’nin Paylaşılması (1914-1924)*, çev. Tevfik Alanay. (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972), 124; Budak, “Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na,” .449-450.

⁸⁷ Odabaşı, “Avrupa Emperyalizmi,” 187.

⁸⁸ Kadir Kasalak, Can Deveci, “Paris Barış Konferansında Siyonistlerin Talepleri,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, no. 54 (2017): 299, 304-305.

⁸⁹ Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda*, 103-104; Köse, “Paris Barış Konferansı Tutanaqları,” 221.

⁹⁰ Macmillian, *Paris 1919*, 383, Hüseyin Opruklu, *Türkiye Suriye ilişkileri (Atatürk Dönemi) 1923-*



(Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal Arap Talepleri için geldiği Paris Barış Konferansı'nda
- İmparatorluk Savaş Müzesi (IMW) <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205125329>)

Faysal'ın Araplar adına dile getirdiği bu taleplerin kabul edilmesini mümkün kılmayan önemli meseleler vardı. Zira İngilizlerin savaş sırasında menfaatlerini temin etmek için Suriye ve çevresini müttefiki Fransızlara, Filistin için Yahudilere ve Orta Arabistan için Suûdlara yönelik vaatleri, bir çelişki ve paradoks olarak ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Şerif Hüseyin'in kurduğu hayallerin henüz ilk uluslararası toplantıda geçersiz olacağı anlaşılmıştı.⁹¹ Nitekim Faysal'ın Paris Konferansı'na yaptığı sunumdan üç gün önce, 3 Şubat 1919'da Siyonistler de Konferans'a müracaat ederek Filistin'e Yahudi göçüne ve bölgede bir devlet kurulmasına izin verilmesini istemişlerdi.⁹²

Tüm bu gelişmeleri takip eden ve adeta bir hakem rolüyle Paris Konferansı'nda bulunan ABD Başkanı Wilson, Fransızların istekleri ile Faysal'ın Suriye'de Arap bağımsızlığını sağlamak yönündeki çalışmaları yüzünden bölgeye yönelik inisiyatif almak istemişti. Wilson, yaptığı sunum sonrası Lawrence ile Faysal'ı birlikte kabul etmiş ve ABD'nin bölgede bir manda idaresi tesis ederse

1938, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006) 83-85.

⁹¹ Ömer Ali Keskin, "Ortadoğu'da Arap Milliyetçiliğinin Seyri: Osmanlı Döneminden Milli Mücadele'nin İlk Yıllarına Arap Milliyetçiliği ve Türk-Arap İlişkileri," *Turkish Studies - Historical Analysis* 15, no. 3 (Ocak 2020): 955-957; Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi," 187; Umar, "Paris Barış Konferansı'nda," 840-843.

⁹² Budak, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na," 449-450; Kasalak, "Paris Barış Konferansı'nda Siyonistlerin Talepleri," 300.

Suriye'yi koruyabileceğini ima etmişti.⁹³ Nitekim Başkan Wilson, Arapların taleplerini ve iddialarını yerinde görmek amacıyla Suriye ve Filistin'e bir komisyon gönderilmesini önermişti.⁹⁴ İngiltere ve Fransa'nın aksine Emir Faysal, komisyon teklifinden memnun olmuş ve tüm Arapça konuşan bölge halkının bağımsızlığının verileceğine olan inancını dile getirmişti.⁹⁵ Görüldüğü üzere Hicaz İsyanı ile başlayan sürecin geldiği durum, Arap taleplerinin uluslararası düzlemde daha kaotik bir müzakereye dönüşmesiyle devam etmekteydi.

Neticede 20 Mart 1919'da Wilson'un girişimiyle, görev alanı Osmanlı Devleti'nde oluşturulacak tüm mandaları kapsayacak şekilde inceleme yapmak üzere bir heyet kurulmasına karar verilmişti. *King-Crane* adı verilen bu komisyon, 1919 yılı ortalarında sırasıyla Suriye, Filistin ile bugünkü Ürdün ve Lübnan hattındaki büyük şehirlere gitmişti. Bölgenin ileri gelenleri, halkların temsilcileri, İngiliz ve Fransız işgal güçlerinin komutanları da dâhil olmak üzere farklı gruplarla görüşmüşlerdi.⁹⁶

Tüm bu icraatlar, şüphesiz hukuken halen Osmanlı Devleti'ne ait olan toprakların paylaşılmasına yönelik yapılmaktaydı. Ancak, Osmanlı Devleti devre dışı bırakılmıştı. Bu süreçte Osmanlı Hükümeti ise konferansa davet edileceği ve barış yapılacağı ümidiyle gerçekleşen işgallere karşı pasif bir tutum sergilemiş; ayrıca bu toprakların bir kısmının kendinde kalmaya devam etmesini ihtiva eden barış taslağı projeleri hazırlamıştı.⁹⁷ Bu süreçte Osmanlı heyeti, 30 Mayıs 1919'da, Paris Barış Konferansına davet edilmişse de heyet tarafından Konferansa sunulan barış taslağı dikkate alınmamıştı. Haddizatında Osmanlı Devleti'nce konferans müddetince, 12 Şubat, 17 Haziran ve 23 Haziran 1919 tarihli üç farklı barış muhtırası hazırlamıştı. Muhtıraların içeriklerine bakıldığında konu bağlamında Şeriflerin/Arap taleplerinin aksine Halep-Deyr-i Zor-Musul hattının Osmanlı topraklarında kalmasını; bununla birlikte Halifelik haklarının korunması koşuluyla Suriye, Filistin ve Hicaz'a özerklik/bağımsızlık verilmesinin kabul edileceği belirtilmişti.⁹⁸ Bu barış taslakları, İtilaf devletleri tarafından da kabul edilebilir görülmemişti.

6. Emir Faysal ve Arap Milliyetçilerinin Girişimleri

Emir Faysal'ın, Paris Barış Konferansı'nda Araplar adına sunduğu ve isyan motivasyonlarını oluşturan Büyük Arap Krallığı taleplerine rağmen Büyük devletlerin bölgeye yönelik planlarıyla durum farklı bir mahiyette gelişmekteydi. Nitekim Arap talepleri ve Osmanlı topraklarının paylaşılması hususunda İngiliz Başbakanı L. George tarafından 26 Haziran 1919'da yayımlanan memorandumda, Arapça konuşulan tüm bölgelerin Osmanlı Devleti'nden alın-

⁹³ Macmillian, *Paris 1919*, 16, 384.

⁹⁴ P. Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ...*, 69-71.

⁹⁵ L. Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması ...*, 150; M. Macmillian, *Paris 1919...*, 383.

⁹⁶ Akar, *Harbord Askerî Heyeti Raporu*, 36-38.

⁹⁷ Budak, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na," 447.

⁹⁸ Budak, *İdealden Gerçeğe*, 58-83.

çağını ancak manda yönetimlerine dâhil edileceğini; bu kapsamda Suriye'de Fransız, Mezopotamya'da (Irak) İngiliz mandası tesis edileceğini açıklamıştı.⁹⁹ Şüphesiz bu açıklama, bağımsızlık hedefiyle isyan eden başta Şerif ailesi olmak üzere milliyetçi Arapları hayal kırıklığına uğratmıştı. Böylece, Şeriflerin tüm Araplar adına yaptıkları birleşik ve bağımsızlık Arap Krallığı talepleri uluslararası arenada geçersiz kılınmaktaydı.

İngiltere'nin pragmatik politikasının yansıması olan bu anlayışa göre İngilizler; Filistin, Irak ve Arabistan'ı nüfuzlarına almayı; Suriye ve Lübnan'ı Fransızlara bırakmayı düşünmüştü.¹⁰⁰ Bu yüzden Suriye ve kıyılarını (Lübnan) Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'a bırakmak yerine Fransa'ya bırakma politikasını çıkarları gereği benimsemişlerdi. Nitekim Fransa da Sykes-Picot Anlaşması'ndan taviz vermeye hazır olsa da Suriye ve Lübnan konusunda ısrarcıydı. Üstelik Fransızlar, Faysal'ın Paris Barış Konferansı'ndaki taleplerini kabul edilemez bulmaktaydı. Bu yüzden Faysal'ı zor durumda bırakmak için Lübnanlı bir Arap temsilcisini konferansa sunum yapmak üzere davet edip Fransa'nın himayesinde olacak bir Lübnan devletinin kurulmasını dahi talep ettirmişlerdi.¹⁰¹ Fransa'nın bu girişiminin, aynı zamanda tüm Arapların temsilcisi iddiasıyla hareket eden Şeriflerin, etkinliğini zedeleyici mahiyette olduğu değerlendirilmektedir.

Bu arada King-Crane Komisyonu, bölgede incelemesini tamamlamış ve Ağustos ayında hazırladığı raporu, Dörtler Konseyi'ne sunmuştu. İlgili raporda; Hicaz, Suriye ve Irak'ta Arap devletlerinin kurulması fakat bu devletlerin sınırlı bir dönemi kapsayacak şekilde İngiltere ve ABD'nin mandasına bırakılması önerilmişti. Rapora göre manda idaresi kurulursa bölge halkının ilk tercihi ABD, ikinci tercihi İngiltere'di. Halkın Suriye'deki Fransız manda idaresine karşı olduğu ve bu durumun çatışmaya neden olabileceği belirtilmişti. Heyete göre eğer Suriye birleştirilecekse, Filistin ve Lübnan'ı da içine alması gerekirdi.¹⁰² Ancak bu rapor, formalite olarak görülmüş ve İtilaf devletlerince dikkate alınmamıştı. Böylece komisyondan gelecek sonucu umutla bekleyen Faysal, bir kez daha hayal kırıklığı yaşamıştı.¹⁰³

Özellikle Fransızların Suriye ve (Lübnan'a) yönelik istekleri, Faysal'ı zor durumda bırakmıştı. Paris'te iken Fransız Başbakanı Clemenceau ile görüşen Faysal, bir uzlaşmaya varmak istemişse de bir netice alamadan Suriye'ye dönmüştü. Fransızların bölgeyi zorla işgal etmeleri durumunda Faysal'ın yeni politikası ise direniş ve mücadele idi. Bu doğrultuda Suriyelileri kendi liderliği altında toplama hedefiyle harekete geçen Faysal, kendisine olan aydın ve aşiret desteğini artırmak ve mücadelesine destek vermeleri için onları milli

⁹⁹ Kadir Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1983), 20-27; *İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası*, ed. Ö. Andaç Uğurlu, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2005), 223.

¹⁰⁰ Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları," 219; Macmillian, *Paris 1919*, 374.

¹⁰¹ Macmillian, *Paris 1919*, 384.

¹⁰² P. Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ...*, 69-71; Macmillian, *Paris 1919*, 397.

¹⁰³ Akar, *Harbord Askeri Heyeti Raporu*, 36-38; Opruklu, *Türkiye Suriye İlişkileri*, 91-92.

gayelerle motive etmek için propagandaya başlamıştı. Neticede Faysal ve Arap milliyetçileri tarafından 2 Temmuz 1919'da Şam'da Birinci Suriye Kongresi düzenlenmiş; kongrede alınan kararlar bildiri halinde yayımlanmıştı.¹⁰⁴ Buna göre Şerif Hüseyin'in idaresinde Hicaz ve çevresinde "*Büyük Arap Krallığı*"nın; Faysal'ın idaresinde ise Torosların kuzeyinden başlayan Filistin, Suriye ile bugünkü Lübnan, Ürdün ve İsrail'in bulunduğu toprakları kapsayan "*Büyük Suriye Krallığı*" ve oğlu Abdullah idaresinde de "*Irak Krallığı*" kurulması kabul edilmişti.¹⁰⁵ Bu karar, Şeriflerin, Hicaz İsyanının başlatma hedefleriyle büyük ölçüde örtüşmekte idi. Fakat uluslararası arenada bu isteklerini kabul ettirmeleri, izah edildiği üzere mümkün görünmüyordu.

Bölgenin geleceğinin belirsiz olduğu bu ortamda Faysal, her ne kadar Suriye Kongresi kararları ile bir niyet beyan etmişse de bölgenin İngiliz işgali altında olması ve Fransa'nın tavrı nedeniyle ilgili kararları uygulamaya koyamamıştı. Nitekim Ocak 1920'de Faysal, yeniden Paris'e giderek Fransız Başbakanı Clemenceau ile görüşmüştü. Yapılan görüşmeler sonucunda Faysal, çok da benimsemediği bir anlaşma yapmıştı.¹⁰⁶ Anlaşmaya göre Fransızlar Şam'da Faysal'ın krallığını tanıyacak, ancak Suriye genelinde Fransız mandası tesis edilecek; bu açıdan Suriye Hükümetinin sivil ve askerî teşkilatlanmada Fransız danışmanlar görev alacaktı. Anlaşmayı Suriye'deki Arap milliyetçileri kabul etmemiş; gerekirse İngiltere ve Fransa ile çatışabileceklerini belirtmişlerdi.¹⁰⁷

Bu bağlamda 6 Mart 1920'de toplanan İkinci Büyük Suriye Kongresinde; Suriye'nin bağımsızlığı ve Faysal'ın "*Büyük Suriye Kralı*" olduğu ilan edilmişti. Bu krallığın toprakları; güneyde Filistin'i, batıda Lübnan'ı, kuzeyde Halep Vilayetini de içine alacak şekilde doğuda Fırat Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Kongrenin bağımsızlık bildirgesinde ayrıca Hicaz İsyanına da atıf yapılmıştı. Buna göre Suriyelilerin Osmanlı'ya isyan sebeplerinin, İtilaf devletlerinin kendilerine verdiği bağımsızlık vaadi olduğu; buna rağmen hala işgalin sürdürüldüğü, bu durumda Filistin dâhil Büyük Suriye'nin tesisi için her şeyin yapılacağı vurgulanmıştı. Ayrıca Siyonistlerin Yahudi yurdu kurmasına izin verilmeyeceği ve Irak için de tam bağımsızlık istendiği vurgulanmıştı. Kongre'nin aldığı bu kararlar Faysal, 8 Mart 1920'de tahta çıkmış; kardeşi Abdullah da Irak'ta kral naibi seçilmişti.¹⁰⁸ Görüldüğü üzere Faysal'ın hükümranlılığına dâhil etmek istediği yerler Fransa'nın istediği ve Yahudileri vaat edilen bölgeleri ihtiva etmekteydi. Kardeşi Abdullah'ın idare edeceği Irak ise İngiltere'nin nüfuz alanını kapsamaktaydı.

Tüm bu gelişmeler değerlendirildiğinde savaş sonrası, Şerifler tarafından kendi istek ve hayalleri doğrultusunda dile getirilen Arap talepleri, Paris Barış Konferansı sürecinde sadece Hicaz bölgesi için karşılanmış görünüyordu. Fa-

¹⁰⁴ Antonius, *Arap Uyanışı*, 349-351.

¹⁰⁵ Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda*, 105-112; Ay, "Arap Birliği," 41-42.

¹⁰⁶ Macmillian, *Paris 1919*, 398.

¹⁰⁷ Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi," 192-193.

¹⁰⁸ Macmillian, *Paris 1919*, 387-390, 398-399; Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi," 194.

kat, bölgedeki bir diğer aktör olan İbn-i Suûd, henüz devreye girmemişti. Filistin, Suriye ve Lübnan hattında ise İtilaf devletleri ile anlaşmazlık çözümlenemiyordu. Bu açıdan mevcut durumda Arap istekleri, Hicaz'dan ziyade Şerif Hüseyin'in oğulları Faysal ve Abdullah'ın idare edeceği bölgelerin temin edilmesine yönelik bir kapsama girmişti. Dolayısıyla gelinen süreçte, Suriye'deki Faysal idaresi ve Fransa arasında çatışma durumu ortaya çıkmış; nitekim Fransa Suriye'yi işgal etmek için harekete geçmişti.

7. Arapların Talep Ettiği Toprakların İngiltere ve Fransa Arasında Paylaşımı

Şu ana kadar izah edildiği gibi Araplar başta olmak üzere çeşitli aktörlerin ilgi odağı olan ve müzakereler yapılan Hicaz, Arap Yarımadası ile Filistin, Suriye ve bölgedeki diğer yerler hukuki olarak Osmanlı Devleti'ne aitti. Paris Barış Konferansı'nda prensip kararlar alınsa da zikredilen paradokslar ve çıkarların çatışması sebebiyle bölgenin geleceği kesin olarak belirlenememişti.

Nitekim savaş sonunda Sykes-Picot paylaşımından farklı bir durum ortaya çıkmıştı. Fransızlara bırakılan Musul ve Suriye hattı İngiliz ordusu kontrolündeydi. Bu yüzden Fransa ve İngiltere, paylaşımlarının güncellenmesi kapsamında Paris'te 15 Eylül 1919 tarihli Suriye İtilafnâmesi'ni imzalamışlardı. Anlaşmaya göre Şeriflere vaat edilen Anadolu'nun güneyi ile Suriye ve bugünkü Lübnan toprakları Fransa'ya bırakılmış; bu doğrultuda İngilizlerin, 1 Kasım'dan itibaren adı geçen yerlerden birliklerini çekmesi ve yerini Fransızların alması kararlaştırılmıştı. Mutabakata göre Fransa'nın feragat etmesiyle Musul da İngiltere'ye bırakılmıştı.¹⁰⁹

İngiltere Hükümeti, Suriye'deki birliklerini Kasım ayında çekmeye başlayacağını Faysal'a bildirmiş; ihtilaf konusu olan Suriye ve çevresinin geleceğini de Fransızlarla kendi aralarında çözmeleri gerektiğini beyan etmişti.¹¹⁰ Bu durum Arapları, Fransa ile baş başa bırakmak anlamına geliyordu.

Uluslararası düzlemde maruz kaldıkları döngülü politika, "Büyük Arap Krallığı" hayali kuran Şerifleri zor durumda bıraktığı gibi, -birçok bölgedeki- Arap halkını da vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti yerine Avrupalı devletlerin manda yönetimlerinde yaşamaya mecbur bırakacaktı. Nitekim Suriyeli milliyetçiler ve Faysal'ın, Fransızların İngilizlerin yerine bölgeyi işgal etmeye başladığını gördüklerinde Fransızlara karşı direnişe geçmekten; hatta Türk Millî Mücadele Hareketiyle iş birliği çareleri aramaktan başka çıkış yolları kalmamıştı.¹¹¹ Bu kapsamda Anadolu'nun güneyindeki gibi Suriye'nin çeşitli bölgelerinde Fransız birliklerine karşı mücadeleler verilmişti. Ancak Fransız ordusu, Faysal'a bağlı Arap birliklerini Şam'ın batısındaki Meyselûn Muha-

¹⁰⁹ M. Macmillian, *Paris 1919...*, 374-375; Budak, *İdealden Gerçeğe*, 114-122.

¹¹⁰ Opruklu, *Türkiye Suriye İlişkileri*, 92-95.

¹¹¹ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, 539-540; Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi," 190; Demir, *Yeni Belgeler Işığında*, 36-170.

rebese'nde mağlup ederek Şam'ı, bugünkü Lübnan topraklarını ve Halep'i de işgal etmişti.¹¹²

Sonuç olarak sahadaki askeri dengeler yeniden belirlenirken, bölgenin diplomatik arenada nihai olarak şekillendirilmesi İngiltere, Fransa ve İtalya arasında 18 Nisan 1920'de gerçekleştirilen San-Remo Konferansı'nda alınan kararlarla olmuştu. Osmanlı Devleti'ne dayatılacak Sevr Anlaşması şartlarının da belirlendiği konferansta Arap coğrafyası ile ilgili alınan kararlar şöyleydi:

- Suriye'de Fransız mandası kurulması,
- Anadolu'nun güneyi ile Doğu Akdeniz'in Fransız nüfuz bölgesine bırakılması,
- Filistin'in İngiliz mandasına bırakılması ve bölgeye Yahudi yerleşimine izin verilmesi,
- Ürdün'de İngiltere'nin mandasında ve Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah'ın krallığında bir devlet kurulması,
- Faysal'ın Irak kralı olması,
- Hicaz bölgesinde Şerif Hüseyin'in krallığının tanınması, Necid bölgesinde ise İbn-i Suûd'un idaresinde bir krallık kurulması.¹¹³ Paylaşım planlarına baktığında temel dayanak, Şeriflere verilen sözler değil İngiltere ve Fransa'nın kendi aralarında yaptığı Sykes-Picot ve Suriye İtilafnâmesi'ndeki paylaşımlardı.

Neticede Arap coğrafyasını şekillendiren San-Remo kararlarına göre;

- Filistin, İngiltere'nin mandasına verilmişti. Böylece Yahudilerin bölgeye yerleşimine göz yumulmuş ve yıllar içerisinde bu durum Arapların aleyhine gelişerek İsrail devletinin kurulmasına yol açmıştı.¹¹⁴

- Faysal'ın Fransızlar tarafından Suriye'den çıkartılmasıyla Suriye Fransız manda idaresine alınmıştı. Faysal ise Irak'taki İngiliz mandasını kabul etmesi şartıyla Temmuz 1921'de Irak Kralı ilan edilmişti.¹¹⁵

- Lübnan ise Suriye'den ayrılarak Fransız mandasındaki yeni devletlerden biri olmuş ve Şerifler buradan da mahrum kalmıştı.¹¹⁶

- Ürdün ise yine İngiliz mandası altında kurulmuş, başına Şerif Hüseyin'in Oğlu Emir Abdullah getirilmişti.

- Şerif Hüseyin ise isyana başlamasındaki amaç ve taleplerinden artık çok uzaktaydı. Zira İngiltere'nin kendisine ve İbn-i Suud'a ortak vaatlerde bulunmasından ötürü her iki isim de Arabistan Kralı olmak istemişti. İlk etapta Hicaz Krallığı, Şerife; Necid bölgesi, İbn-i Suûd'a verilmişti. Ancak bu pay-

¹¹² Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi," 194-200.

¹¹³ Macmillian, *Paris 1919*, 400, 414-416.

¹¹⁴ M. Lütfullah Karaman, "Filistin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1996), 13: 94-95.

¹¹⁵ C.J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*, çev. Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül. (İstanbul: Avesta Yayınları, 2003), 163. Şerif Hüseyin'in küçük oğlu Zeyd ise Faysal'ın yanında Irak Kral Naibi olarak atanmıştı. Bkz. Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü*, 16.

¹¹⁶ Demir, *Yeni Belgeler Işığında*, 181.

laşım, ikili arasında bölgede yeni bir hâkimiyet mücadelesinin başlamasına sebebiyet vermişti.¹¹⁷

Nitekim 3 Mart 1924'te Türkiye'de hilafetin kaldırılması üzerine Şerif Hüseyin kendisini halife ilan etmişti. Bu kararı tanımayan İbn-i Suûd, Hüseyin'e savaş ilan etmişti. Ekim 1924'te Şerif Hüseyin'in oğullarından Emir Ali Hicaz Kralı olsa da 1924-1925 arasında iki taraf arasında çatışmalar yaşanmıştı. Bu Neticede İbn-i Suûd, Şerif Hüseyin'in birliklerini mağlup ederek 1926'da kendisini "*Hicaz ve Necid Sultanı*" ilan etmişti. İbn-i Suûd tarafından 1932'de ise bugünkü Suudi Arabistan devleti kurulmuştu.¹¹⁸ Dolayısıyla Şeriflerin öncülük ettiği Arap bağımsızlık hareketi, Arap devletlerini ortaya çıkarsa da ortaya çıkan yapılar, Batılı devletlerin çıkarları doğrultusunda şekillenmişti.¹¹⁹ Adid Davişa'nın "*20. Yüzyılda Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa*" isimli kitabından hareketle ifade etmek gerekirse, Şerif Hüseyin isyanı, "zaferden umutsuzluğa" evrilmiş bir hareket olmuştu.

Böylece, Birinci Dünya Savaşı'nda Arap coğrafyasının hâkimiyeti iddiası ve ümidiyle İngiltere ile işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne isyan eden Şerif Hüseyin ve oğulları, savaş sonrası uluslararası düzeni belirleyen Paris Barış Konferansı'na sundukları taleplerine ("Arap Talepleri") rağmen istedikleri neticeyi elde edememişti. Uluslararası arenada geleceği müzakere edilen Arap halkının istekleri ise ne karar vericiler tarafından ne de Şerifler tarafından dikkate alınmıştı.

Sonuç

Araplar, vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'nin idaresinde dört asır boyunca genel olarak huzur ve asayiş içinde yaşamışlardır. Zaman zaman azınlık bir grup veya ortaya çıkan bir yerel idareci tarafından siyasi ve dini içerikli isyan girişimleri dışında bu vaziyet değişmemiştir. Bu süreçte Hicaz bölgesi başta olmak üzere Arapların çoğunlukta yaşadıkları yerlere Osmanlı Devleti, Arap idarecileri atamış; Arapların öz kültür ve anlayışlarına saygı göstermiştir.

18. yüzyılın sonlarında etkisini göstermeye başlayan milliyetçilik akımı, çok uluslu yapıya sahip Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Araplar, Müslüman olmaları hasebiyle uzun bir süre bu akımdan etkilenmeseler de özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Arap aydınları arasında İngiltere ve Fransa'nın misyoner okulları vasıtasıyla Arap milliyetçiliği de gelişim göstermiştir. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde özellikle İngiltere, Hilafet üzerinden yayınlar yaparak Hilafetin Arapların hakkı olduğunu; Osmanlı Devleti'nin bu hakkı gasp ettiğini ve asırlardır Araplara haksızlık yaptığı tezini gündeme getirmiştir. Bu propagandalara maruz kalan ve özellikle İngiltere ile iletişim halindeki Arap ileri gelenlerinin başında Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in olduğu

¹¹⁷ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, 353-354; Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü*, 13.

¹¹⁸ Köse, *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü*, 16.

¹¹⁹ Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri," 263.

görülmektedir.

Bu kapsamda Şerif Hüseyin ve İngiltere arasında 1914 yılında başlayan görüşmeler ve yapılan pazarlıklar, 1916 yılında Şerif Hüseyin ve Hicaz'daki bazı (çöl) bedevi Arap aşiretlerinin Osmanlı'ya isyan etmesini ortaya çıkarmıştır. İsyanı başlatırken Şerif Hüseyin'in talebinin "Arabistan Kralı" olarak kabul edilmek ve idaresinde "Büyük Arap Krallığı" sınırlarını elde etmek olduğu takip edilmektedir. İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusunda, Hüseyin'in taleplerinin karşılanacağına dair sözler vermesi de isyancıların motivasyonu olmuştur. Hicaz bölgesinde başlayan bu isyan, genel olarak şehirli-yerleşik Arap halkı ve birçok Arap aşiretinin desteğinden yoksun olarak sadece bedevi aşiretler ve Arap milliyetçileri tarafından desteklenmiştir.

Bu yönüyle Hicaz İsyanının yayılım alanının sınırlı olduğu; ancak İngilizlerden aldıkları silah, para ve danışmanlık desteğiyle hareket eden bedevi birliklerinin Osmanlı ordusuna cephe gerisinden çeşitli saldırılar düzenlediği; ordunun ikmal, iaşe, iletişim ve ulaştırma hatlarını keserek İngiliz ilerleyişine önemli katkılar sağladığı tespit edilmiştir.

Bedevi birliklerinin Hicaz başta olmak üzere İngiliz ordusuyla hareket ederek Filistin ve Suriye gibi Arapların yaşadığı bölgelerde kontrol kurmalarının, savaş sonrası süreçte Şerif ailesinin uluslararası ortamda Arapların yegâne temsilcisi gibi hareket etmesine imkân sağladığı ifade edilmelidir. Batılı devletler de Arap coğrafyasını daha rahat şekillendirebilmek adına kendi kontrollerindeki Şerif ailesini, Arapların temsilcisi olarak lanse etmişlerdir.

Neticede Şerifler, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle uluslararası diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Hedefleri; savaşta yaptıkları katkılar ve kendilerine verilen sözlerden hareketle, talep ettikleri sınırlarda Büyük Arap Krallığının tanınması olmuştur. Ancak İngilizlerin bölgeye yönelik Fransa'ya, Yahudilere, ayrıca İbn-i Suûd gibi bir diğer Arap önde gelenine sözler vermesi, Şerifler için hayal kırıklığı oluşturmuştur. Fakat, coğrafyanın şekillenmesinde İngiltere ve Fransa'nın belirleyici olduğu, Şeriflerin ulaşmak istediği hedeflerin büyük ölçüde geçersiz kılındığı; Arap halkının taleplerinin dikkate alınmadığı bir uluslararası politika süreci yaşandığı değerlendirilmektedir. Böylesine hızlı değişen reel politığın ve kaotik ortamın sonucu ortaya çıkan tabloda; "Arap topraklarının geleceği", "Arap Talepleri", "Filistin Meselesi" gibi konular, uluslararası siyaset literatürüne de bir oldubittiyle girmiş; coğrafyayı şekillendiren kararlar ise Arap halkının büyük bir kısmının istekleri göz önünde bulundurulmadan alınmıştır.

Sonuç olarak Nisan 1920'de Büyük devletlerin San-Remo Konferansı ile bölgeye ilişkin son kararlarını vermesiyle, Büyük Arap Krallığı motivasyonu ile Osmanlı'ya isyan eden Şerif Hüseyin ve ekibi en büyük hayal kırıklığını yaşamıştır. Uygulamaya konulan planın, İngiltere ve Fransa arasında Sykes-Picot'ta hedeflenen ve Suriye İtilafnâmesiyle güncellenen plan çerçevesinde olduğu görülmektedir. Böylece Şerif Hüseyin, kendisine vaat edilen Büyük Arap Krallığı hayaline ulaşamadığı gibi birkaç yıl sonra uhdesinde bulunan Hicaz Krallığını da kaybederek isyana başlarken umut ettiği bütün hedeflerden

tamamen mahrum kalmıştır.

Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, Fransızların işgali sebebiyle Suriye-Filistin ve Lübnan'ı içine alan Büyük Suriye Krallığı hayaline erişememiştir. Suriye'den çıkartılan Faysal, müttefiki İngiltere tarafından Irak Kralı olarak taltif edilse de idaresi İngiliz mandası altında olmuş ve bağımsız bir kral olamamıştı. Üstelik kendisinden bir süre sonra Irak'ta krallık idaresi lağvedilmiş ve Şeriflerin Irak'ı idare etme imkânları da tarihe karışmıştır. Bu güç mücadelesi içerisinde sadece Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah, yeni kurulan Ürdün devletinin Kralı olmuş olup bugün Ürdün Krallığı, halen Abdullah'ın neslinden gelenler tarafından yönetilmektedir. Görüldüğü üzere Osmanlı'ya isyan eden Şerif Hüseyin hanedanlığının bu coğrafyada elde ettiği tek bölge Ürdün toprakları olmuştur. Şerif Hüseyin, İngiltere'nin vaatlerine güvenerek isyana başlarken hem Ortadoğu/Yakındoğu Coğrafyası hem Osmanlı Devleti hem de kendisi açısından olumsuz sonuçlara sebebiyet verecek bir hareket başlattığını öngörememiştir. Bu öngörüsüzlüğün neticesinde, esas olarak Arap halkı, coğrafyanın büyük güçler eliyle ve yapay sınırlarla yapılandırmasından zarar görmüştür. Artık Osmanlı'nın barış ve huzurlu idaresi geride kalmıştır. Ortadoğu'da son bir asırda meydana gelen ve günümüzde artarak devam eden kaotik hadiseler ve çatışmalar, büyük devletlerin bölgeye yönelik müdahaleleri ve planları da bunun en açık göstergesidir.

Kaynakça

- "Mondros Mütarekesi Sonrası Suriye ve Irak Cepheleri", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, no.142, Nisan 2018.
- Adid, Davışa. *Arap Milliyetçiliği- Zaferden Umutsuzluğa*. Çev. Lütfi Yalçın, İstanbul: Literatür Yayınları, 2004.
- Akar, Hulusi. *Harbord Askerî Heyeti Raporu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Akcakaya, Umut, Erdal Aydoğan. "Hatıralar Işığında Şerif Hüseyin İsyanı ve Hicaz Cephesi." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, no. 106 (Güz 2022): 349-390.
- Andaç, Ö., ed. *İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2005.
- Arsel, İlhan. *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1991.
- Artuç, Nevzat. "Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2005.
- Ay, Halil Uğur. "Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği." *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi* 3, no. 1, (2018): 32-49.
- Birleşik Krallık Ulusal Arşivler / The National Archives, *FO-Foreign Office, MPK 1/426*.
- Birleşik Krallık Ulusal Kütüphanesi /British Library, *Summary of the Hejaz Revolt, General Staff War Office*, 31 August 1918. Son güncelleme 13 Şubat 2023. <https://www.bl.uk/collection-items/summary-of-hejaz-revolt>
- Bostancı Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet

- Mücadelesi.” *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 7, no.14 (Yaz 2014): 117-136.
- Bozkurt, Celil. “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 35, no.1, (2019).
- Boztaş, Asena. “Wilson İlkeleri’nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif.” *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 7, no.14 (Yaz 2014): 163-176.
- Bruce, Masters. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları 1516-1918 - Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*. Çev. Feray Çoşkun, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Budak, Mustafa. “Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar.” *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 7, (2020): 445-472.
- Budak, Mustafa. *İdealden Gerçeğe Misâk-ı Milli’den Lozan’a Dış Politika*. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Büyükoşkun, Kudret. “Arabistan/Fiziki ve Beşeri Coğrafya.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 248-252. İstanbul: 1991.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “Vehhâbilik.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 611-615. İstanbul: 2012.
- C.J. Edmonds. *Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-Doğu Irak’ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*. Çev. Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül, İstanbul: Avesta Yayınları, 2003.
- Çabuk, Mustafa. *İngiltere’nin I. Dünya Savaşı’nda Orta Doğu’daki Propaganda Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- David, Fromkin. *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Epsilon Yayınları, 2008.
- Demir, Enes. *Harp Raporlarına Göre Osmanlı Ordusu Filistin ve Suriye’den Nasıl Geri Çekildi?*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.
- Demir, Enes. *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Misâk-ı Milli*. İstanbul: Post Yayınları, 2017.
- Demir, Enes. *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Misâk-ı Milli II*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2017.
- Erden, Ali Fuat. *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları I*. Derleyen. Yusuf Turan Günaydın, İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.
- George, Antonius. *Arap Uyanışı Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*. Çeviren. Mehmet Akif Koç, Muhammed Karakuş, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Gümüş, İsmail. “Şerif Hüseyin İsyanı.” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2013.
- Güralp, Şerif, *1918 Yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye’den Çekilişinde 3 ncü Süvari Tümeninin Harekâtı*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, 2006.
- Harry N. Howard. *Türkiye’nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*. Çeviren. Salih Sabit Togay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Hatipoğlu, Süleyman, “I. Dünya Savaşı Sonunda Halep Sokak Muharebeleri ve Mustafa Kemal Paşa.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14, no. 42 (Kasım 1998).
- Hülagü, Metin, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları.” *Belleter Dergisi* 59, no.

- 225, (1995): 429-445.
- İmparatorluk Savaş Müzesi, Son güncelleme 15 Şubat 2023. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205020542>.
- İmparatorluk Savaş Müzesi. Son güncelleme 15 Şubat 2023. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205125329>.
- Karaca, Taha. *İngiliz Casus Gertrude Bell*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Karaman, M. Lütfullah. "Filistin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 89-103. İstanbul: 1996
- Karataş, Kenan. *Gertrude Bell İsyan*. İstanbul: En Kitap Yayınları, 2018.
- Kasalak, Kadir. *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1983.
- Kasalak, Kadir, Can Deveci. "Paris Barış Konferansında Siyonistlerin Talepleri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10, no. 54 (2017): 298-306.
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar - Osmanlılık Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1910*. Çev. Türkan Yönet, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Kemal, Cemal, "Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2004.
- Keskin, Ömer Ali. "Ortadoğu'da Arap Milliyetçiliğinin Seyri: Osmanlı Döneminden Milli Mücadele'nin İlk Yıllarına Arap Milliyetçiliği ve Türk-Arap İlişkileri." *Turkish Studies- Historical Analysis* 15, no. 3 (Ocak 2020): 943-972.
- Kılınçkaya, M. Derviş. Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- Kocatürk, Önder. "1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri." *Türkoloji Kültürü Dergisi* 4, no.7 (Ocak 2011): 17-34.
- Köse, İsmail. "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı." *History Studies* 6, no.3 (Nisan 2014).
- Köse, İsmail. *Büyük Oyun'un Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Kral Abdullah. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik? / Arap Gözüyle Osmanlı*. Çev. Halit Özmen, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Laurence, Evans. *Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)*. Çev. Tevfik Alanay, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.
- Lutskiy, Borisoviç. *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*. Çev. Turan Keskin, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Margaret, Macmillian. *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*. Çev. Belkis Dişbudak, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2004.
- Odabaşı, Hadiye Yılmaz. "Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922)." *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, no. 7 (2018): 173-192.
- Opruklu, Hüseyin. "Türkiye Suriye ilişkileri (Atatürk Dönemi) 1923-1938." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2006.
- Paul, C. Helmreich. Sevr Entrikaları, *Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türki-*

- ye'nin Taksimi*. Çev. Şerif Erol, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- Peter, Mansfield. *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*. Çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1975.
- Polat, Ü. Gülsüm. *Türk Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Soy, H. Bayram. "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar." *BİLİG*, no. 30 (Yaz 2004): 173-202.
- T. E. Lawrence. *Arabistanlı Lawrence Bilgelik Yedi Sütunu*. Çev. Bilal Çölgençen, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2014.
- Tekin, Mehmet. *Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- Umar, Ömer Osman, Melek Yenisu. "Paris Barış Konferansı'nda Yahudiler ve Filistin." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32, no. 2 (2022,): 835-845.
- Uzun, Turgay. "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, no. 4 (2000): 257-275.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Arabistan/Tarih." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 252-258. İstanbul: 1991.

Extended Abstract

The Hejaz Revolt In The World War I And International Negotiation Of “Arab Demands”

For centuries, Arabs had lived in peace under the Ottoman Empire. Except for the occasional political or religious rebellion, their situation did not change. During this period, the Empire appointed Arab administrators to Arab majority regions, especially the Hejaz, and granted partial autonomy to the administration of holy sites such as Mecca.

Nationalist movements that emerged at the end of the 18th century came to affect the Ottoman Empire the most due to its multinational structure. Being mainly Muslim, the Arabs were not initially influenced, but in the second half of the 19th century, nationalism began to take root among the Arab intelligentsia due to the British and French missionary schools. Consequently, Arab organizations were established in major cities and sought to gather supporters by promoting the idea of an independent Arab state.

Moreover, Britain also began to broadcast propaganda arguing that the Arabs were the rightful claimants to the Caliphate, and that the Ottoman Empire had usurped this right. Among the Arab figures who were influenced by such propaganda, the most prominent of these was the Emir of Mecca, Sharif Hussein, who went on to establish contact with the British. Also, during this period, the policies of the Committee of Union and Progress were perceived as the marginalization of Arabs and were cited as the reason for the increase in the idea of secession.

Sharif Hussein dreamed of a “Great Arab Kingdom” extending from Oman and Yemen in the south to southern Anatolia in the north, from the borders of Iran to the Mediterranean. Britain, which had been encouraging his ambition, found the opportunity it was looking for with the outbreak of the World War I. Thus, negotiations in 1914 between Sharif Hussein and Britain resulted in his rebellion alongside a number of Bedouin Arab tribes against the Ottoman Empire in 1916.

Undoubtedly, the Hejaz revolt of Sharif Hussein should not be regarded as a general Arab revolt. This is because the Arab intellectuals who originally wanted independence, were opposed to the patronage of Britain or France. More importantly, the overwhelming majority of the settled Arab population remained loyal to the Ottoman Empire and did not participate in the revolt. In addition, Arabs had been living in different regions for centuries in tribal structures, indicating that nationalism took a backseat for Arabs during this period.

As the World War I raged on, various Arab tribes that supported the Hejaz rebellion occasionally put the Ottoman army in a difficult situation. As part of the British Army’s advance on the Palestine-Syria Front, Bedouin troops loyal to Sharif Hussein organized various behind-the-line attacks on the Ottoman army; they played an important role by cutting supply, communication and transportation lines.

Following the defeat of the Ottoman Empire, Sharif Hussein sought the estab-

lishment the Great Arab Kingdom as was promised to him. The most striking demand was that Sharif Hussein and his family wanted to be the sole internationally recognized authority on behalf of all Arabs.

Eventually, Emir Faisal, the son of Sharif Hussein, was invited as the Head of the Hejaz Delegation to the Paris Peace Conference that had convened in January 1919 and would shape international world politics for that period. In two presentations, Emir Faisal reiterated his demand for the recognition of the “Great Arab Kingdom” and its sovereignty over its claimed territories.

His demands not only overlapped with the Jewish demands for a state in Palestine, but also with the Sykes-Picot Agreement signed between Britain and France in 1916. Moreover, the Syrian Agreement of 1919, which ceded Syria and the Mediterranean coast to France, jeopardized Faisal’s de facto kingdom in Syria.

Furthermore, despite all of its territories being occupied during the war, they still legally belonged to the Ottoman Empire, and the peace draft submitted to the conference by the Ottoman Government was discarded by the great powers. Faisal also returned from Paris without getting what he wanted. Subsequently, the Arab Nationalists declared Faisal as the King of Syria at the Syrian Congress of March 1920. However, Faisal, whose troops were defeated by the occupying French army in July 1920, had to leave Syria.

Meanwhile, at the San-Remo Conference held between the great powers in April 1920, final decisions were taken regarding the region. As Arab demands were not accepted due to their motivations for rebellion, Britain accepted Sharif Hussein’s kingdom in the Hejaz region as well as Ibn al-Saud’s rule in the Najd region. This dilemma set the stage for a new struggle for dominance among the Arabs in the Hejaz. Ibn Saud, soon took the whole Hejaz under his control and declared himself the Sultan of Hejaz and Najid in January 1926; the state he established was named the Kingdom of Saudi Arabia in 1932.

Ultimately, Sharif Hussein not only failed to achieve his dream of a Great Arab Kingdom, but also lost the Kingdom of Hejaz and was deprived of everything he had hoped for when he started the rebellion. Although his son Faisal became the King of Iraq with the support of Britain, he could not achieve his dream of a Greater Syrian Kingdom due to the French occupation. Abdullah, one of Sharif Hussein’s sons, was appointed King of the newly established Jordan in this power struggle. Today’s Jordan is the only territory that the Sharif Hussein dynasty rules in the region. It is obvious that Sharif Hussein, when starting the rebellion by relying on the promises of Britain, could not have predicted that he was starting a movement that would negatively impact the future of the region, the Ottoman Empire and himself.

In conclusion, the period between 1916 and 1920 was characterized by British and French foreign policy in shaping the fate of the Arab world, in which Arab demands were largely overridden. From this perspective, although the Hejaz rebellion indirectly contributed to the elimination of Ottoman sovereignty in the region as it strengthened Britain’s hand, the goals of the leaders of the rebellion, namely Sharif Hussein and his family, proved to be in vain.

İngiliz Basınında Kazakistan'ın Bağımsızlık Süreci (1985-1991)

Kazakhstan's Independence Process in the British Press (1985-1991)

Hakan KURT*

* Öğretim Görevlisi.

Orcid Id: 0000-0001-5742-9308

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Hakan Kurt, Öğretim Görevlisi, Ordu Üniversitesi, Rektörlük

E-posta / E-mail:
hakankurt5206@gmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:
25 Eylül 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
23 Ocak 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Hakan Kurt, "İngiliz Basınında Kazakistan'ın Bağımsızlık Süreci (1985-1991)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 207-231.

doi: DOI: 10.55773/tda.1365905



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Rusya ve İngiltere, tarih boyunca stratejik önemi ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması nedeniyle Kazakistan toprakları üzerinde söz sahibi olmak için mücadele etmiş ve halen de etmektedir. Özellikle Rusya, Sovyetler Birliği döneminde bu ülke üstündeki egemen güç olarak kendi amaçları doğrultusunda çeşitli politikalar izlemiştir. İngiltere ise Sovyetler Birliği politikalarına karşılık kendi stratejilerini uygulamaya koymuştur. Bu nedenle Kazakistan'ın bağımsızlığını elde ettiği süreçte kültürel, ekonomik, siyasi yönleri bulunan gelişmeler yaşanmıştır.

Araştırmada Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasına giden süreçte yaşanan gelişmelerin İngiltere tarafından nasıl karşılandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Kamuoyunun nasıl bilgilendirildiği ise ölçüt olarak belirlenen tirajlarının yükseklikleri, kamuoyu oluşturmadaki güçleri ve tüm dünyada bilinirlikleri olan İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden *The Independent* ile sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden *The Times* gazetelerinin örneklem alınması üzerinden döküman analizi yöntemiyle incelendi. Kaynak olarak kullanılan *The Times* ve *The Independent* gazetelerinin bahsedilen süreçteki nüshalarına ulaşılarak konuyla ilgili olanlar ayrıldı. Her iki gazetenin de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçlanan süreçte yaşanan gelişmelere bakış açıları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Sovyetler Birliği, Glasnost, Perestroika, İngiliz Basını

Abstract

Throughout history, Russia and England have struggled to have a say in Kazakhstan's territory due to its strategic importance and rich underground resources. Especially during the Soviet Union period, Russia, as the dominant power in this country, pursued various policies for its own purposes. Britain, on the other hand, implemented its own strate-

gies in response to the policies of the Soviet Union. For this reason, cultural, economic and political developments took place during the period when Kazakhstan gained its independence.

The research tried to reveal how the developments in the process leading to Kazakhstan's independence were received by England. How the public is informed was examined by taking as a sample the newspapers *The Independent*, which represents the left-liberal circles of the British press, and *The Times*, which represents the right-conservative circles, with their high circulation, their power in forming public opinion, and their recognition all over the world, which were determined as criteria. The copies of *The Times* and *The Independent* newspapers used as sources during the mentioned period were accessed and those relevant to the subject were separated. An effort was made to reveal the perspectives of both newspapers on the developments that took place during the period that resulted in the dissolution of the Soviet Union and the independence of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Soviet Union, Glasnost, Perestroika, British Press.

Giriş

Esasen Sovyetler Birliği'nin dağılmasını önlemek ve komünist sistemde yenilenme için Gorbaçov tarafından uygulamaya konulan Glasnost ve Perestroika politikaları doğrultusunda yaşanan tüm gelişmeler Sovyetler Birliği'ni dağılmaya götüren sebeplere dönüşmüştür. İngiltere'de ise aynı dönemde "Demir Leydi" olarak adlandırılan Margaret Thatcher yönetimde bulunmaktadır. Thatcher yönetimi ile İngiltere özellikle Türkistan ve Doğu toprakları üzerinde söz sahibi olmak için yürüttüğü Great Game (Büyük Oyun) politikasını tekrar uygulamaya koymuştur. İngiltere ve Sovyetler Birliği, Kazakistan'ın bağımsızlığına giden süreç içerisinde stratejik hedefleri doğrultusunda çeşitli politik uygulamalarda bulunmuştur. Bu bağlamda da birlik ülkeleri arasında özellikle Kazakistan'da yaşanan gelişmelerde artış gözlenmiştir. Kazakistan tarih boyunca yer altı kaynakları bakımından zengin olması ve dünya üzerinde bulunduğu coğrafyanın stratejik önemi gibi çeşitli nedenlerle ülke üzerinde ilgi sahibi dünya devletlerinin aralarında yaşadıkları güç mücadelesinin odağında olmuştur. Bu sebeple Kazakistan'ın bağımsızlık süreci İngiltere basını gözünden okunmaya çalışılmıştır.

İngiltere I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası şeklinde ayrılabilir dönemlerde sömürgelerine giden yolları güvenlik altına alma hedefine ulaşmak amacıyla uyguladığı dış politikaları Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov yönetiminin iktidar olduğu dönem olan, Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçlanan Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde de devam etmiştir. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasına giden bu süreçte; Gorbaçov'un Sovyetler Birliği yönetiminde olduğu yıllar arasında yaşanan gelişmelerin İngiliz basınında da yansımaları olmuştur.

Dünya üzerinde yaşayan insanların günlük yaşam içinde meydana gelen olaylar hakkındaki bilgilerden haberdar olabilecekleri tek kaynak medyadır. Medyanın içinde yazılı ve görsel olarak ayırabileceğimiz basın yayın kuruluşlarının topluma haber aktarma yollarından birisi ise gazetelerdir. Gazeteler yakın dönemde gerçekleşen tarihi olayların incelenmesindeki önemli kaynak-

lardır. Toplumların içinde yaşadıkları dönemde meydana gelen olaylar hakkında bilgilendirilmelerini sağlayan gazetelerde çeşitli politik, kültürel, sosyal, ekonomik bilgiler yer almaktadır. Küresel mücadelede etkili olan güçlü devletlerin kamuoyunda kendi hedefleri doğrultusunda oluşmasını istedikleri algılar medya üzerinden okunabilir.

Toplumun ülkeler arasında var olan mücadelelerden haberdar olabildikleri kaynaklar olan gazeteler politik algılarda, politikaların belirlenmesinde, belirlenen politikaların uygulanmasının meşru hale getirilmesinde ciddi rol üstlenmektedir. Araştırmamızda incelenmeye çalışılan kaynaklardan birisi olan The Times gazetesi, çalışmanın sınırları içinde olmasa da İngiltere'de Kırım Savaşı, Dünya Savaşları ve Balkan Savaşları gibi dünyayı şekillendiren çeşitli gelişmeler boyunca yürütülen politikalarla ilgili olarak generaller, başbakanlar ve hükümetler üzerinde dahi politik ve diplomatik haberlerle etki sağlamıştır.¹ İngiliz basınının tümü bağlamında ise İngiltere'de gazete oldukça etkili bir iletişim aracıdır. Örneğin İngiltere'de Daily Mail gazetesinin kurucusu olan Lord Northcliffe ismi I. Dünya Savaşı yıllarında oldukça etkili olmuş ve propaganda bakanlığı dahi yapmıştır.²

Haber, topluma yönelik toplumun ilgi sahibi olduğu konularda çeşitli bilgiler sunmak ve tanımlamalar yapmak gibi görevler üstlenmektedir. Gazete haberleri geleceğin tarihi olarak ya da gelecekle ilgili yorumların yapılabilmesinde kullanılabilecek bilgileri kamuoyuna ulaştırmaktadır. Kısacası gazete haberleri insanları ilgilendirecek bir gelişme hakkında dün ve bugün ile ilgili bilgileri vermekte ve böylece geleceğe dair varsayımların içeriğini de oluşturmaktadır.

Gazeteler hükümetlerin faaliyetlerinde ve ülkelerin yönetimlerinde yer alan isimler üzerinde de etkili olmaktadır. Örneğin The Times gazetesi çalışmamızın sınırları içindeki dönemde dünyada yaşanan bazı gelişmeler karşısında Thatcher hükümetini takındığı tutumları da desteklemiştir. Esasen gazetenin sahibinin de bu durumda etkisi bulunmaktadır. Çünkü Rupert Murdoch ismi dünyanın önde gelen medya patronlarından birisidir ve 1981 yılında The Times gazetesini satın almıştır. Murdoch, Thatcher'ın seçim programlarında kendisinin destekçilerinden olmuştur. Thatcher hükümeti döneminde Oxford Üniversitesi'nde gazetesindeki dil kullanımının araştırılması konusunda verdiği büyük miktarda (yaklaşık 3 milyon sterlin) yardımla gazetecilik ve dil çalışmaları konusunda maddi destek sağlamıştır.³ Bu durumun yukarıda daha önce bahsedildiği gibi dünya tarihinde meydana gelen gelişmeler sırasında

¹ Bu durumun incelendiği çeşitli tez çalışmaları da bulunmaktadır. Bkz. Levent Şarлак, "The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); İlay İleri, "The Times Gazetesine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıkların Durumu (1908-1918)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004).

² Bkz. J. Lee Thompson, *Politicians, the Press, and Propaganda: Lord Northcliffe and the Great War, 1914-1919*, (London: The Kent State University Press, 2000).

³ Douglas Broom, "Thatcher Oxford'un Murdoch Başkanını Ağırıyor," *The Times*, 15 Mayıs 1990.

örnekleri bulunmaktadır.⁴

Gazetelerin yayınlandığı ülkenin kamuoyunda oluşan bakış açısını gösterebilmeleri sebebiyle kaynaklar kamuoyu düzeyinde sol-liberal ve sağ-muhafazakâr gazeteler şeklinde sınıflanmaktadır. Çalışmada bahsedilen dönem için her iki yüksek tirajlı gazetenin değerlendirilmesi İngiliz basınının genel bakış açısını ortaya koymasını da sağlamıştır. Tarihi ve kültürel olarak yakın bağlara sahip olduğumuz Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı süreç aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlanan Glasnost ve Perestroyka politikalarının uygulamaya konulduğu dönem olduğu için yaşanan gelişmeler Sovyetler Birliği'ndeki değişimle birlikte ele alınarak objektif bir bakış açısını sağlamak amaçlanmıştır.

Gorbaçov'un SSCB yönetimine gelmesi ile uyguladığı Glasnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) politikaları değerlendirilerek Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı süreçte yaşanan olaylara karşı İngiliz basınının bakışı esas alındı. Bu reform politikaları Sovyetler Birliği'nin dağılmasına sebep olduğu gibi Türk Cumhuriyetlerinin her birinin bağımsız birer devlet olmaları için de fırsat yaratmıştır.

Çalışmada The Times ve The Independent gazeteleri İngiliz basınındaki sağ-muhafazakâr ve sol-liberal çevrelerin temsilcileri şeklinde tanımlanarak Sovyetler Birliği'nin dağıldığı ve Kazakistan'ın bağımsızlığını da kazandığı sürecin İngiliz basınına yansımaları araştırıldı. Böylece İngiliz basınının kamuoyunu; Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı süreçte nasıl ve hangi söylemlerle bilgilendirdiği çalışmamızın problematiği olarak cevaplanmaya çalışılan sorular oldu.

1985 yılından 1991 yılına kadar Sovyetler Birliği'ni yöneten Gorbaçov'un uygulamaya koyduğu Perestroyka ve Glasnost adını verdiği politikalar sonucunda Soğuk Savaş'ın sonlanmasına neden olan gelişmeler de yaşanmıştır. Ancak bu reformlar Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ülkede politik üstünlüğünü kaybetmesine ve sonrasında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına da neden olmuştur. Bu sebeple çalışmada Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanması süreci Sovyetler Birliği'nin dağılması süreciyle birlikte Glasnost ve Perestroyka politikaları ve Kazakistan'da yaşanan iç gelişmeler çerçevesinde incelendi. Kazakistan'da yıllardır özlenen bağımsızlık ve dünya dengelerinde meydana gelen değişime İngiliz basınının kayıtsız kalmadığı ve olayları nasıl gördüğü ortaya konuldu.

⁴ The Times gazetesinin İngiliz politikasındaki etkilerinin örnekleri için bkz. *The Times History of The War Volume I*, (London: The Times, 1914), 94.; Stanley Morison, *The History of The Times, Volume II: "The Tradition Established"* (London: The Office of The Times, 1939), 16; Stanley Morison, *The History of The Times Volume I: "The Thunderer" in The Making*, (London: The Office of The Times, 1935), 52.; Graham Stewart, *The History of The Times Volume VII: The Murdoch Years*, (London: Harper Collins, 2005), 344.

Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Kazakistan'da Yaşanan Gelişmeler

Çarlık Rusya döneminden itibaren Sultan Kenesari liderliğinde süregelen Kazakistan'ın bağımsızlık mücadelesi tam bağımsızlık elde edilene kadar devam etti. Kazak Türklerinin bağımsızlık mücadelesinde en önemli isimlerden birisi ise Sultan Kenesari'dır.⁵ Sultan Kenesari'dan öncesinde de elbette bağımsızlık mücadelesi veren isimler olmuştur. Bunlardan önde gelenleri Sırım Datov, Jolaman Tilenşiyev, Sultan Sarjan Kasımoğlu, İsatay Taymanoğlu ve Mahambet Ötemisoylu'dur. Bolşevik İhtilali'nden sonra ise Kazakistan'da bağımsızlık mücadelesi Kazak Türklerinin siyasi yapılanması olan Alaş Orda Partisi etrafında şekillenmiştir. Bağımsız Kazakistan hedefinde en önemli örgütlenmelerden birisi Alaş hareketi olmuştur.⁶ Kazak Türkleri Alihan Bökey ve Alaş Orda Partisi liderliğinde bir hükümet kurmuşlardır.⁷ Türkistan Muhtar Cumhuriyeti adıyla kurulan bu devletin başkanı Alihan Bökey, Dışişleri Bakanı ise Mustafa Çokay olmuştur.

Bağımsızlık mücadelesinde yer alan bu iki isim de tıpkı Sultan Kenesari gibi lider isimler olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinden dünyayı haberdar edebilmek ve bu mücadelede birliktelik sağlayabilmek amacıyla Yaş Türkistan dergisi gibi çeşitli kültürel faaliyetler de gerçekleştirilmiştir. Kazakistan'ın bağımsızlık mücadelesinde kültürel anlamda önemli bir yeri olan ve Kazakistan'da çıkarılan Yaş Türkistan Dergisi; Yeni Türkistan Dergisi ismiyle Türkiye'de de çıkarılmıştır.⁸ Bu mücadelenin Kazakistan'ın tamamen bağımsız hale gelmesinde bir örnek teşkil etmesi gerektiğini savunan, Alaş yapılanmasının liderliğindeki son isim olan Mustafa Çokay bu dergilerde yazıları bulunan isimlerden birisidir.⁹

1980'li yıllara gelindiğinde Kazakistan'da Gorbaçov reformlarının etkileri görülmüştür. Ruslaştırma politikalarının yoğun şekilde uygulandığı Kazakistan'da özellikle Kazak Türklerine karşı birçok zorlu ve kötü uygulamalar yürütülmüştür. Bahsedilen yıllarda Kazakistan bağımsızlığı için mücadele veren en önemli isim Nursultan Nazarbayev olmuştur. 1989 yılında Kazakistan Komünist Partisi başkanı seçilen Nazarbayev, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığının oluşturulmasının ardından cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.¹⁰

⁵ Sultan Kenesari ve bağımsızlık mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Ünal, *Rus İşgaline Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesari*, (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2010).

⁶ İbrahim Kalkan, "Kazak Siyasi Sisteminin Modernleşme Süreci ve Alaş Hareketi", içinde *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, SOTA Yayınları, Haarlem, 2002, s. 372.

⁷ Saadetin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, (Ankara: T.T.K. Basımevi, 1999), 142-155.

⁸ Özlem Akant, "Yaş Türkistan 1929-1930," *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 6 (Ocak 1988): 924.

⁹ Bkz. Abdullah Gündoğdu, Cafer Güler, "Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci ve Türk Kamuoyundaki Yankıları," *TAD* 36, no 61 (2017): 76.

¹⁰ Nursulu Çetin, *Kazakistan Siyasi Sisteminde Başkanlık Modeli*, (Ankara: Öztepe Matbaası,

Kazakistan bağımsızlık mücadelesinde Jeltoksan Ayaklanması önemli bir olaydır. *The Independent* gazetesinde Rupert Cornwell tarafından yazılan “Gorbaçov Kremlin’i Karıştırıyor” başlıklı haberde Kunayev’in yağmalama olayları sonrasında görevden alındığı söylenerek Jeltoksan Ayaklanması olarak bilinen çatışmalara da esasen bu gelişmenin sebep olduğu düşünülmektedir. Gorbaçov’a Sovyetler Birliği KPMK Genel Kurulunda etnik gelişmelerle ilgili özel önem ve ilgi göstermesi gerektiği söylenmektedir. Bu sebeple Komünist Parti’nin yönetim organlarının mutlaka yerel milliyetçi hareketlenmeler karşısında harekete geçmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir.¹¹

Jeltoksan Ayaklanması’nın yanı sıra Kazakistan topraklarında özellikle nükleer silah ve uzay bilim araştırmaları ile ilgili çeşitli çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Kazakistan’da Mir Uzay Üssü’nün kurulması *The Times* gazetesinde Keith Hindley tarafından yazılan “Rusya Uzaydaki Yerini Belirliyor” başlıklı haberde Rusya’nın uzay çalışmaları gerçekleştirdiği şeklinde belirtilmektedir. Haberde Kazakistan’da yaşanan milliyetçi olaylardan bahsedilmemekle birlikte uzay bilim çalışmalarıyla ilgili bu gelişme hakkında çalışmaların ne kadardır sürdüğü, üretilen uzay roketinin bilimsel özellikleri ve uzay üssünün teknolojik özelliklerinden bahsedilen açıklamalar yapılmaktadır.¹²

Kazakistan, nükleer silah ve uzay çalışmaları gerçekleştirildiği için dünyada tüm ülkelerin sahip oldukları barış çabalarının, silahsızlanma ve de teknoloji yarışlarının odağında yer aldı. *The Times* gazetesinde yer alan bir başka haberde de Rusya’nın uzay çalışmalarına Kazakistan’da devam ettiği ve 1986 yılında çalışmaların hızlandığı belirtilmektedir. Bay Konur Uzay Üssü’ne Gorbaçov’un üç kişilik bir savunma heyeti ile ziyarette bulunduğu ve çalışmaların daha da hızlandırıldığı söylenmektedir.¹³

1. İngiliz Basınında Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinin ve Reform Politikalarının Kazakistan’daki Gelişmelere Olan Etkileri

Sovyetler Birliği dağılma sürecini önlemek ve sistemsel değişimi sağlamak amaçlı Kazakistan’da çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunların bağımsızlık hareketlerine olan etkisi ise bağımsızlık mücadelelerindeki gelişmelerin çoğunlukla etnik köken sebebiyle ortaya çıkmasında görülebilir. Sovyetler Birliği yönetimi tarafından Rus asıllı olmayan diğer milletlerin Sovyetleştirilme hedefiyle şekillendirilmeye çalışılan Kazakistan; geniş coğrafyası, nüfusunun yapısı, dil unsuru ve de dini yapılanmalarıyla bağımsızlık hareketlerinde diğer cumhuriyetlerden farklı bir yere sahiptir. Gorbaçov yönetiminin uyguladığı Glasnost ve Perestroyka politikaları ile daha çok gündeme gelen Sovyetler

2016): 82-83. Kazakistan’da oluşturulan Cumhurbaşkanlığı makamının gelişimi hakkında bkz Nurbek Khairmukhanmedov, “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları,” *IJSER* 3, no.5 (2017): 1435.

¹¹ Rupert Cornwell, “Gorbaçov Kremlin’i Karıştırıyor,” *The Independent*, 29 Ocak 1987.

¹² Hindley Keith, “Rusya Uzaydaki Yerini Belirliyor,” *The Times*, 21 Şubat 1986.

¹³ Christopher Walker, “Moskova’nın Yeni Roketi Uzay Boşluğunu Genişletiyor,” *The Times*, 18 Mayıs 1987.

Birliği yönetiminin Bolşevik İhtilali'nden itibaren Türk halkları üzerinde uyguladığı Sovyetleştirme hedefi, Kazakistan'da bağımsızlık mücadelesine dönüşecek olan milliyetçi hareketlenmelerin oluşmasının önemli sebeplerinden birisidir.

İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesinde yer alan bir haberde Kazakistan'da meydana gelen bu milliyetçi hareketlenmelerin diğer cumhuriyetleri etkilediği belirtilmekte ve ikinci bir Türkistan ülkesinde daha milliyetçiliğin canlandığı şeklinde yorum yapılmaktadır.¹⁴ Özellikle Glasnost politikasının ortaya çıkardığı açıklık ve şeffaflık ilkelerinin etkisiyle Alaş Orda hareketi politik alanda kitlesel anlamda örgütlenebilmiştir. Böylece Kazakistan'ın bağımsızlık mücadelesinde etkin roller üstlenilmesi sağlanmıştır.

Mao tarafından Çin'de kurulan komünizm yönetiminde ekonomik anlamda ciddi sıkıntıların olduğunu belirten çoğunlukla aydın ve öğrencilerden oluşan muhalif gruplar Tiananmen Meydanı'nda bir protesto gösterisi düzenlediler. Sovyetler Birliği'nde uygulanan reform politikalarını kendi yönetimlerine bir örnek olarak gösterdiler. Protestolar Çin yönetimi tarafından sert bir şekilde bastırıldı. The Independent gazetesinde Dominic Lieven tarafından yazılan "Gorbaçov'un Düşmanı İçeride" başlıklı haberde Kazakistan'da yaşanan olaylar hakkında ilginç yorumlar yapılmaktadır. Protestolar karşısında Sovyetler Birliği içinde Kazakistan'da yaşanan ve Jeltoksan Ayaklanması'nın arka planını oluşturan öğrenci protestolarından örnekler verilerek Gorbaçov'un kendi ülkesinde yaptığı hatalardan bahsedilmektedir.¹⁵

Gorbaçov'un yaşanan protestoları Pekin'de uygulanan sertlik şeklinde bastıramayacağı, Politbüro üyelerinin Kruşçev dönemindeki gibi bürokratik reformları desteklemediği ancak Gorbaçov'un iç politikada uygulamaya çalıştığı reformları kabul ettirdiği belirtilmektedir. Karşıtlarının amacının ise Gorbaçov'u kendi yanlarına geri döndürmek olduğu düşünülmektedir.¹⁶

İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesi Kazakistan'da yaşanan bağımsızlık hareketleri ile ilgili olarak Azerbaycan bağımsızlık hareketlerinde yaşanan gelişmeler karşısında gösterdiği tutumu sergilemekte ve benzer yorumlarda bulunmaktadır. Kazakistan'da yaşanan gelişmeler karşısında Gorbaçov'a sürekli olarak uyguladığı Glasnost ve Perestrojka politikalarından vazgeçmemesi söylenmektedir. Gazetede Sovyetler Birliği'nin dünya politikalarında yalnız olmadığını, Batı dünyasının yaşanan protesto gösterileri karşısında durumun her zaman normale dönmesi ve güvenliğin sağlanması için uğraştığını, Gorbaçov'un politik reform uygulamalarının geçerli olduğunu ve İngiltere'nin kendisine her zaman destek verdiğini belirten yazılar yayınlanmıştır.¹⁷

¹⁴ Rupert Cornwell, "Milliyetçilik İkinci Bir Sovyet Asya Cumhuriyetinde Daha Hareketleniyor," *The Independent*, 20 Mayıs 1987.

¹⁵ Dominic Lieven, "Gorbaçov'un Düşmanı İçeride," *The Independent*, 5 Eylül 1989.

¹⁶ Dominic Lieven, "Gorbaçov'un Düşmanı İçeride," *The Independent*, 5 Eylül 1989.

¹⁷ "Kremlin Daha Çok Açıklık Politikasını Onaylıyor," *The Times*, 20 Aralık 1986.

Kazakistan’da ve diğer tüm birlik cumhuriyetlerinde Sovyetler Birliği yönetimi tarafından çeşitli yaptırımlar ve birlik içinde muhalif grupların faaliyetlerine karşı alınan sert tedbirler uygulanmıştır. Komünizm ideolojisi çerçevesinde Sovyetler Birliği’nde Kruşçev yıllarından itibaren yönetime karşı muhalif tavırlar içindeki çevreler psikolojik sebepler gösterilerek psikiyatri kliniklerinde esir tutulmuşlardır. Özellikle bazı muhalif isimlerin psikolojik olarak toplumsal anlamda sakıncalı bireyler olduğunun kabul edilmesini isteyen Sovyetler Birliği yönetimi, güvenlik güçleri aracılığıyla muhalifleri hastanelerde kontrol altında tutmuştur.¹⁸

The Times gazetesinde Christopher Walker tarafından yazılan “Kremlin Polisin Psikiyatri Birimlerinin Kontrolünü Sonlandırmasını Emrediyor” başlıklı haberde güvenlik güçlerinin hastanelerin psikiyatri kliniklerinde devam eden kontrol uygulamalarının kaldırıldığı ve hastanelerdeki tüm yetkilerin Sovyetler Birliği sağlık yönetimi birimlerine devredildiği belirtilmektedir.¹⁹ Aslında bu söylemlerle İngiliz kamuoyuna Batı için kabul edilebilecek ve geçerli olabilecek demokratik reformların, Sovyetler Birliği’nin iç politika uygulamalarında gerçekleştirildiği de yansıtılmaya çalışılmıştır.

2. Kazakistan’daki Gelişmeler Üzerine Dini Söylemler

İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesindeki haberlerde Kazakistan konusunda daha çok bazı ideolojik yaklaşımların konu edildiği haberler bulunmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği içindeki Türk Cumhuriyetleri için Müslüman cumhuriyetler denilmesi İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesinin yansıttığı bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekici bir söylemdir.

Ülkede yaşayan halk etnik özelliklerinin yanı sıra dini özellikleriyle de Hıristiyan ve Müslüman şeklinde bir ayrıma sokulmaktadır. Kazakistan içerisinde yaşanan gelişmeler ve bağımsızlık hedefiyle gerçekleştirilen mücadeleler de Türk Cumhuriyetleri Müslüman ülkeler oldukları için dini söylemlerle ele alınmaktadır. Bağımsızlıklarını ilan eden on iki Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Litvanya 1991 yılının Ekim ayı başında Kazakistan’ın başkenti Almatı’da ekonomik olarak Sovyetler Birliği’nden ayrılarak yeni bir ekonomik birlik kurmak istemişlerdi. The Independent gazetesinde yer alan bir haberde yaşanan bu yeni ekonomik birlik kurma girişimlerinden bahsedilirken “Güney Cumhuriyetleri İslam’a Güveniyorlar” şeklinde bir başlık kullanılması da ekonomik alanda yapılacak bir hareket hakkındaki gelişmelerin dini açıdan ele alındığını göstermektedir.²⁰

¹⁸ Sovyetler Birliği’ndeki psikiyatri uygulamaları hakkında bkz. Robert Van Voren, *Psychiatry As A Tool For Coercion in Post-Soviet Countries*, (Belgium: European Parliament’s Subcommittee on Human Rights, 2013), 12-19.

¹⁹ Christopher Walker, “Kremlin Polisin Psikiyatri Birimlerinin Kontrolünü Sonlandırmasını Emrediyor”, *The Times*, 12 Şubat 1988.

²⁰ “Güney Cumhuriyetleri İslam’a Güveniyorlar”, *The Independent*, 2 Ekim 1991; Dinin Milletler Oyunundaki Rolü,” *The Independent*, 2 Kasım 1991.

The Times gazetesinde ise Kazakistan Komünist Partisi yönetiminde yaşanan değişiklikler hakkında liderlerin Kur'an ile yoldaş olduğu şeklinde bir söylem kullanılmaktadır. Gazetede Richard Owen tarafından yazılan "Kur'an ile Yoldaşlar" başlıklı haberde Azerbaycan ve Kazakistan'da yer alan Teze Pir, Barak Han camileri gibi yapılarda toplumun geleneksel yaşantılarına devam ettikleri bildirilmektedir. Kremlin yönetimi bu durum karşısında milliyetçi hareketlenmelere İslami hareketlerin de etkisiyle desteğin daha da artabileceği konusunda uyarılmaktadır. Sovyetler Birliği'nin gelişmelere dini yapıların etkisi konusunda dikkat etmesi gerektiği belirtilmektedir.²¹

Moskova'nın Müslüman topluluğa verdiği özgürlüğün modern Sovyet toplumunda yer alabileceği ancak İran ve Afganistan'daki Müslümanların bu özgürlüklerin etkisine girebileceği söylenmektedir. Humeyni rejiminin bu durumu destekleyebileceği ve tıpkı Azerbaycan'da olduğu gibi acımasız ve aşırılıklar içeren olayların yaşanabileceği uyarıları yapılmaktadır. Kazakistan'da da Azerbaycan'da olduğu gibi İslami bazı çevrelerin etkinlik kazanabilecekleri uyarılarının yapılması İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesinde de olayların dini boyutta ele alındığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²² Gelişmelerin dini boyutta ele alınması sonucunda ise gazetede İran'a verilen her tür desteğin savunmalarını daha da güçlendirdiği şeklinde söylemler de yer almaktadır.²³

The Times gazetesinde yayınlanan "Brejnev Savunucuları Gorbaçov'un Reformlarından Kaçınıyorlar" başlıklı bir başka haberde Kunayev'in Brejnev dönemi yerel Komünist Parti liderlerinden olduğu, Brejnev döneminden kalan parti yöneticilerinin Gorbaçov reformlarının önünde engel oldukları ve Gorbaçov'un bu yerel Komünist Parti yöneticilerini reformlarının gerçekleşmesini sağlamak için görevden uzaklaştırdığı söylenmektedir.²⁴ Haberde dikkat çeken ayrıntı ise Hindistan'ın Bombay şehrinde Papa ile Canterbury başpiskoposunun el ele sıkıştığını gösteren fotoğrafın verilmesidir.

Bahsedildiği gibi Müslüman toplumun olumsuz imajı bu fotoğrafta İngiliz toplumunda bölgede dini etkinliğin varlığının gösterilmesine çalışılması açısından önemlidir. İngiliz toplumu bölgede var olmanın sebebi olarak aşırı dini eğilimlerin varlığının engellenmesi gerekliliğine inandırılmaktadır.²⁵

Kazakistan'da yaşanan olayların ardından Papa tarafından Sovyetler Birliği'ne yapılması planlanan gezi için Gorbaçov'dan davet beklenmesi dikkat çekicidir. The Times gazetesinde yer alan bir haberde Kazakistan'daki Katolik toplumunun Papa'yı görmek için sabırsızlandıkları ve bu durumun Moskova tarafından huzursuzlukla karşılandığı söylenmektedir. Moskova'da halk arasında oluşan böyle bir beklentinin yaşanan olaylara dini bir boyut kazandı-

²¹ Richard Owen, "Kur'an ile Yoldaşlar," *The Times*, 27 Haziran 1985.

²² Owen, "Kur'an ile", 27 Haziran 1985.

²³ "Kremlin'in İranlılara Yardım Etmesi Savunmalarını Güçlendiriyor," *The Times*, 23 Haziran 1989.

²⁴ "Brejnev Savunucuları Gorbaçov'un Reformlarından Kaçınıyorlar," *The Times*, 10 Şubat 1986.

²⁵ "Brejnev Savunucuları Gorbaçov'un Reformlarından Kaçınıyorlar", *The Times*, 10 Şubat 1986.

rabileceği belirtilmektedir.²⁶ Gorbaçov'un da Roma'ya ziyaret gerçekleştirmek istediği ancak karşılıklı bir protokolün gerçekleştirilmesinin Vatikan tarafından daha doğru bir uygulama olarak görüldüğü bildirilmektedir. Papa'nın İtalya'daki Yabancı Basın Kulübüne gerçekleştirdiği bir ziyaretinde aynı şekilde karşılıklı ilişkilerin açıklık kazanması amacıyla böyle bir protokolün yapılması gerektiğini söylediği kamuoyu ile paylaşılmıştır.²⁷

Gazete burada görüldüğü gibi sadece Azerbaycan veya Kazakistan'da yaşanan milliyetçi gelişmelerde değil Sovyetler Birliği'nin dış politikasında yaşanan gelişmelerde de dini bir yorumu kamuoyu ile paylaşmaktadır.²⁸ Bu açıdan bakıldığında İngiliz basınında Sovyetler Birliği üzerinde dini boyutta bir algı bulunmaktadır. Çünkü daha öncesinde de The Times gazetesinde yer alan bir haberde Papa'nın Moskova'yı ziyaret etmesinin bir şartı olarak Sovyetler Birliği'nin tamamen Hıristiyanlığın temsilcisi olarak Papa'yı görmesi gerekliliği belirtilmektedir.²⁹

Etnik anlamda ise İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesi milletlerin artık kendi haklarını elde ettiklerini söylemekte ve Kazakistan'da dahi elli kadar etnik grubun olduğunu belirterek bağımsızlık konusunda yaşanan milliyetçi coşkunun artık imparatorluğu tamamen saracağını söylemektedir. İngiliz basınında değerlendirilen söylemlere bakıldığında gazeteler, bölgede yaşanan gelişmelerde milliyetçi hareketlenmelerden bahsetmekte ancak milliyetçi hareketlerin öneminden, gelişiminden ve de tarihi kişiliklerinden çok fazla söz etmemektedir.

Bu açıdan söylemler daha çok Sovyetler Birliği'nin uyguladığı Glasnost ve Perestroyka politikaları etrafından şekillenmekte ve Sovyetler Birliği'nin temsil ettiği ideolojik sistemin artık çöktüğü vurgulanmaktadır. Olaylar daha çok Sovyetler Birliği'nin dağılmasına sebep verecek ve de Gorbaçov'un uyguladığı Glasnost ve Perestroyka politikalarını engelleyecek gelişmeler olarak görülmektedir. İngiltere böylece Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları sürecinde dünya üzerinde politik anlamda çift taraflı bir algı oluşturmaktadır. Bir taraftan Sovyetler Birliği reform politikalarından vazgeçmemeli derken diğer taraftan birlik cumhuriyetlerindeki milliyetçi hareketlenmeler konusunda uyarılar yapılmakta ve bu hareketler dikkatli bir şekilde takip edilmektedir.³⁰

Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı süreçte Çin ile karşılıklı sınır sorunları da yaşanmıştır. Türkistan petrol havzasının coğrafi olarak sınırları içinde yer aldığı Kazakistan, Çin ile Sovyetler Birliği döneminde yaşanan sınır sorunlarında Çin yanlısı uzlaşmacı bir tavır sergilemiştir. Uygur Türklerinin de yaşadıkları topraklar olan Kazakistan'ın Çin sınırında yaşanan olaylar kar-

²⁶ Boyes, "Papa Moskova Ziyareti İçin Sert Koşullar Koydu", *The Times*, (19 Ocak 1988).

²⁷ Boyes, "Papa".

²⁸ Boyes, "Papa"

²⁹ Boyes, "Rusya, Papa'nın Bir Sonraki Durağı Olacak mı?", *The Times*, 15 Haziran 1987.

³⁰ Michael Binyon, "Milliyetçi Coşku Etnik Sorunları Olan İmparatorluğu Sarsar," *The Times*, 21 Ağustos 1991.

şısında Kazakistan'da yer alan bağımsızlık sürecinde oluşan milliyetçi çevreler Uygur özerkliğini desteklediler. Doğu Türkistan sorunu olarak günümüze kadar gelen olaylar daha çok bağımsızlık kazanıldıktan sonra dünya devletlerinin ilgisini çekti. İngiltere petrol havzalarına sahip olması sebebiyle bağımsızlık sürecinde bölgede yaşanan gelişmeler karşısında bölgenin emperyalist amaçlarına uygun yapıda bulunmasını hedeflemiştir.

The Independent gazetesinde Ahmed Rashid tarafından yazılan "Antik Irk Çin-Sovyet Bozkırlarında Tekrar Etkin Oluyor" başlıklı haberde Uygur Türklerinin bölgede etkin hale geldiği, Çin ve Sovyet yetkilileri için Uygur milliyetçiliğinin bir problem haline dönüştüğü söylenmektedir. Çin ile Kazakistan arasında petrol kaynaklarının dağıtımını amacıyla gerçekleştirilen tren yolu kurulması ile ilgili proje sonrasında bölgede yaşayan Uygur Türklerinin milliyetçi faaliyetlerinin etkinlik kazandığı belirtilmektedir.³¹ Çin Halk Cumhuriyeti Başbakanı Li Peng'in bölgede yaşanan gelişmeler karşısında İslami bir yapılanmanın Sovyetler Birliği ile ortak sorunları olduğunu söylediği ve nasıl bir çözüm bulacaklarını sorduğu belirtilmektedir. Haberin sonunda Uygur Türklerinin Çin-Sovyet güç mücadelesinde bir piyon olarak görüldüğü ve daha fazla bir taraf olmayacaklarının düşünüldüğü söylenmektedir.³²

Esasen İngiltere Sovyetler Birliği topraklarında oluşan dini boyuttaki hareketlenmeler konusunda her zaman karşı bir duruş sergilemiştir. Bolşevik İhtilali sırasında dahi komünizm karşıtı dini fetvalar verilmesine destek olunmuştur.³³ Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde ise görüldüğü üzere bölgede yaşanan dini gelişmeler kamuoyunda demokrasi ve de liberal sistemin daha yaşanabilir ve daha modern sistemler olduğu konusunda bir algı oluşturulması için yayınlamaktadır. Böylece kamuoyunda dini söylemler üzerinden Sovyet sisteminin artık geçerliliği olmayan bir yönetim olduğu algısı oluşturulmaktadır.

3. Bağımsızlık Sürecinde Kazakistan'daki Jeltoksan Ayaklanması

Gorbaçov'un 1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nde iktidara gelmesiyle uygulamaya koyduğu Glasnost ve Perestroyka politikaları aslında Gorbaçov öncesinde yönetimde bulunan isimlerden Kruşçev döneminde temelleri atılan politikalarlardır. Batı dünyası Gorbaçov'un politikalarını liberalleşme ve demokratikleşme yolunda atılan önemli adımlar olarak görmüş ve desteklemiştir. Ancak Gorbaçov bu politikaları uygularken liberalleşme adına faaliyetlerde bulunmayı hedeflemedi. Gorbaçov'un reform politikaları, Türkistan coğrafyasında tam tersi şekilde her biri bu bölgeleri elde tutmak ve komünist rejimi

³¹ Ahmad Rashid, "Antik Irk Çin-Sovyet Bozkırlarında Tekrar Etkin Oluyor", *The Independent*, 5 Haziran 1990.

³² Rashid, "Antik Irk Çin-Sovyet".

³³ Bu fetvalara bir örnek olarak bkz. Hilal Görgün, "1917 Ekim Devrimi'nin Modern İslam Düşüncesine Etkisi: Sosyalizm ve Komünizm'e Karşı Geliştirilen Farklı Tavrılar", *Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi-Ekim Devrimi'nin Yüzüncü Yılında Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş ve Uluslararası Sistem-Bildirir Kitabı*, Ed. Çınar Özen, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018), 115.

devam ettirmek amaçlı gerçekleştirilen uygulamalardı. Bu amaçla Gorbaçov Türkistan bölgesinde yer alan yerel Komünist Parti yönetimlerinde de birçok değişikliğe gitmiştir.

1986 yılında Kruşçev döneminden o güne kadar Kazakistan Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevini yürüten Kunayev görevden alınarak yerine Kolbin getirildi. Esasen bu ismin Kazakistan'da yönetim görevine getirilmesi Sovyetler Birliği'nde yaşanan böyle bir değişimin önemini de göstermektedir. Çünkü Kolbin bölge hakkında bilgi sahibi olmayan bir isim olarak sadece Gorbaçov'a yakın olan ekibin içinde yer almaktadır.³⁴ İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesi bu durumu Gorbaçov'un uyguladığı politikalar doğrultusunda gerçekleştirilen reformların etkisiyle Brejnev destekçisi isimlerin görevden alınması olarak görmektedir.

Gorbaçov'un Kazakistan'daki bu görev değişimi hareketinin Brejnev döneminin önemli isimlerinden birisi olan 68 yaşındaki Ukrayna Komünist Partisi Sekreteri Vladimir Shcherbitsky'nin geleceğinin ne olacağı hakkında yöneticilerde oluşan soru işaretlerini de artırdığı düşünülmektedir. Gazetede Gorbaçov'un kendi otoritesini sağlamlaştırmak için böyle bir girişimde bulunduğu söylenmektedir.³⁵

The Times gazetesi bu haberle Sovyetler Birliği içinde yaşanan gelişmeler hakkında gazetelerin sahip olduğu kamuoyunu bilgilendirme görevini yerine getirmektedir. Ancak haberde daha genç bir ismin yönetime getirileceğinin Batılı gözlemciler tarafından düşünüldüğünün söylenmesi, Sovyetler Birliği'nin yaşlı kişiler tarafından yönetildiğinin kamuoyuna yansıtılması ve Sovyetler Birliği hakkındaki algıların nasıl oluşturulduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Gorbaçov'un yerel Komünist Parti yöneticilerindeki bu değişim hareketi Komünist Parti içinde Ruslaştırma politikalarının uygulandığını ve İngiliz basınında yer alan uyarıların dikkate alındığını göstermektedir. Görevden alınmalar hakkında The Times gazetesinde Mary Dejevsky tarafından yazılan "Gorbaçov'un Yönetimine Nasıl Girilir" başlıklı haberde Gorbaçov yönetiminde yer almak için yaşınızın yetmişe gelmemiş olması gerektiği, ekonomik görüşünüzün dikkatli şekilde incelemenden geçirilmiş olarak Sovyetler Birliği ekonomisinin iyi durumunda olmadığını düşünmeniz ve son olarak mutlaka televizyon programlarında görünmeniz gerektiği söylenmektedir. Mühendis kökenli olmanın da bir ayrıcalık olduğu söylenerek tüm başarılarınıza rağmen her an için dikkatli olmanız gerektiği belirtilmektedir. Gazete bu haberle Gorbaçov'un "Yeni Düşünce" adı verilen reform politikasının Kazakistan'da uygulamaya geçtiği şeklinde bir algı oluşturmaktadır.³⁶

İngiliz basınında sürekli olarak kendisine milliyetçi çevrelere dikkat etmesi

³⁴ Hélène Carrère d'Encausse, *Dünyayı Değiştiren Altı Yıl 1985-1991 Sovyet İmparatorluğu'nun Yıkılışı*, Çev.: Şehsuvar Aktaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 69.

³⁵ Christopher Walker, "Brejnev Koruyucularının Sonuncusu Uzaklaştırıldı," *The Times*, 17 Aralık 1986.

³⁶ Mary Dejevsky, "Gorbaçov'un Yönetimine Nasıl Girilir?," *The Times*, 7 Mart 1986.

gerektiği uyarıları yapılan Gorbaçov, yerel Komünist Parti yöneticilerinden milliyetçi isimleri ve reformlarına engel olanları uzaklaştırmak amacıyla değişiklikler gerçekleştirdi. Kazakistan'da Kolbin'in göreve getirilmesi de bunun somut bir örneğidir. Çünkü Kunayev gibi Sovyetler Birliği yönetim kadrosunda bulunan birçok yerel Komünist Parti Sekreteri daha çok milliyetçi yapıya sahip ve de Ruslaştırma karşıtı bir duruş sergilemekteydi. Bu görev değişikliği ile Politbüro yönetiminde Ukrayna'daki Parti Sekreteri dışında Rus olmayan bir yönetici de kalmadı. Böylelikle esasen Sovyetler Birliği'nde uygulanan Ruslaştırma ve merkezi Moskova yönetimin güçlendirilmesi de sağlanmaktaydı.

Brejnev döneminden itibaren Sovyetler Birliği'nin temel devlet mekanizmaları Kızıl Ordu, Politbüro ve KGB tarafından onaylanan politikalar çevresinde şekillenmektedir. Brejnev yıllarına ismini veren "Durgunluk Dönemi" de esasen Komünist Parti merkez ve yerel yönetim kademelerinde bu politikalara uygun yöneticilerin görev aldığı yıllardır. İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesi de yerel Komünist Parti yöneticilerinin görevden uzaklaştırılarak yerlerine yeni isimlerin getirilmesi durumunu Brejnev durgunluğu düşüğe geçiyor şeklinde yorumlamaktadır.³⁷ Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevini yürüten Haydar Aliyev de aynı dönemde görevden uzaklaştırılanlar arasındadır.³⁸ Aliyev 1987 yılında Komünist Parti'deki ve Politbüro'daki görevinden Gorbaçov tarafından uzaklaştırıldı. The Independent gazetesinde Rupert Cornwell tarafından yazılan "Son İslami Üyesi Politbüro'dan Ayrıldı" başlıklı haberde Gorbaçov'un Aliyev'i görevden alması Politbüro'nun son İslam temsilcisinin görevden ayrıldığı şeklinde görülmektedir.³⁹

The Times gazetesinde Christopher Walker tarafından yazılan bir haberde ise Aliyev'in görevden alınması sonrasında Gorbaçov'un iktidarını daha da sıkılaştırdığı söylenmektedir.⁴⁰ Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikaları doğrultusunda uygulamaya koyduğu faaliyetler Türk Cumhuriyetlerinde tepkilere yol açarak milliyetçi fikirlerin daha da artmasına neden oldu. The Times gazetesinde yer alan bir haberde Brejnev döneminde yerel Komünist Parti liderlerinin kendi kararlarını bir nebze olsun alabildikleri söylenmektedir.

Güç merkezi Moskova yönetiminde toplanmakta ancak yerel Komünist Parti liderleri kendi ülkelerindeki gelişmeleri yönetebilmekte denilmektedir. Gorbaçov'un merkezi Moskova yönetiminin etkinliğini artırmak amacıyla Kunayev gibi yöneticileri görevden aldığı söylenmekle birlikte açıklık politikası sonucunda Kafkaslarda yaşanan gelişmelerin diğer birlik cumhuriyetlerinde de gelişim gösterdiği ve bu durumda yerel Komünist Parti yöneticilerinin to-

³⁷ Edward Steen, "Brejnev Durgunluğu Düşüğe Geçiyor", *The Independent*, (27 Mayıs 1987).

³⁸ Necati İyikan (Ed.), *Central Asia South Caucasus Political Developments 1991-2010*, Hiperlink, İstanbul, 2011, s. 116.

³⁹ Rupert Cornwell, "Son İslami Üyesi Politbüro'dan Ayrıldı," *The Independent*, 22 Ekim 1987.

⁴⁰ Christopher Walker, "Politbüro Görevden Alınmasının Ardından Gorbaçov İktidardaki Gücünü Artırdı," *The Times*, 22 Ekim 1987.

taliter sistem içinde kendi yerlerinin ne kadar da küçük olduğunu gördükleri söylenmektedir. Parti içinde yerel milletler ve Ruslar arasındaki görünmeyen güç mücadelesinin ortaya çıktığı, Kazakistan ve Baltık ülkelerindeki gibi Rus yerleşimlerinin gelişim gösterdiği belirtilmektedir.⁴¹

Rusların şehirlerdeki hâkim güç oldukları ve Gorbaçov'un da reformlarını uygulamak amacıyla bu güçlere ihtiyaç duyduğu söylenmektedir. Kafkaslarda yaşanan çatışmalarla birlikte Baltık ülkelerinin bağımsızlık ilan etmelerinin önünde Rusya durmayacaksa kim duracak şeklinde bir soru sorulan haberde başlıktan da görüleceği üzere Gorbaçov ve Brejnev gibi isimlerin son imparatorlar olduğu belirtilmektedir. Gazete imparator olarak görülen isimlerin yerel milliyetçi hareketlenmelerin ortaya çıkardığı sonuçların etkisiyle imparatorluklarını kaybedeceklerini söylemektedir.⁴²

Kazak Türkleri Kolbin'in yönetime getirilmesine karşı protestolar düzenleyerek Gorbaçov'un yönetimde ortaya koyduğu Ruslaştırma politikasına karşı çıktılar ve ülkeye yerel bir yöneticinin atanmasını talep etiler. Böylece Kazakistan'ın bağımsızlığına ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasına giden süreçte önemli olaylardan birisi de Kazakistan'da yaşandı. 1986 yılı Aralık ayında Kazak Türkleri Sovyetler Birliği yönetimine karşı Jeltoksan Ayaklanması olarak bilinen bir ayaklanma hareketi gerçekleştirmişlerdir. 1986 yılında Kazak Türklerinin Sovyetler Birliği yönetimine karşı başlattığı ayaklanmaya verilen ad olan Jeltoksan Kazak dilinde aralık ayı demektir.

The Times gazetesinde "Sovyet Öğrencilerinin Sokak Ayaklanması" başlığıyla verilen haberde birer sokak ayaklanması olarak görülen ve daha çok Kazak Devlet Üniversitesi öğrencilerinden oluşan bir grup Brejnev Meydanı'nda Kunayev'in yönetime dönmesi, olaya Birleşmiş Milletler tarafından müdahale edilmesi gibi isteklerini dile getirdikleri bir protesto gösterisi gerçekleştirdiler.⁴³ Bu şekilde başlayan gösteriler milliyetçi bir ayaklanmaya dönüşerek kalabalıklaşmış ve de Kazakistan'ın her yerine sıçramıştır. Bununla birlikte tüm Sovyetler Birliği coğrafyasında milliyetçi hareketlenmelerin artmasına da neden olmuştur. Bu sebeple Sovyetler Birliği yönetimi Kazakistan'da sıkıyönetim ilan etti ve olayları bastırmak için şiddet kullanma kararı aldı. İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesi ise dikkat çekici bir şekilde Lenin'e göndermede bulunarak Marksizm'de bu tür milliyetçi olayların hangi çeşitte olursa olsun kabul edilemeyeceğini ve merkezi Moskova yönetiminin de yaşanan gelişmeler karşısında yerel politikacılara çeşitli uyarılarda bulunduğunu söylemektedir.⁴⁴

Edward Steen tarafından yazılan başka haberlerde de gösteriler için hooliganların çıkardığı isyanlar gibi söylemler kullanılmaktadır. İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesi gelişmelerin

⁴¹ "Son İmparatorlar", *The Times*, 24 Haziran 1988.

⁴² "Son İmparatorlar", *The Times*, 24 Haziran 1988.

⁴³ "Sovyet Öğrencilerinin Sokak Ayaklanması", *The Times*, 19 Aralık 1986.

⁴⁴ Edward Steen, "Moskova Bölgesel Huzursuzluk Konusunda Uyarı", *The Independent*, 29 Aralık 1986.

yaşanmasında Gorbaçov karşıtlığının önemli olduğunu ve de Gorbaçov'un girişimlerinin desteklenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁵ Bu durum gazetenin gelişmelere karşı oluşan bakışını göstermesi açısından ilgi çekicidir.

The Independent on Sunday gazetesinde yer alan bir haberde İngiltere'de Thatcher hükümetinde dışişleri bakanı olarak görev yapmış ve ardından başbakanlık görevine gelen John Major'un Gorbaçov gibi uygulamalarında kararlı olup olmayacağı konusunda sorular sorulmaktadır. Haberde John Major'un yeniden yapılanma adı verilen Perestroyka gibi bir politikayı İngiltere'de uygulamasının önünde engel olarak Avrupa Birliği'ne karşı İngiltere'nin tavizler verdiğini söyleyen muhalif çevrelerin olduğu söylenmektedir. Major'un da Gorbaçov gibi kendisini kabul etmeyen milletvekilleri olduğu belirtilmektedir. Ortak siyasetin partiler arasında mutlaka yerleşmesinin gerektiği belirtilen yazıda Sovyetler Birliği'ndeki politikaların uygulanması ile benzerlikler olduğu söylenmektedir.⁴⁶

Kazak gençlerinin ayaklanmalarıyla ortaya çıkan Jeltoksan olayları yakın tarihte Kazakistan bağımsızlık mücadelesindeki bir dönüm noktası oldu. Dikkatimizi çeken ise olaylar hakkında daha çok İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesi tarafından haber yapılmıştır. Bu açıdan Kazakistan bağımsızlık mücadelesinde 1980'li yıllarda esasen Kolbin'in yönetime getirilmesine karşın yerel bir yönetici olarak Kunayev'in desteklenmesi hareketi olan bu olaylar daha sonra Kazakistan'da 1989 yılında yönetime milliyetçi çevrelerin istediği isim olan Nursultan Nazarbayev'in gelmesinde de etkili oldu.

İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesinde Kunayev'in Gorbaçov karşıtı bir duruş sergilediği, yerel Komünist Parti örgütünde yer alan ve seçmen çevresi bulunan isimlerden sonuncusunun görevden uzaklaştırıldığı yorumu yapılmaktadır. Kolbin için merkeziyetçi bir Rus denilmektedir ve bu söylem İngiliz basınında Kazakistan yönetiminde yaşanan böyle bir değişimin Ruslaştırma faaliyetlerinden birisi olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Gorbaçov'un reform politikalarının da Rus kontrolünü sağlayacak bir duruma geldiğinin düşünülmesi dikkat çekicidir. Gazetede Sovyetler Birliği'nin milliyetçi ayaklanmalara karşı önlemler alması gerektiği ve esasen olayların Gorbaçov karşıtları tarafından çıkarıldığı belirtilmektedir.⁴⁷

The Times gazetesinde ise Jeltoksan Ayaklanması için, Kazakistan'da milliyetçi Kazak gençleri tarafından gerçekleştirilen bir gelişme olmasına rağmen Sovyet gençleri söylemi kullanılmaktadır.⁴⁸ Başlıkta kullanılan Sovyet keli-

⁴⁵ Edward Steen, "Gorbaçov Karşıtlarının Yıkılması Üzerine Orta Asya'da Ayaklanmalar", *The Independent*, (19 Aralık 1986); Edward Steen, "Gorbaçov'un Çağrısı Sakharov Sürgününü Bitirdi", *The Independent*, 20 Aralık 1986.

⁴⁶ Andrew Gimson, "Vatanını Sevmeyenler Uzlaşma Politikalarında Çatışıyorlar," *The Independent on Sunday*, 9 Aralık 1990.

⁴⁷ Edward Steen, "Gorbaçov Karşıtlarının Yıkılması Üzerine Orta Asya'da Ayaklanmalar," *The Independent*, 19 Aralık 1986.

⁴⁸ "Sovyet Öğrencilerinin Sokak Ayaklanması," *The Times*, 19 Aralık 1986.

mesi değerlendirildiğinde, İngiliz sağ-muhafazakâr basınını temsil eden The Times gazetesinin yaşanan bağımsızlık hareketleri karşısında olayları Türk Cumhuriyetleri içindeki milliyetçi çevrelerin bakışıyla değil de daha çok İngiltere'nin ve Sovyetler Birliği'nin dünya politikaları ve kendi varlıkları üzerinden değerlendirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte İngiliz basın tarafından Sovyetler Birliği yönetiminin Kazakistan'da meydana gelen olaylar karşısındaki tutumu özellikle takip edilmektedir ve yönetimin basın kuruluşlarını engellediği düşünülmektedir.⁴⁹

İngiliz basını Sovyetler Birliği üzerinde Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık süreçleri boyunca görüldüğü gibi bir dağılmaya dikkat edilmesi ve reformların her ne olursa olsun devam ettirilmesi uyarısında bulunmaktadır. Kazakistan'da yaşanan gelişmeler boyunca liberal sistemin birer parçası olan ülkelerin gerçekleştirdikleri uygulamalar takip edilerek esasen Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yanı sıra Kazakistan'da yaşanan gelişmelerin yeni şeyler olmadığı, Sovyetler Birliğinin tümünde yaşanan hareketler olduğu bilgisi kamuoyu ile paylaşılmaktadır.⁵⁰

4. Nursultan Nazarbayev ve Yönetime Gelişi

Jeltoksan Ayaklanması Kazakistan Türk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına giden süreçte yönetsel anlamda değişimin ve reformun etkilerini gösteren gelişme olmuştu. Çünkü yukarıda daha önce bahsedildiği gibi milliyetçi hareketlenmeye karşı oluşan değişim zemininin Kazakistan'ın bağımsızlığına giden süreçteki yönetim kadrosunun şekillenmesinde çeşitli etkileri olmuştur. Milliyetçi çevrelerin desteklediği isimler Sovyetler Birliği politikaları doğrultusunda görevden alınırken yerlerine Rus isimler getirildi. Esasen Ruslaştırma hedefiyle uygulamaya konulan bu politika karşısında ise yerel Komünist Parti yöneticileri arasından milliyetçi isimler ön plana çıktılar. Sovyetler Birliği'nde ve kendi ülkelerinde yaşanan bu durumu da birer fırsata çevirerek her biri bağımsızlık mücadelesinin 1980'li yıllardaki lider isimleri oldu.

Kazakistan yönetimi için Nursultan Nazarbayev ismi bunun en somut örneklerinden birisidir. Nursultan Nazarbayev, Gorbaçov karşısında gerçekleştirilen Ağustos Darbesi karşısında süratle tepki vermeyerek beklemiş ve de bir günlük bir sürenin ardından açıklamalarda bulunmuştur.⁵¹ Bu açıdan da Nazarbayev ismi İngiliz basınında dikkatleri çeken bir isim olmuştur. Liberal sistemin komünist sistem üstünde gerçekleştirmeye çalıştığı etkinlik açısından bakıldığında böylesi bir hareket ciddi anlamda etki yaratmıştır. Sonuçta Nazarbayev bağımsızlık sürecinde gerçekleştirdiği her hareketiyle esasen tam bir politikacı ve de liderlik özelliği sergileyerek diğer cumhuriyetlerden

⁴⁹ Christopher Walker, "Kremlin'in Ayaklanma Çıkan Şehre Basın Ziyaretini Engellemesi Güvenlik Şüphelerini Artırdı", *The Times*, 7 Ocak 1987.

⁵⁰ Mary Dejevsky, "Yeni Bir Dönem Değil", *The Times*, (27 Aralık 1986).

⁵¹ Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı Milliyetçilik mi?*, Cep Kitapları, İstanbul, 1996, 142. Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, Ankara: USAK Yayınları, 2011, 40.

tamamen farklı şekilde ekonomik girişimler anlamında piyasa reformlarını da desteklemiştir.⁵²

Kazakistan'da milliyetçi hareketlenmeler karşısında yer alan Sovyet faaliyetleri Kazak Türklerinin bağımsızlık mücadelelerini engellemeye çalışırken milliyetçi fikirlerin öneminin artırmasına ve de milliyetçi çevrelerin güçlenmesine de neden olmuştur. The Times gazetesinde Michael Hornsby tarafından yazılan "Cumhuriyetler Daha Fazla Özgürlük İçin Bastırıyor" başlıklı bir haberde Sovyetler Birliği birlik cumhuriyetlerinden Ukrayna başkanı Kravçuk gibi Nazarbayev'in de bağımsızlık isteğinde bulunduğu söylenmektedir.⁵³

Kravçuk'un komünist sistem içinde reformlara destek veren tek isim olarak yer aldığı söylenmekte ve Kazakistan başkanı gibi darbe karşıtı duruşunda geç hareket ettiği için de eleştirilmektedir.⁵⁴ Nazarbayev'in Gorbaçov'a yapılan darbe karşısında hemen harekete geçmeyerek beklemesi Nazarbayev'in Sovyetler Birliği komünist sistemi içinde politik anlamda ciddi bir güce sahip olduğunu da göstermektedir. Nazarbayev'in darbe karşıtı duruş sergilediği söylenmektedir.⁵⁵

Kazakistan'da bağımsızlık sürecinde Sovyetler Birliği tarafından yürütülen nükleer faaliyetlerle ilgili de gelişmeler yaşanmıştı. Sovyetler Birliği'nde de askeri reformlar, nükleer silahlar konusu da dâhil edilerek gerçekleştirilmekteydi. The Times gazetesinde de bu durum Sovyetler Birliği'ndeki gibi askeri reformlar içerisinde Kazakistan'da nükleer karşıtlığının devam ettiği şeklinde görülmektedir.⁵⁶ Bununla birlikte Kazakistan'da nükleer konusunda bazı sosyal gelişmeler de artarak hızlanmıştır. Örneğin Olcas Süleymenov isimli yazar tarafından Nevada-Semipalatinsk anti-nükleer hareketi başladı.⁵⁷ Olcas Süleymenov ismi Türk Kültürünün ilk ve en önemli eserlerinden olan Orhun Abidelerinin korunması amacıyla Unesco ile Moğolistan arasında ortak bir kurulun oluşturulmasını da talep etmiştir.⁵⁸ Nükleer karşıtı siyasi, askeri, sosyal vb. alanlardaki hareketler Kazakistan'da bağımsızlık sürecinde ve sonrasında siyasal anlamda partilerin oluşumu ve gelişiminde de etkili olmuştur.⁵⁹ Sonuç olarak Kazak halkının da desteğiyle Nursultan Nazarbayev yönetimi Kazakistan'da devam eden nükleer silah denemelerine son verdi.

⁵² Rashid, *Orta Asya'nın Dirilişi*, 153.

⁵³ Michael Hornsby, "Cumhuriyetler Daha Fazla Özgürlük İçin Bastırıyor", *The Times*, (23 Ağustos 1991).

⁵⁴ Michael Hornsby, "Cumhuriyetler Daha Fazla Özgürlük İçin Bastırıyor", *The Times*, (23 Ağustos 1991).

⁵⁵ Michael Hornsby, "Cumhuriyetler Daha Fazla Özgürlük İçin Bastırıyor", *The Times*, (23 Ağustos 1991).

⁵⁶ Mary Dejevsky, "Minsk Paketi Silah Açıklarını Ortaya Çıkardı", *The Times*, (1 Ocak 1992).

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çağlayandereli, "Sivil Toplum Küresel Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Bir Araç Öneriyor! Örnek Olay: Nevada-Semipalatinsk Anti-Nükleer Hareketi", *V. Türk Dünyası Sosyologlar Birliği Kongresi Materyalleri: Türk Dünyası Uluslararası Stratejinin Geliştirilmesi*, Almatı, 2014. s. 287-309.

⁵⁸ Yalçın Toker, *Büyük Uyanış*, Toker Yayınları, İstanbul, 1992, s. 182.

⁵⁹ Rashid, *Orta Asya'nın Dirilişi*, 149.

The Independent gazetesinde Ahmed Rashid tarafından yazılan “Sovyet Nükleer Silahsızlanma Kampanyası İlk Kongresi Kazakistan’da Toplandı” başlıklı haberde Sovyetler Birliği’nin nükleer silahsızlanma girişiminin ilk kongresinin Kazakistan’da gerçekleştiği bilgisi verilmektedir. Almatı’da gerçekleştirilen kongreye tüm dünyadan 400’den fazla nükleer karşıtı bilim insanının katıldığı, son 40 yıldır ağır radyasyonun insanlara verdiği zararların tartışılarak Bush ve Gorbacov’a Washington Zirvesi’nde tesislerin kapatılmasını kararlaştırmaları için çağrıda bulunulduğu söylenmektedir.⁶⁰ Dünyanın ilgisini çeken bu gelişmelerle birlikte Kazakistan’daki milliyetçi çevrelerin gerçekleştirdikleri politik etkinlikleri de artmıştır. Kazakistan’ın bağımsızlığını savunan çevreler Alaş Orda, Azat ve Jeltoksan gibi çeşitli siyasi faaliyetler içinde bulundular. Yukarıda daha öncesinde de belirtildiği üzere siyasi yapılanmalar Kazakistan’da çevreci faaliyetlerin artmasıyla başarıya ulaşmıştır.

Kazakistan’da bağımsızlık sürecinde kurulan bu partiler Türkçü ve Turancı fikirleri savunarak Türkistan’da birlik kurulmasını ve bir devlet çatısı altında toplanılmasını savundu. Bu siyasi çevreler günümüzde dahi Nursultan Nazarbayev’i desteklemektedir. Azat Partisi’nin idari yapılanmasını tamamlaması, Jeltoksan olaylarının sebeplerinden olan Kunayev’in görevden alınması, denge politikası güderek yönetimde Sovyet etkisini kırabilmesi, çevreci politikalarla birlikte Kazakistan’ın Sovyet toprakları üstünde yaşanabilir bir ülke olmasını hedeflenmesi gibi çok çeşitli gelişmeler sonucunda Nursultan Nazarbayev ismi Kazakistan bağımsızlık hareketinin liderliğine geçti. Nazarbayev yönetimiyle aslında Kazakistan Komünist Partisi içinde reform uygulamalarının devam ettiğinin de bir örneği verilmek istendi. Ancak İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesi uygulanan tüm bu reformlara rağmen ülkede Komünist Parti’nin etkinliğinin azaldığını söylemektedir.⁶¹ Esasen Nazarbayev sadece içişlerinde değil dış politikada da tüm dengeleri gözetererek bölgesel bir güç olmayı hedeflemektedir.⁶²

Sovyetler Birliği yönetiminin 1989 yılında gerçekleştirdiği atama sonucunda Kazak Türklerinin yeni lideri Nursultan Nazarbayev oldu. Nazarbayev’in Kazakistan liderliğine geçmesindeki etkenlerden birisi de yukarıda bahsedildiği gibi Kunayev’in görevden alınarak yerine Kolbin’in geçirilmesiyle oluşan milliyetçi tepkiler yani Jeltoksan Ayaklanması olmuştur. 1990 yılında Kazakistan Yüksek Sovyeti’nin aldığı bir kararla Kazakistan’da devlet başkanlığı makamı kuruldu ve ilk başkan olarak Nazarbayev seçildi.⁶³

Nazarbayev liderliğinde her zaman Kazakistan’ın Moskova’dan değil Almatı’dan yönetilmesi gerekliliği vurgulandı. Çünkü Kazakistan Bolşevik

⁶⁰ Ahmed Rashid, “Sovyet Nükleer Silahsızlanma Kampanyası İlk Kongresi Kazakistan’da Toplandı,” *The Independent*, 25 Mayıs 1990.

⁶¹ “Pravda Düşüşü İçinde Bir Partiye Kulak Kabartıyor,” *The Times*, 24 Temmuz 1989.

⁶² Hüseyin Bağcı, “Dinmuhammed Ametbek, “Kazakistan’ın Avrasyalı Kimliği ve Çok Vektörlü Dış Politikası Çerçevesinde Türkiye Algısı,” içinde *Uluslararası İlişkilere Tarihsel Bakış Prof. Dr. Refet Yinanç’a Armağan*, Ed. Fırat Purtaş (Ankara: Nobel, 2019), 211.

⁶³ Alkan, *Orta Asya Türk*, 36.

İhtilali'nden itibaren komünizmin baskıcı ve tutucu uygulamalarına sürekli şekilde maruz kaldı. Kazakistan'da uygulanan çoğu Sovyetler Birliği politikası Kazakistan'ın milli hisleri ve kendi milli yönetimine uygun olmadı. The Independent gazetesinde yer alan bir haberde Gorbaçov reform uygulamayı amaç ediniş Glasnost ve Perestroyka politikalarını uygulasa da ünlü Sovyet yazarı Soljenitsin gibi görülmemektedir.⁶⁴ Gorbaçov'un Soljenitsin'in politik görüşlerinin uygulamaya çalıştığı reform politikalarına uymadığını söylediğini belirtmektedir.⁶⁵

Nursultan Nazarbayev İngiliz basınının dikkatlerini üstünde tuttıkları bir isim oldu. Ancak bu ilginin sebepleri arasında şunu belirtmek gerekmektedir. Nazarbayev hakkında Gorbaçov'a yapılan darbenin karşıt grubunda yer aldığı için güçlü bir lider olarak görüldüğü söylenmekte ve bu sebeple İngiliz basınının dikkatini çekmektedir. Nazarbayev, İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesinde Gorbaçov yönetimi sonlanırken Sovyet Cumhuriyetleri içinde yer alan politik liderlerden değişim isteyen en güçlüsü olarak görülmektedir.⁶⁶ The Times gazetesi de bu görüşü desteklemekte ve Nazarbayev'in seçimleri kazanarak yönetime geçeceğini söylemektedir.⁶⁷

İngiliz basınının sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazetesi Thatcher'ın bağımsızlık kazandıktan sonra zorunlu nedenlerle Almatı'ya kısa bir ziyaret gerçekleştirdiğini ve Thatcher'ın Nazarbayev'i gerçek anlamda birliği tekrar birleştirebilecek bir lider olarak gördüğünü söylemektedir.⁶⁸ Thatcher'ın düşüncelerinden bahsedilirken Batı dünyasında Sovyetler Birliği ile kurulan birliktelikten rahatsızlık duyulduğu algısı da oluşturulmaktadır. İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times gazetesi ise Sovyetler Birliği'nde gerçekleşen darbe konusunda İngiliz hükümetinde muhalif çekişmelerin yaşandığı bilgisini vermektedir. Yakınlık kurulmak istenen bu ülkelerde karışıklıklar yaşanma potansiyeli olduğunu söylemektedir.⁶⁹

Bugün Kazakistan'ın tüm dünyada siyasi, askeri, sosyal vb. alanlarda güçlü bir ülke konumunda olmasında Nursultan Nazarbayev ismi kesinlikle önem arz etmektedir. Hatta kaynak olarak kullanılan ve kaynakça kısmında bahsedilen Kürşad Zorlu'nun eserinde Nazarbayev'in yönetim anlayışı için "Nazarbayev Liderliği" şeklinde özel bir tanımlama yapılmaktadır.⁷⁰

İngiliz basınında Nazarbayev komünist sistem içinde liberal dünya politikalarına uygun bir isim olarak algılanmaktadır. Bu sebeple Thatcher dahi kendisinden yana olumlu etkiler hissettiğini söylemekte ve Nazarbayev'i bir-

⁶⁴ Helen Womack, "Soljenitsin'in Rusya'sı Gorbaçov'a Göre Değil," *The Independent*, 26 Eylül 1990.

⁶⁵ Womack, "Soljenitsin'in,"

⁶⁶ Helen Womack, "Kazak Lider Değişimde Öncü Olarak Ortaya Çıkıyor," *The Independent*, 4 Eylül 1991.

⁶⁷ Bruce Clark, "Kazak Lider Zaferi Bekliyor," *The Times*, 2 Aralık 1991.

⁶⁸ Colin Brown, "Thatcher Gorbaçov'u Tekrar Ziyaret Etti," *The Independent*, 2 Eylül 1991.

⁶⁹ Colin Brown, "Thatcher Gorbaçov'u Tekrar Ziyaret Etti," *The Independent*, 2 Eylül 1991.

⁷⁰ Bu liderliği oluşturan altı unsur bulunmaktadır. Bunlar hakkında da bkz. Kürşad Zorlu, *Büyük Bozkırın Yükselişi Nazarbayev Liderliği* (Ankara: Kripto, 2020), 33-34.

liği tekrar birleştirebilecek bir isim olarak görmektedir. Bu durum da Nazarbayev'in dünya politikalarında kazandığı etkiyi göstermesi açısından ilgi çekicidir. Sonuç olarak İngiliz basınının sağ-muhafazakâr çevrelerini temsil eden The Times ile sol-liberal çevrelerini temsil eden The Independent gazeteleri Nursultan Nazarbayev ismini Kazakistan'da güçlü bir siyasi profil olarak görmekte ve de Gorbaçov'un reform politikalarına destek verebilecek bir lider olduğunu söylemektedir.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde tüm birlik ülkelerindeki gelişmeler karşısında dağılmayı önlemek amaçlı uygulanan politikalar Kazakistan'da da yer bulmuştur. Sovyetler Birliği'nin bu politikaları karşısında İngiltere de stratejik faaliyetler gerçekleştirmiştir. Kazakistan, Türkistan üzerinde yer altı kaynakları bakımından zengin olmakla birlikte teknolojik ve ekonomik alanlarda komünizm ideolojisini uygulayan Sovyetler Birliği'nin de kendi emperyalist amaçları doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirdiği topraklara sahiptir. Sovyetler Birliği komünizm ideolojisi çerçevesinde bölgenin otoritesini elinde tutmak amacıyla Kazakistan üzerinde çeşitli politikalar uygulamıştır.

İngiliz basınının Kazakistan genelinde gösterdiği tutum çerçevesinde bir değerlendirmede bulunursak yaşanan gelişmeler çoğunlukla Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türkistan üzerinde yaşayan halkların milliyetçi hareketlenmeleri olarak görülmektedir. Bu bağlamda İngiliz basını Sovyetler Birliği'ne karşı birliğin yok olacağı uyarılarında bulunmakta ve de esasen gelişmelerin Gorbaçov tarafından dikkatle takip edilmesi gereken olaylar olduğunu düşünmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçlanan süreçte, Sovyetler Birliği'nde uygulanan reform politikalarıyla birlikte Kazakistan'da yaşanan gelişmelerle ilgilenen İngiliz basını, bağımsızlık hareketleri karşısında Batı dünyasının sahip olduğu liberal sistemin savunuculuğunu gerçekleştirdi. Gazetelerdeki söylemler değerlendirildiğinde yerel milliyetçi hareketlerin imparatorluğun dağılmasına sebep olacağı görülmekte, Sovyetler Birliği ve Gorbaçov yönetiminin ise komünizm ideolojisinin dünyaya uyum sağlaması amacıyla uygulamaya koyduğu politikardan vazgeçmemesi gerektiği özellikle vurgulanmaktadır.

Bağımsızlık hareketleri İngiliz basınının sağ-muhafazakâr ve sol-liberal çevrelerinde tamamen yerel politik olaylar ve milliyetçi ayaklanmalar olarak görülmektedir. Ayrıca etnik, dini, siyasi ve demografik özelliklerin göz önünde bulundurulduğunu söyleyebiliriz. Kazak gençlerinin mitingleri gazete haberlerinde sadece milliyetçi hareketlenmeler olarak görülmekte ve ülkenin geleceğini şekillendirecek şekilde yorumlanmamaktadır. Ayrıca İngiliz basını Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerinde durduğu kadar Kazakistan'da yaşanan gelişmelerle ilgilenmemiştir. Olaylar daha çok etnik ve de dini özellikler dâhilinde kamuoyuna yansıtılmaktadır. Çünkü Batı dünyası özelinde İngiliz basınında Kazakistan'ın bağımsızlık sürecinde yaşanan gelişmeler daha çok İngiltere ve Sovyetler Birliği açısından incelenmektedir.

Kaynakça

- “Brejnev Savunucuları Gorbaçov’un Reformlarından Kaçınıyorlar.” *The Times*, 10 Şubat 1986.
- “Dinin Milletler Oyunundaki Rolü.” *The Independent*, 2 Kasım 1991.
- “Güney Cumhuriyetleri İslam’a Güveniyorlar.” *The Independent*, 2 Ekim 1991.
- “Kremlin Daha Çok Açıklık Politikasını Onaylıyor.” *The Times*, 20 Aralık 1986.
- “Kremlin’in İranlılara Yardım Etmesi Savunmalarını Güçlendiriyor.” *The Times*, 23 Haziran 1989.
- “Pravda Düşüş İçinde Bir Partiye Kulak Kabartıyor.” *The Times*, 24 Temmuz 1989.
- “Son İmparatorlar.” *The Times*, 24 Haziran 1988.
- “Sovyet Öğrencilerinin Sokak Ayaklanması.” *The Times*, 19 Aralık 1986.
- Akant, Ö. “Yaş Türkistan 1929-1930.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, no. 6, (1988): 923-927.
- Alkan, H. *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*. Ankara: USAK Yayınları, 2011.
- Bağcı, H. “Dinmuhammed Ametbek, Kazakistan’ın Avrasyalı Kimliği ve Çok Vektörlü Dış Politikası Çerçevesinde Türkiye Algısı.” içinde *Uluslararası İlişkilere Tarihsel Bakış Prof. Dr. Refet Yinanç’a Armağan*, ed. Fırat Purtaş, 211-230. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.
- Binyon, Michael. “Milliyetçi Coşku Etnik Sorunları Olan İmparatorluğu Sarsar.” *The Times*, 21 Ağustos 1991.
- Boyes, Roger. “Milliyetçilik İkinci Bir Sovyet Asya Cumhuriyetinde Daha Hareketleniyor.” *The Independent*, 20 Mayıs 1987.
- Boyes, Roger. “Papa Moskova Ziyareti İçin Sert Koşullar Koydu.” *The Times*, 19 Ocak 1988.
- Boyes, Roger. “Rusya, Papa’nın Bir Sonraki Durağı Olacak mı?” *The Times*, 15 Haziran 1987.
- Boyes, Roger. “Son İslami Üyesi Politbüro’dan Ayrıldı.” *The Independent*, 22 Ekim 1987.
- Broom, Douglas. “Thatcher Oxford’un Murdoch Başkanını Ağırıyor.” *The Times*, 15 Mayıs 1990.
- Brown, Colin. “Thatcher Gorbaçov’u Tekrar Ziyaret Etti.” *The Independent*, 2 Eylül 1991.
- Carrère d’Encausse, H. *Dünyayı Değiştiren Altı Yıl 1985-1991 Sovyet İmparatorluğu’nun Yıkılışı*. Çev. Şehsuvar Aktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Clark, Bruce. “Kazak Lider Zaferi Bekliyor.” *The Times*, 2 Aralık 1991.
- Cornwell, Rupert. “Gorbaçov Kremlin’i Karıştırıyor.” *The Independent*, 29 Ocak 1987.
- Çağlayandereli, M. “Sivil Toplum Küresel Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Bir Araç Öneriyor! Örnek Olay: Nevada-Semipalatinsk Anti-Nükleer Hareketi.” içinde *V. Türk Dünyası Sosyologlar Birliği Kongresi Materyalleri: Türk Dünyası Uluslararası Stratejinin Geliştirilmesi*, 287-309, Almatı: 2014.
- Çetin, N. *Kazakistan Siyasi Sisteminde Başkanlık Modeli*. Ankara: Öztepe Matbaası,

- 2016.
- Dejevsky, Mary. "Minsk Paktı Silah Açıklarını Ortaya Çıkardı." *The Times*, 1 Ocak 1992.
- Dejevsky, Mary. "Gorbaçov'un Yönetimine Nasıl Girilir?" *The Times*, 7 Mart 1986.
- Dejevsky, Mary. "Yeni Bir Dönem Değil." *The Times*, 27 Aralık 1986.
- Gimson, Andrew. "Vatanını Sevmeyenler Uzlaşma Politikalarında Çatışıyorlar." *The Independent on Sunday*, 9 Aralık 1990.
- Gömeç, S. *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Görgün, H. "1917 Ekim Devrimi'nin Modern İslam Düşüncesine Etkisi: Sosyalizm ve Komünizm'e Karşı Geliştirilen Farklı Tavrılar." içinde *Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi-Ekim Devrimi'nin Yüzüncü Yılında Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş ve Uluslararası Sistem-Bildiri Kitabı*, ed. Çınar Özen, 113-119, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Gündoğdu, A., Cafer Güler. "Kazakistan'ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci ve Türk Kamuoyundaki Yankıları." *TAD* 36, no. 61 (2017): 75-93.
- Hornsby, Michael. "Cumhuriyetler Daha Fazla Özgürlük İçin Bastırıyor." *The Times*, 23 Ağustos 1991.
- İleri, İ. *The Times Gazetesine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıkların Durumu (1908-1918)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- İyikan, N. *Central Asia South Caucasus Political Developments 1991-2010*. İstanbul: Hiperlink, 2011
- Kalkan, İ. "Kazak Siyasi Sisteminin Modernleşme Süreci ve Alaş Hareketi." içinde *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, ed., Emine Gürsoy Naskali ve Erdal Şahin, 371-392. Haarlem: SOTA Yayınları, 2002.
- Keith, Hindley. "Rusya Uzaydaki Yerini Belirliyor." *The Times*, 21 Şubat 1986.
- Khairmukhanmedov, N. "Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği Ve Sorunları." *IJSER* 3, no. 5 (2017): 1432-1451.
- Lieven, Dominic. "Gorbaçov'un Düşmanı İçeride." *The Independent*, 5 Eylül 1989.
- Morison, S. *The History of The Times Volume I: "The Thunderer" in The Making*. London: The Office of The Times, 1935.
- Morison, S. *The History of The Times, Volume II: "The Tradition Established"*. London: The Office of The Times, 1939.
- Owen, Richard. "Kur'an ile Yoldaşlar." *The Times*, 27 Haziran 1985.
- Rashid, Ahmad. "Antik Irk Çin-Sovyet Bozkırlarında Tekrar Etkin Oluyor". *The Independent*, 5 Haziran 1990.
- Rashid, Ahmad. "Sovyet Nükleer Silahsızlanma Kampanyası İlk Kongresi Kazakistan'da Toplandı." *The Independent*, 25 Mayıs 1990.
- Raşid, A. *Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı Milliyetçilik mi?*. İstanbul: Cep Kitapları, 1996.
- Saray, M. *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1999.
- Steen, Edward. "Brejnev Durgunluğu Düşüşe Geçiyor." *The Independent*, 27 Mayıs 1987.

- Steen, Edward. "Gorbaçov Karşıtlarının Yıkılması Üzerine Orta Asya'da Ayaklanmalar." *The Independent*, 19 Aralık 1986.
- Steen, Edward. "Gorbaçov'un Çağrısı Sakharov Sürgününü Bitirdi." *The Independent*, 20 Aralık 1986.
- Steen, Edward. "Moskova Bölgesel Huzursuzluk Konusunda Uyardı." *The Independent*, 29 Aralık 1986.
- Stewart, G. *The History of The Times Volume VII: The Murdoch Years*. London: Harper Collins, 2005.
- Şarлак, L. "The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Thompson, J. L. *Politicians, the Press, and Propaganda: Lord Northcliffe and the Great War, 1914-1919*. London: The Kent State University Press, 2000.
- Times. *The Times History of The War Volume I*. London: The Times, 1914.
- Toker, Y. *Büyük Uyanış*. İstanbul: Toker Yayınları, 1992.
- Ünal, F. *Rus İşgaline Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*. İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- Van Voren, R. *Psychiatry As A Tool For Coercion in Post-Soviet Countries*. *European Parliament's Subcommittee on Human Rights*, Belgium: European Union, 2013.
- Walker, Christopher. "Brejnev Koruyucularının Sonuncusu Uzaklaştırıldı". *The Times*, 17 Aralık 1986.
- Walker, Christopher. "Kremlin Polisin Psikiyatri Birimlerinin Kontrolünü Sonlandırmasını Emrediyor". *The Times*, 12 Şubat 1988.
- Walker, Christopher. "Kremlin'in Ayaklanma Çıkan Şehre Basın Ziyaretini Engellemesi Güvenlik Şüphelerini Artırdı." *The Times*, 7 Ocak 1987.
- Walker, Christopher. "Moskova'nın Yeni Roketi Uzay Boşluğunu Genişletiyor." *The Times*, 18 Mayıs 1987.
- Walker, Christopher. "Politbüro Görevden Alınmasının Ardından Gorbaçov İktidardaki Gücünü Arttırdı". *The Times*, 22 Ekim 1987.
- Womack, Helen. "Kazak Lider Değişimde Öncü Olarak Ortaya Çıkıyor." *The Independent*, 4 Eylül 1991.
- Womack, Helen. "Soljenitsin'in Rusya'sı Gorbaçov'a Göre Değil." *The Independent*, 26 Eylül 1990.
- Zorlu, K. *Büyük Bozkırın Yükselişi Nazarbayev Liderliği*. Ankara: Kripto Yayınları, 2020.

Extended Abstract
Kazakhstan's Independence Process in the British Press
(1985-1991)

During the dissolution of the Soviet Union, the policies implemented to prevent disintegration in the face of developments in all the union countries also found their place in Kazakhstan. England also carried out strategic activities against these policies of the Soviet Union. Kazakhstan has lands on Turkestan that are rich in underground resources and where the Soviet Union, which implemented the ideology of communism in technological and economic fields, carried out activities in line with its own imperialist goals. The Soviet Union implemented various policies on Kazakhstan in order to retain the authority of the region within the framework of the ideology of communism.

Throughout history, Russia and England have struggled to have a say in Kazakhstan's territory due to its strategic importance and rich underground resources. Especially during the Soviet Union period, Russia, as the dominant power in this country, pursued various policies for its own purposes. Britain, on the other hand, implemented its own strategies in response to the policies of the Soviet Union. For this reason, during the period when Kazakhstan gained its independence, there were developments with cultural, economic and political aspects.

All developments in line with the Glasnost and Perestroika policies implemented by Gorbachev to prevent the disintegration of the Soviet Union and to renew the communist system turned into the reasons that led to the disintegration of the Soviet Union. In the same period, Margaret Thatcher, known as the "Iron Lady", was in power in England. It can be said that with the Thatcher administration, Britain re-implemented the Great Game policy, which was carried out to have a say in Turkestan and Eastern lands. England and the Soviet Union carried out various political practices in line with their strategic goals during the process leading to the independence of Kazakhstan. In this context, an increase has been observed in the developments among the union countries, especially in Kazakhstan. Throughout history, Kazakhstan has been at the center of the power struggle between world states that have interest in the country for various reasons, such as being rich in underground resources and the strategic importance of the geography in which it is located.

In the study, how the developments in the process leading to Kazakhstan's independence were received by England; How the public is informed was examined through The Independent, which represents the left-liberal circles of the British press, and The Times, which represents the right-conservative circles. The copies of The Times and The Independent newspapers used as sources during the mentioned process were accessed and those relevant to the subject were separated. An effort has been made to reveal the perspectives of both newspapers on the developments that took place during the period that resulted in the dissolution of the Soviet Union and the independence of

Kazakhstan. The Times and The Independent newspapers were defined as representatives of the right-conservative and left-liberal circles in the British press, and the reflections of the process in which the Soviet Union collapsed and Kazakhstan gained its independence on the British press were investigated. Thus, the public opinion of the British press; How and with which discourses informed Kazakhstan during the process of gaining its independence were the questions that were tried to be answered as the problematic of our study.

The Glasnost (openness) and Perestroika (restructuring) policies implemented by Gorbachev when he came to power in the USSR were evaluated and the British press' perspective on the events that took place during the period when Kazakhstan gained its independence was taken as basis. These reform policies not only caused the dissolution of the Soviet Union, but also created an opportunity for each of the Turkish Republics to become independent states.

As a result of the policies called Perestroika and Glasnost implemented by Gorbachev, who ruled the Soviet Union from 1985 to 1991, developments that led to the end of the Cold War also took place. However, these reforms also caused the Communist Party of the Soviet Union to lose its political superiority in the country and the subsequent dissolution of the Soviet Union. For this reason, in the study, the process of Kazakhstan gaining independence was examined within the framework of the dissolution of the Soviet Union, Glasnost and Perestroika policies, and internal developments in Kazakhstan. It was revealed that the British press was not indifferent to the long-awaited independence in Kazakhstan and the change in world balances and how they viewed the events.

Independence movements are seen as purely local political events and nationalist uprisings in the right-conservative and left-liberal circles of the British press. We can also say that ethnic, religious, political and demographic characteristics are taken into consideration. Rallies of Kazakh youth are seen only as nationalist movements in newspaper reports and are not interpreted in a way that will shape the future of the country. Moreover, the British press was not as interested in the developments in Kazakhstan as it was in focusing on the dissolution of the Soviet Union. The events are reflected to the public mostly within ethnic and religious characteristics. Because in the Western world, specifically in the British press, the developments in Kazakhstan's independence process are examined mostly from the perspective of England and the Soviet Union.

Kapgan Kağan İle İnel Kağan'ın Ad Sanları Yahut Çince Mo-Chou ~ Mo-Ço Ve Fu-Kü ~ Fu-Chü ~ Fu-Kiu Ses Çevrimlerinin Çözümü

The Names Of Kapgan Khan And Inel Khan Or The Solution Of Chinese Mo-Chou ~ Mo-Cho And Fu-Ku ~ Fu-Chu ~ Fu-Kiu Sound Translations

Yusuf GEDİKLİ*

* Dr.

Orcid Id: 0000-0002-6681-5750

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul-Türkiye

E-posta / E-mail:
dryusufgedikli@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
27 Mart 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
25 Aralık 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Yusuf Gedikli, "Kapgan Kağan İle İnel Kağan'ın Ad Sanları Yahut Çince Mo-Chou ~ Mo-Ço Ve Fu-Kü ~ Fu-Chü ~ Fu-Kiu Ses Çevrimlerinin Çözümü", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 233-258.

doi: 10.55773/tda.1271960



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Makalede altı mesele incelenmiştir: İlk olarak Kapgan Kağan'ın Çince sanı olan Mo-chou'nun Mo ögesinin Türkçesinin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Bunun beg, bug, böke, böğü olabileceği düşünülmüş, doğrusunun Türkçe *bög olduğu ortaya konmuştur. Gerekece olarak Türkçe tek heceli sözün Çinceye de tek heceyle çevrilmesi, Tibetlilerin bug kaydı vb. kanıtlar gösterilmiştir.

İkinci olarak Tunyukuk yazıtında geçen Bög ~ Bögü Kağan'ın kim olduğu incelenmiş, bu sanı taşıyan kişinin Kapgan Kağan'ı gösterdiği belirtilmiştir. Konu ayrıntılı incelenmiş, ikna edici biçimde açıklanmıştır.

Üçüncü olarak Kapgan ile Mo-chou = *Bög Çor'un aynı kişi olduğu ortaya konmuştur

Dördüncü olarak Kapgan'ın oğlu İnel Kağan'ın Çince ses çevrimi olan Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nun Türkçe karşılığının *Bögü olduğu gösterilmiştir.

Beşinci olarak Kapgan Kağan'ın oğlu ile kardeşinin aynı olan sanları (To-hsi Kağan ve To-hsi-fu) üzerinde çalışılmış, her ikisinin batı şadı olduğu için aynı sanları kullandıkları bildirilmiştir.

Altıncı olarak Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü ile Çin kaynaklarındaki Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nun Türkçesi olan Bögü'nün benzeşmesi üzerinde durulmuş, benzeşmenin karışıklığa neden olduğu belirtilmiştir.

Böylece hepsi doğrudan doğruya Kapgan Kağan'la ilgili olan altı sorunsal açıklığa kavuşturulmuştur.

Ayrıca Dede Korkut'taki Kapak Han, 673'te Buhara melikesi olan Kabaç Hatun, Peçeneklerdeki Kabukşın Yula, Avarlardaki Boo-kolabra unvanlarıyla Hunlardaki Fu-chü-lei, Juan Juanlardaki Mu-ku-lü, Göktürk kağanı Mukan'ın unvanı olan Mu-yü, Uygur kağanı İ-ti-chen'in unvanı olan Mo-yü, Kapgan'ın kardeşi To-hsi-fu ve Mu-chü (Bilge Kağan) üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kapgan, Mo-ch'ou, İnel Kağan, Bögü

Abstract

In the article, six problematic issues have been examined. Firstly, the Turkic meaning of *Mo*, the element of *Mo-chou*, which is the Chinese title of *Kapgan Khan*, has been discussed.

It has been thought that this could be *beg*, *bug*, *boke*, *bogu*, and it has been revealed that the correct one is Turkic **Bog*. Evidences such as the translation of the Turkic monosyllabic word into Chinese with a single syllable and the *bug* record of the Tibetans have been cited as justifications.

Secondly, the identity of *Bog ~ Bogu Khan* mentioned in the *Tunyukuk* inscription has been examined, and it has been stated that the person with this name pointed to *Kapgan Khan*. The subject has been analyzed in detail and explained convincingly.

Thirdly, it has been shown that *Kapgan* and *Mo-chou* = **Bog Chor* are the same person.

Fourthly, it has been shown that the Turkic equivalent of *Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu*, the Chinese sound translation of *Kapgan's son Inel Khan*, is **Bogu*.

Fifthly, the same titles (*To-hsi Khan* and *To-hsi-fu*) of *Kapgan Khan's son* and his brother were studied, and it was reported that they both used the same titles because they were western shads.

Sixthly, the assimilation between *Bog ~ Bogu* in *Tunyukuk* and *Bogu*, the Turkic form of *Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu* in Chinese sources, has been emphasized, and it has been stated that the assimilation caused confusion.

Thus, six problematic issues, all of which are directly related to *Kapgan Khan*, have been clarified.

Kapgan Khan's four sons and one daughter will be mentioned in another article.

In addition, the titles of *Kapak Khan* in *Dede Korkut*, *Kabac Hatun*, the queen of *Bukhara* in 673, *Kabuksın Yula* in the *Pechenegs*, *Boo-kolabra* in the *Avars*, *Fu-chü-lei* in the *Huns*, *Mu-ku-lu* in the *Juan Juans*, *Mu-yu*, the title of *Gokturk Khan Mukan*, *Mo-yu*, the title of the *Uyghur Khan I-ti-chen*, *To-hsi-fu*, *Kapgan's brother*, and *Mu-chu* have also been discussed.

Keywords: *Kapgan, Mo-ch'ou, Inel Khan, Bogu, Fu-chu.*

Giriş

Daha önceki bir yazımızda *Kapgan*, *Bögü*, *Mo-ch'o* ad sanlarıyla ilgili beş soru sormuş, bunlardan üçünü cevaplamış, ikisini cevaplamayı sonraya bırakmıştık.¹ Cevapladığımız üç soru şunlardı:

1. *Kapgan*'ın imlası nasıldır?
2. *Kapgan* ad mıdır, unvan mıdır, lakap mıdır?
3. *Kapgan*'ın köken ve anlamı nedir?

Bu sorulara özetle şu cevapları vermiştik:

1. Doğru imla *Kapgan*'dır; *Kapağan* imlası yanlıştır.
2. *Kapgan* ad veya lakap değildir. Kağanın tahta çıkarken aldığı unvandır. *Tunyukuk*, 51. satırda "(Onu ben) *Kapgan Kağan* (olarak) tahta oturttum" der.²

¹ Yusuf Gedikli, "Türkçenin *ga+ ocağından türeyen unvanların köken ve anlamları (*Kapgan*, *ka-baç*, *kadır*, *katun* (>> *hatun*, *kadın*), **kagadun*, *kagan* (>> *hakan*), *kagıtlaş*, *kagılhan*, *kagılğay*)," *Türk Dünyası Araştırmaları* 113, no. 222, (Mayıs- Haziran 2016): 153-190

² Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, (Ankara: Simurg Yayınları, 1994), 20.

3. Kapgan Türkçe bir sözcük olup “yüksek bir unvan”ı karşılamaktadır. Doğrudan doğruya unvandır. Fiilden gelen bir sözcük değildir. *-gan* (< *-gang < *-gag), unvan adları yapan *gab+ kökünün ekidir. Bazı yerlerde yazıldığı gibi *fatih* anlamında değildir.³ *Fatih* anlamını 1961’de ilk ortaya atan René Giraud’dur.⁴

Şimdi cevaplamasını sonraya bıraktığımız iki soruyla birlikte dört yeni sorunun daha cevabını vermek istiyoruz. Yani toplam altı soruyu cevaplamayı, altı sorunsalı daha çözmeyi amaçlıyoruz. Böylece daha önce cevapladığımız üç soruyla birlikte toplam dokuz soruyu cevaplamış olacağız. Aşağıda cevaplayacağımız altı soru şöyledir:

1. Mo-chou’nun *Mo* ögesinin Türkçe karşılığı nedir?

2. Tunyukuk yazıtında geçen *Bög* ~ *Bögü* Kağan, Kapgan Kağan mıdır yoksa oğlu İnel Kağan mıdır?

3. Kapgan, Mo-ch’o ve Tunyukuk yazıtındaki *Bög* ~ *Bögü* aynı şahsı işaret eden üç kelime midir?

4. Kapgan’ın oğlu İnel Kağan’ın Çin kaynaklarında geçen diğer ad sanı olan Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu’nun Türkçe karşılığı nedir?

5. Kapgan Kağan’ın oğlu To-hsi Kağan ile Kapgan Kağan’ın kardeşi To-hsi-fu’nun unvanları neden aynıdır?

6. Tunyukuk yazıtındaki *Bög* ~ *Bögü* ile İnel Kağan’ın oğlunun Çin kaynaklarındaki adı arasında bir ilgi var mıdır?

Bunları cevaplamadan önce Kapgan Kağan hakkında kısa bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1. Kapgan Kağan

Göktürk kağanlarının en meşhurlarından biri olan Kapgan Kağan, 665’te doğmuş, 691’de kağan olmuştur.⁵ Kağan oluşu için 692 tarihi de verilir.⁶ 22 Temmuz 716’da ölmüştür.

691 - 716 arasında tam 25 yıl hüküm sürmüş, Çin’i ve etrafındaki tüm boyları yenmiş, yıldırılmış, vergiye bağlamış, onlara egemen olmuş, bütün Doğu Asya’da meşhur olmuştur. Öyle ki Tibetliler kağanın ölümünden yaklaşık 30 - 40 yıl sonra bile Göktürk devletini *Bug* - çhor devleti olarak anmışlardır.⁷

Kapgan’ın adı sanı Göktürk devletinin kuruluşu esnasında geçer. Çin kaynağı *T’ien-T’ung*, Kutlug (İlteriş) Kağan’ın 681’de Göktürk devletini kur-

³ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 19.

⁴ René Giraud, *L’Inscription de Bañ-Tsokto*, [Edition Critique, Paris 1961], 149’dan aktaran Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askeri Ünvan ve Terimler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 29.

⁵ René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 77.

⁶ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 19.

⁷ Semih Tezcan, “VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine,” *Bilimsel Bildiriler Kitabı* içinde, (Ankara: TDK Yayınları, 1975), 306-309.

duğu zaman kardeşi *Mo-ch'o*'yu şad olarak tayin ettiğini yazar.⁸ Aynı şeyi *Wen-hsien Tung-kao* da yazar.⁹ Demek ki 681'de Göktürk devleti kurulduğundan Kapgan, *Mo-ch'o* unvanını almıştır.

1.1. Dede Korkut'taki Kapak Kan, Peçeneklerdeki Kabukşın Yula

Dede Korkut'un 8. boyunda (Basat - Tepegöz boyu) geçen *Kapak Kan* "Kapak Han"dır. Her iki öge sandır. Kapak sanı Kapkan'la kökteştir. Sadece ekleri farklıdır.

673'te kayıtlanan Buhara melikesi *Kabaç Hatun*'un Kabaç elemanı Kapgan ve Kapak'la kökteştir.

Peçeneklerin önde gelen üç kabilesinden biri olan Chabouxiyla = Kabukşın Yula'nın¹⁰ ilk unsuru da Kapgan, Kapak, Kabaç sanlarıyla kökteş olabilir. O takdirde *kabukşın* da "yüksek bir san"dır. *Yula* da "yüksek bir san"dır.

1.2. Soru: Kapgan'ın unvanları olan Mo-chou'nun Mo ögesinin Türkçe karşılığı nedir?

Cevabımızı vermeden önce Mo'nun Türkçesi hakkında ortaya atılan görüşleri kısaca gözden geçirelim:

1. P. Pelliot 1926'da Göktürklerin ünlü kağanı Kapgan'ın Çin kaynaklarındaki karşılığı olan *Mo-ch'o*'nun ***Beg** Çor olduğunu ileri sürer.¹¹

2-3. O. Pritsak, H. Ecsedy de *Mo-ch'o*'nun ***Bäg** Çor olduğu fikrindedirler.¹²

4. G. Clauson, Tunyukuk yazıtında geçen Kapgan, Böğö ile *Mo-ch'o*'nun aynı kişi olduğunu, Kapgan'ın şahıs adı, **Bөгö: Çor**'un tahta çıkmadan önceki unvanı, *Mo-ch'o*'nun bunun Çin kaynaklarındaki ses çevrimi, Türk *Bөгö: Kağan*'ın kağanlık unvanı olduğunu söyler.¹³

5. O. F. Sertkaya, **Bөгö** Çor öbeğinin Kapgan'ın kağan olmadan önceki unvanı olduğunu, *Bөгö* Çor'un Çincesinin *Mo-ço* olduğunu (çor kağandan düşük bir unvandır), Kapgan'ın Clauson'un söylediği gibi kağanın adı olmadığını, Çin'e yaptığı akınlar sonucunda aldığı bir unvan olduğunu bildirir.¹⁴

⁸ Taşağıl, *Göktürkler III*, 63.

⁹ Taşağıl, *Göktürkler III*, 83.

¹⁰ Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, İngilizceden çev. İlhan Aslan, (İstanbul: Post y., 2020), 103.

¹¹ Alessio Bombaci, "Prens Hsien - li Bilge'nin Kocaları", çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, c. (1973): 52-58. / İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", İA, 12 (2), 173.

¹² İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 225.

¹³ Sir Gerard Clauson, "Toñyukuk abidesi hakkında bazı notlar." *Türkiyat Mecmuası* 18, (1976): 141-148'den aktaran Osman F. Sertkaya, "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler," 214.

¹⁴ Osman Fikri Sertkaya, *Tonyukuk kitabesinin ikinci*, 214. / Sertkaya, "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", *TDAYB*, (1986): 60.

6. P. B. Golden, Çince Mo-Ch'o'nun Türkçesinin **Böğö** Çor, Tibetçesinin **Bugcor** olduğunu yazar.¹⁵

7. S. Divitçioğlu, unvanın Çince ses çevrimini Mo-chou ~ Mo-tsch'o (ikincisi Fransızca imladır) yazar¹⁶; bunların karşılığını Türkçe **Bug** Çor¹⁷ veya **Buğ** Çor unvan öbeği olarak verir.¹⁸

8. A. Taşağıl, Mo-c'ho'yu "**Beg Çor**" olarak kabul eder.¹⁹

9. Mo-ch'o, *Mo-yen-ch'o*'nun "başka bir yazılış şeklidir" savı da seslendirilmiştir.²⁰ Bu görüş yanlıştır. Gerçi Çinliler zaman zaman kısaltmaya giderler. Örneğin aşağıda görüleceği gibi üzerinde durduğumuz *Mo*, *Mo-kü*, *A-che-na* (*A-na* olarak kısaltılmıştır) yazımlarında böyledir. Fakat burada Mo'nun *Mo-yen-ch'o*'nun "başka bir yazılış şekli" olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

10. İsenbike Togan ve arkadaşları Mo-ch'o san öbeğini Bүgü Çor olarak kabul etmişlerdir.²¹ Bu biçim doğruya yakındır.

11. Görüldüğü üzere Mo-ch'ou'nun Beg Çor mu, Bug Çor mu, Bög(ü) Çor mu olduğu hususunda fikir birliği yoktur. Dolayısıyla biz de gerçeği araştırmayı lüzumlu buluyoruz. Bizim görüşümüz Clauson ve Sertkaya'nın görüşlerine yakındır. Farkımız sorunları çözmemizde, *niçin*, *nasıl* sorularının yanıtlarını vermemizdedir.

1.2.1. *Mo* hakkında fikir jimnastiklerimiz : *Mo*'nun Türkçe karşılığı *beg* sanı olabilir mi?

İlk olarak "*Mo*'nun *beg* olabileceğini" düşündük. Fakat muhtemel görmedik. Çünkü *beg* sözünün Çince ses çevrimi *be-, *bi, *pe-, *pi, *me-, *mi biçimlerinden biri olmalıydı. Yani ünlü yuvarlak değil, düz olmalıydı. Yahut da ilk hece *f* ile başlamalıydı. Dolayısıyla bu düşüncemiz bizi tatmin etmedi. Vazgeçtik.

1.2.2. *Mo*'nun Türkçe karşılığı **bug* sanı olabilir mi?

İkinci olarak Çinceye *Mo* olarak aktarılan unsurun Türkçe **bug* sanı olabileceğini düşündük. Bunun en önemli dayanağı olarak Tibetçe '**Bug**-çhor verisini gördük. '*Bug*-çhor unvan öbeği Tibetçe bir el yazmasında geçer. El yazması 8. yüzyılın ortalarında bir Uygur kağanına sunulan raporun Ti-

¹⁵ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, (Ankara: Karam Yayınları, 2002), 111.

¹⁶ Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 3. bs., (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 46, 47, 161.

¹⁷ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu* 46, 47, 165, 166.

¹⁸ Sencer Divitçioğlu, *Orta - Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*, 1. bs., (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 39-41.

¹⁹ Taşağıl, *Göktürkler III*, 12, 26.

²⁰ Özkan İzgi, "Uygur kaganlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi," *Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), no. 13, (1985): 250.

²¹ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 226.

betçe çevirisini içerir.²² Bu el yazması bilim acununda 1283 nolu Tibetçe el yazması olarak tanınır.

Tibetçe çeviride ‘*Bug*-çhor gerçekten de üzerinde durduğumuz Kapgan Kağan’ı anlatır. Bu adlandırma Kapgan Kağan’ın şöhretinin, ölümünden yaklaşık 30 - 40 yıl sonra bile devam ettiğini gösterir.

Fakat *Mo*’nun **bug* olduğu düşüncemizden de vazgeçtik. Çünkü Türkçe kaynakta, yani Tunyukuk yazıtında *Bög* ~ *Bögü* geçer; *Bug* değil.

1.2.3. *Mo*’nun Türkçe karşılığı *böke* olabilir mi?

Üçüncü olarak “*Mo*- Türkçe **böke** sözünün Çince ses çevrimi olabilir” diye fikrettik. *Böke* sözü, Kül İç Çor yazıtının 17. satırında geçer; “kahraman, cesur” olarak açıklanır.²³ Talat Tekin *böke* “yiğit savaşçı” der.²⁴

1.2.3.1. Kaşgarlı’da *büke*, *böke*

Kaşgarlı’da **büke** ve **yeti başlıg yil büke** şöyle açıklanır:

“*Büke*: ejderha, büyük yılan. Şu savda dahi gelmiştir: yeti başlıg yil büke = yedi başlı ejderha? Yabakuların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve *Büke* Budraç denir.”²⁵

Kaşgarlı’nın başka bir yayınında **böke** ve **yetti başlıg yel böke** şöyle açıklanır:

“*Böke*. Ejderha, büyük yılan. Şu atasözünde de geçer, yetti başlıg yel böke: Yedi başlı ejderha. Bu sözcük savaşçılara verilen bir ad olarak kullanılır, örneğin Yabāqu şeflerinden birinin adı **böke** budraç’tır.”²⁶

Kaşgarlı’nın *yil büke* veya *yel böke* yazımı doğru değildir. Çünkü bu durumda *yil* ~ *yel* sözünün anlamı verilememekte, açıkta kalmaktadır. Doğru yazım **yelb-ek-e* olacaktır. **Yelbeke** ‘ejderha, yılan’dır. Şu veriler fikrimizi doğrular: Altay Türkçesinde **ceti baştu Celbegen** “yedi başlı Celbegen”²⁷, Teleütçede **d’elbegen** ‘1. ejderha 2. cadı’dır.²⁸ Demek ki *büke* ~ *böke* ile **yelbeke* sözünün *-beke* unsuru arasında bulaşma meydana gelmiştir. *Yelbeke* ‘ejderha, büyük yılan’, *büke* ~ *böke* ‘güreşçi, pehlivan’dır. Türkçede “ejderha, büyük yılan” anlamında *büke* ~ *böke* kelimesi yoktur. Bu anlamdaki kelime *yelbekedir*; *yel büke* veya *yel böke* değil. Dolayısıyla *Böke* Budraç’taki *Böke* de ‘ejderha, büyük yılan’ değildir. “Güreşçi, pehlivan; kahraman’dır.

²² Tezcan, “VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine,” 306-309.

²³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 3. bs., (Ankara: TDK Yayınları, 1994), 138, 789.

²⁴ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2000), 241.

²⁵ *Divanü Lügat-it-Türk* Çeviri, c. III, çev. Besim Atalay, 8. bs., (Ankara: TDK, 2021): 227.

²⁶ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yay. çev.ler Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, 2. bs., (İstanbul: Kocabalı Yayınları, 2007), 201.

²⁷ N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova, *Altayca - Türkçe Sözlük*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali ve Muvaffak Duranlı, (Ankara: TDK Yayınları, 1999), 37.

²⁸ L. T. Ryumina, N. A. Kuçığaşeva, *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çev. Şükrü Haluk Akalın ve Çaştetin Turgunbayev, (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 26.

Peki Kaşgarlı yahut müstensih neden bu anlamı vermiştir? Çünkü “güreşçi, pehlivan; kahraman”, başka deyişle *güçlü kimseler* ejderhaya benzetilir. Bugün bile bir dalda usta, bilgili olanlara *ejderha* denir. Azerbaycan Türkçesinde əjdaha Farsça ‘1. ağzından od püskürən, insan və heyvanları udan, ganadlı nəhəng [timsah] ya ilan şəklində təsəvvür olunan mövhum bir heyvan. *Yeddibaşlı* əjdaha (nağıllarda) 2. *məcəzən çoh* güvvətli, iri, heybətli, gərhmag bilməyən adam haqqında; pəhləvan’dır.²⁹ Krş. Dede Korkut’taki *ademiler evreni* ile. Türkçe *evren* “ejderha”dır. Ahi Evran’ın adı bu manadadır. *Evrən*’in doğrusu *Evren*’dir. Denizli ilimizdeki *Evrən dağı* da Evren dağıdır ve adı “büyük yılan, ejderha” efsanesiyle ilgilidir. *Evrən* biçimi Arapçada *r* sesinin kalın okunmasından ortaya çıkmıştır. Krş. Arapça *rasul* vb. ile.

NOT: Sözcük bütün *Divanü Lügati’t – Türk* çevirilerinde yanlış yazılmıştır. Örnek vermeye gerek duymuyoruz.

1.2.3.2. Bazı Türkçelerde *böke*

Çağatayca biçimi **bökedir**.³⁰ Şeyh Süleyman’da **böke** ~ **büke** “güreşçi, pehlivân, küştî-gir [güreşçi, pehlivan]”dır.³¹ Adana, Hatay, Maraş, Gaziantep, Urfa’da **böke II**, Kilis’te **büke III** “güçlü, elebaşı, pehlivan yapılı”dır.³² Görüldüğü gibi Anadolu ağızlarında da “ejderha, yılan” anlamı yoktur.

Yakutça **bögö**, **bögöh** “1. pek dayanıklı, sarsılmaz, muhkem (güreşte), pehlivan”, **bögös**, **bögös** “1. pehlivan, muharip, savaşçı”dır.³³ “Muharip, savaşçı” anlam genişlemesidir. *Bökenin* anlamını genişletirsek “güreşçi, pehlivan; kahraman; kuvvetli, sağlam, dayanıklı; çetin; gürbüz” anlamlarını elde ederiz. Asıl (çekirdek) anlamı “güreşçi, pehlivan”dır. Diğer anlamlar bundan gelişmiştir.

Gerçek ünlüsü -ö-’dür.³⁴ Osman Nedim Tuna sözü Moğolca³⁵, Clauson Türkçe sayar.³⁶ Tuna’nın savı yanlıştır. Sözcük Türkçedir (Tuna, kararını sözcüğün Moğolcanın en eski metinlerinden başlayarak bütün lehçe ve şivelerinde bulunduğu, Türk dilinde Çağataycadan önce görülmediğine, yalnız bazı Sibiryâ Türk şivelerinde, Kırgızcada ve Anadolu ağızlarında tespitlendiğine dayandırır. *Böke*, Kül İç Çor yazıtında geçtiğine göre Türkçedir. Biz Moğolcanın 1207’den önce Türkçe üzerinde etkili olmadığı inancındayız).

²⁹ *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, (Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü: 2006), 2: 76.

³⁰ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, (Oxford: 1972), 324b.

³¹ Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1880 - 81], 83b.

³² *Derleme Sözlüğü*, 2:767.

³³ Edouard Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü*, (İstanbul: TDK Yayınları, 1945) 1: 123-124. / Yuriy Vasiliev (Cargstay), *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük*, (Ankara: TDK Yayınları, 1995), 53.

³⁴ Yusuf Gedikli, “Göktürkçe ve Eski Uygurcada ünlüleri tartışılan sözcükler,” *Türk Dünyası Tarihi ve Kültür Dergisi*, Sayı: 422, (2022): 52-57.

³⁵ Osman Nedim Tuna, “Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler,” *Türkiyat Mecmuası*, 1973-1975, c. XVIII, İstanbul, (1976): 286.

³⁶ Sir Gerard Clauson, “Eski Türkçe üzerine üç not,” *TDAYB*, (1966): 33.

1.2.4. *Mo*'nun Türkçe karşılığı *bög* müdür?

Konumuza dönersek *Mo*'nun *böke olduğu fikrimizden de caydık. Çünkü sözcük *böke* olsaydı Türkçe kaynakta, yani Tunyukuk yazıtında böyle yazılırdı. Halbuki *Bög* ~ *Bögü* yazılmıştır.

Dördüncü olarak Çinceye *Mo*- olarak aktarılan unsurun, daha önce düşündüğümüz gibi Türkçe *begin* değil, *bugun* değil, *bökenin* de değil, **bögün*'ün de değil (aşağıda), *bögün* karşılığı olduğunu anladık. Dayandığımız en önemli kanıt, Tunyukuk yazıtındaki *Bög* (*Bögü* değil) yazımıdır. Bu san Tunyukuk yazıtında bir kere geçmektedir (34. satırda).³⁷

Yuvarlak ünlülü *bögün* *Mo* şeklinde, yani kalın transkripte edilmesi normaldir. Çünkü Türkçenin ö ve ü ünlüleri yabancı dillere genelde *o* ve *u* ile çevrilir. Sondaki *-g* yazılmamıştır (Çinliler sondaki yumuşak ünsüzleri, yani *b*, *d*, *g*, *l* ünsüzlerini yazmazlar). Çinceye *Mo*- olarak çevrilen *Bög*, Kapgan Kağan'ın Göktürk devleti kurulurken aldığı Türkçe **Bög* Çor unvan öbeğinin ilk unsurudur.

Unvan *Bögü* olsaydı Çinceye *Mo*-kü, *Mo*-chü, *Mo*-kiu veya *F* ile başlayan şekillerde, çift heceyle aktarılırdı. *Mo*'nun kısaltılmış yahut tam olmayan bir yazım olduğu da görüşlerimizden biriydi. Fakat Tunyukuk yazıtındaki tek heceli *Bög* sözcüğü bu görüşümüzü saf dışı bırakmaktadır.

1.2.5. *Mo*, **Bög*'dür

Özetle *Mo*, **Bög*'dür. Bu karara şu sebeplerden varıyoruz.

Birincisi Türkçe yazımdır. Tunyukuk yazıtının 34. satırında *Bög*, 50. satırında *B(ö)gü* yazılmıştır.³⁸ Çince *Mo* ses çevriminde birincisi dikkate alınmıştır. Yani Çince yazıma temel teşkil eden sözcük **Bög*'dür. Nitekim Giraud, kelimenin aslında **bög** ~ **büg** okunması gerektiği, “zeki, kurnaz” manasına geldiğini yazar, *Bögü*'yü yazım hatası sayar.³⁹

Çinliler ikincisi olan *B(ö)gü*'yü dikkate alsalardı Çince transkripsiyon iki heceli olurdu. Nitekim Kapgan'ın oğlu olan *Bögü*'nün ad sanını Çinceye *Fu*-kü ~ *Fu*-chü ~ *Fu*-kiu olarak çevirmişlerdir. 681'den yaklaşık 80 yıl sonra üçüncü Uygur kağanı *İ-ti*-chen'in (759 - 780) *Bögü* unvanını *Mo*-yü olarak çevirmişlerdir. Yani iki heceyle çevirmişlerdir. Çünkü *Bögü* iki hecedir ve bünyesinde iki ünsüz barındırmaktadır.

Şunu özellikle belirtmeliyiz ki *Bög* de, *Bögü* de o çağda kullanımdadır ve ikisi de eş anlamlıdır. Bununla birlikte eğer *Mo*-chou bir unvan öbeği olmasaydı, transkripsiyon yine de **Fu*-kü veya **Mo*-kü şeklinde yazılabilirdi.

İkincisi *Mo* unvanlı birçok kişiyle karşılaşırız:

1. Kapgan'ın oğullarından biri *Mo* T'o-k'in'dir.

³⁷ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14-15, 20-21.

³⁸ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14, 20, 44.

³⁹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 98.

2. Kangü'de oturan bir Batı Göktürk prensi de **Mo-ç'o** sanını taşırdı.⁴⁰ (Bu kişinin kardeşinin unvanı **Tu-ho** idi.⁴¹ Tu-ho, Türkçe **tug* = *tuğ* sanıdır. Krş. Tuğsad = Tuğsad ile. Bunlar 7. yüzyılın ikinci veya 8. yüzyılın ilk yarısına ait olmalıdır).

3. A. Bombaci, 718'de Tongra valisi olan P'i-chia Mo ch'o'daki *P'i-chia*'yı "bilge", *ch'o*'yu "çor" olarak açıklar; *Mo* için bir şey yazmaz.⁴² *Mo*, **bög* sanıdır.

4. Chavannes 981 - 84'te Doğu Türkistan Uygurlarına elçi giden Wang-Yen-te'nin takvimle ilgili bir kaydını açıklarken, 719'da Çin Maniliğinin hamisi olan Mou-chö'nün Çin'e geldiğini söyler.⁴³ Bu ad Çince veya başka bir dilden değil de Türkçe bir san ise **Bög Çor*'dur.

5. 787'de Çin'e ticaret heyeti yollayan Uygur kağanı Mo-ch'o Tarkan'ın⁴⁴ Mo-ch'o ögesi **Bög Çor*'dur. Örnekler arttırılabilir.

Üçüncüsü Tibetlilerin Kapgan Kağan'ın ölümünden yaklaşık 30 - 40 yıl sonra Göktürk devletini *Bug-chor* devleti olarak anmalarındır.⁴⁵ Buradaki *Bug-chor*, **Bög Çor*'dan başka bir şey eğildir. Dikkat edersek Tibetçe *Bug* unsuru da tek hecedir.

Böylece *Mo*'nun Türkçesinin *Bög* olduğunu kesinlikle söylüyoruz ve bu sorunsalı sona erdirdiğimize inanıyoruz.

1.3. Türkçede *Bög*, *Bögü*'nün anlamları

Tunyukuk yazıtının 34. satırında *Bög*, 50. satırında B(ö)gü geçer.⁴⁶ İkisinde de kağan unvanıdır. Talat Tekin sözcüğün 34. satırda **Bög** yazıldığını, son ünlü olan ü'nün yazılmasının unutulduğunu, 50. satırda **B(ö)gü** yazıldığını, ilk ünlüsünün yazılmasının unutulduğunu belirtir.⁴⁷ Birincide ünlü yazıldığına, ikincide ilk ünlü yazılması gerektiğine göre kök ünlüsü olan -ö-, uzundur.

Giraud, 34. satırdaki *Bög*, 50. satırdaki *Bögü*'nün **bög** ~ **büg** "zeki, kur-naz"dan başka okunamayacağını ileri sürer.⁴⁸

İşin doğrusu şudur: O çağda hem *bög*, hem *bögü* sözlerinin ikisi de vardır; ikisi de paralel kullanımdadır. Fakat Çince transkripsiyonda *Bög* sözü esas alınmıştır. *Bögü* esas alınsaydı, transkripsiyon iki heceli olurdu. *Bögün* ilk şekli yine böyleydi, yani *bög* biçimindeydi. *Bögün*'ün ilk şekliyse **bögüg* ol-

⁴⁰ E. Chavannes, Çin *Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 187.

⁴¹ Chavannes, 186.

⁴² Alessio Bombaci, "Prens Hsien -li Bilge'nin kocaları", 53 vd.

⁴³ Özkan İzgi, Çin *Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 2. bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 59.

⁴⁴ İzgi, Çin *Elçisi*, 41.

⁴⁵ Semih Tezcan, "VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine," 306-309.

⁴⁶ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14, 20, 44.

⁴⁷ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 44.

⁴⁸ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 98.

malıdır. O çağda sondaki *g* yitmiştir. *-ü* takılma değildir. Öyle olsa *-ü* değil, *-i* takılması daha muhtemeldir. Kısaca o devirde *bög* sözü de, *bögü* sözü de mevcuttur. Her ikisinin manaları aynıdır.

Eski Uygurcada **bögü**, **bökü**, **bögüş** “hekim, bilgili; hikmet, marifet”, **bügü**, **bügüş** “hikmet, marifet”, **Bögü Han** “Uygur hükümdarlarından 759 - 780 tarihinde [arasında] yaşamış [hüküm sürmüş] olan kağan”dır.⁴⁹

Kaşgarlı’da **bügü** “bilgin, akıllı, hakim”, **bügü bilge** “akıllı”dır.⁵⁰ (Pekiştirme ifade).

Anadolu ağızlarında Yozgat, Niğde’den derlenen **buğ III**, Burdur - Yeşilova - Çeltik’ten derlenen **büg** “büyü” gibi tek heceli biçimler vardır.⁵¹ Tabii bunlar koşa (çift) heceli *bügüden* de kısalabilirler.

Bunları dikkate alarak *Bögü*’nün “hikmetli, bilgili, bilge” olduğunu söyleyebiliriz. Genişletirsek “akıllı, zeki; bilgili ve hikmet sahibi” diyebiliriz. Bu açıdan baktığımızda *Bög* ~ *Bögü* ile *Bilge* sanlarının paralel manada olduğunu anlarız. *Bög Çor* ‘bilgili çor’, *Bilge Kağan* “bilgili kağan”dır. Lakin *bögüde* bir ilahilik çaları (nüansı) duyumsanmaktadır.

Yazıya geçen ilk biçimlerin *-ö-’lü* olduklarını dikkate alarak birincil ünlüsünün *-ö-* olduğunu kuvvetle muhtemel görüyoruz. Yazımızı kabartmamak için Kumanca, Kıpçakça, Çağatayca vb. Türk dillerindeki verileri buraya almıyoruz.

1.4. Başka *bögü* unvanları

1.4.1. Göktürklerdeki Mu-yü unvanı

Göktürklerin üçüncü kağanı Mu-kan’ın (553 - 572) bir sanı Mu-yü’dür.⁵² Sözcük o çağda **Bögüg* olmalıdır. 553’ten 720’ye değin 167 yıl geçmiştir. 167 yıl sonra **bögügün -g*’si düşmüş, *bögü* olmuştur.

Transkripsiyonu iki hecelidir. Çince ses çevrimlerinde sondaki *g*’ler yazılmaz.

1.4.2. Uygurlardaki Mo-yü unvanı

Çinliler 759 - 779 arasında egemen olan üçüncü Uygur kağanı *İ-ti-chen*’in kağanlık sanı olan *Bögü* Tengri’nin *Bögü* elemanını Mo-yü olarak çevirmişlerdir.⁵³ Yani iki heceyle çevirmişlerdir. Çünkü *Bögü* iki hecelidir.

1.4.3. Avrupa Avarlarındaki Boo-kolabra unvan öbeği

Bu noktada 581 - 82’de Avarlardan kaçarken Doğu Romalılara yakalanan **Boo-kolabra**’nın *Boo* unsurunun **bög* olduğunu söyleyebiliriz. Tarihçi T.

⁴⁹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. bs., (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993), 33-37.

⁵⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, (Ankara: TDK Yayınları, 1972), 25.

⁵¹ *Derleme Sözlüğü*, 2:814.

⁵² L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 44, dipnot 12.

⁵³ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, (İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Araştırmaları, 2004), 78-154.

Simokattes “Bookolabra -bu kelimeyi Grekçeye çevirmek gerekirse karşılığı büyücüdür-” izahını yapar.⁵⁴ Grekçede -ö- ünlüsü olmadığı için -o- ile aktarılmıştır. -g ya Avarcada düşmüş yahut zapta geçerken kayıtlanmamıştır. Ünlü uzundur. Boo-kolabra san öbeğini *Bög *kolabar olarak düşünebiliriz (Bahis konusu şahsın iki unvanı vardır). *Kolabar “kılavuz”dur; -r henüz -z’leşmemiştir.

1.4.4. Hunlardaki *Fu-chü-lei*, Juan Juanlardaki *Mu-kü-lü* unvanı

MÖ 31’de başa geçen Huhanye’nin oğlu, **Fu-chu-lei** ile birlikte **jo-ti ~ jou-ti** unvanlarını da hakanlık unvanına ilave etmişti.⁵⁵ *Fu-chu-lei* *böğüldür. Juan Juanların atası Mu-kü-lü’nün de *böğül sanı olduğunu söyleyebiliriz (12 Şubat 2022).

*Bөгül ile Dede Korkut’taki Begil yapı açısından benzerdir. Begil, Beg unvanının genişlemiş biçimi olabilir.

1.5. *Ch’ou*’nun Türkçesi nedir?

Mo-ch’o’daki **ch’o** elemanı *ch’ou*, ço (okunuşudur) biçimlerinde de yazılır. *Ch’o ~ ch’ou* ~ ço Türkçe çor unvanıdır. Çor “unvan”ı Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçer.⁵⁶

Çor önce -u- ile çur okunmuş, ünlüleri ayırt eden Brahmi metinlerinin deşifresinden ve Tibet harfli metinlerden sonra -o- ile, çor okunmaya başlanmıştır; Çince ve Tibetçe biçimler, çor şeklinde -o- ünlüsüyledir.⁵⁷

Şunu söyleyelim ki çur sanının gerçek ünlüsü -u-’dur; bunu ilkin MÖ 72’de kayıtlanan Çince *tzu* ve sonraki kayıtlardan, ayrıca tu+ unsurlu Türkçe unvan adlarından anlıyoruz.⁵⁸ Ancak Göktürk çağında söylenişi -o-’lu olabilir. Bunda şaşılacak bir yan yoktur. Çünkü tüm dillerde ünlü geçişleri vardır. Daha az olmakla birlikte Türkçede de ünlü geçişlerine rasgelmek olanaklıdır. Özetle *ch’ou* elemanının aslı çurdur. -o-’lu kayıtlar ağız özelliğidir.

NOT : Unvanın Çince *tsut* “asker, baltacı, hizmetçi”⁵⁹ yahut *tsuet* “savaş-

⁵⁴ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009), 113 vd.

⁵⁵ Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 67-122.

⁵⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. bs., (Ankara: TDK Yayınları, 2008), 136.

⁵⁷ Osman F. Sertkaya, “Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler,” *TDAYB* (1986): 59. / Yazı 5. Milletler Arası Türkoloji Kongresi bildirilerinde yer almıştır. Osman F. Sertkaya, “Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler,” *Milletler Arası Türkoloji Kongresi* içinde, (İstanbul, 23 - 28 Eylül 1985), *Tebliğler 1, Türk Dili*, Ed. Fak. b.e., İstanbul, c. 2, (1987): 213. Daha kolay erişileceğini düşünerek birinci yayına yollama yapıyoruz.

⁵⁸ Yusuf Gedikli, “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 10: Hunların İ-chih-tzu, Hu-lu-tzu, Tu-li-hu-tz’ü, P’u-hu-lu-tz’ü makamlarının köken ve anlamı,” *Yom*, Sayı: 16, *Güz* (2009): 7-23. / Aynı yazar, “Türkçenin *du+ ocağından türeyen askerî unvan, rütbe, makam adlarının köken ve anlamları,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, no: 219, (2015): 83-122.

⁵⁹ Han Woo Choi, “Eski Uygurcada Çince kelimeler”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988* içinde, (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 383-387.

çı”dan geldiği seslendirilmiştir.⁶⁰ Lakin çur doğrudan doğruya unvandır. Şu anlamlı bir isimden veya fiilden değildir.

1.6. Bu kısmın sonucu

Böylece birinci sorumuzun cevabını *Mo-ch'ou* = *Bög *Çor olarak belirlemiştir. Kısaca üzerinde durduğumuz san öbeğinin birinci ögesi Bögü değil, Bög'dür. Bunu Çince transkripsiyonun tek heceli olmasından da anlıyoruz, Tıbetçe *bugdan* da anlıyoruz. Yine söylememiz gerekir ki unvan o çağda hem Bög hem Bögü biçiminde iki türlü söyleniyordu. Yalnız Çinliler ses çevrimi için Bög şeklini temel almışlardır. Bunun bir nedeni de *Mo*'nun unvan öbeğinin bir parçası olmasıdır. Tek başına olsaydı iki heceyle transkripte edilebilirdi.

Şimdi ikinci sorumuzu yanıtlamak istiyoruz:

2. Soru : Tunyukuk yazıtındaki *Bög Kağan ~ Bögü Kağan, Kapgan Kağan* mıdır yoksa oğlu *İnel Kağan* mıdır?

2.1. Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü'nün kim olduğu sorunsalının nedenleri:

Başlıca nedenler yazıttaki belirsizlikler ve Çin kaynaklarındaki bilgilerdir. Tunyukuk, 31. satırda İnel Kağan'dan söz etmeseydi, muhtemelen Bögü'nün kim olduğu üzerinde bu kadar durmayacaktık. Tunyukuk, İnel Kağan'dan söz ettikten birkaç satır sonra 34. satırda Bög, 50. satırda Bögü'den bahsedince, kafalarda Bög ~ Bögü'nün İnel Kağan olduğu veya olabileceği fikri doğmuştur.

İkinci olarak Çince *Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu* ses çevriminin Türkçe *Bögü olduğunun tespiti, kafalardaki kuşkuları katmerlemiştir. Bazı bilginler Tunyukuk yazıtında geçen Bög ~ Bögü sanını, İnel Kağan'ın Çin kaynaklarında geçen aile adı olan *Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu* ile özdeşleştirmiş, dolayısıyla ortaya böyle bir meselenin çıkmasına yol açmışlardır.

2.2. Bögü'nün Kapgan olduğunu kabul edenler

1. G. Clauson, Tunyukuk yazıtındaki Kapgan, Bögö ile *Mo-ch'o*'nun aynı kişiyi gösterdiğini söyler; Kapgan'ın şahıs adı, Bögö: Çor'un Kapgan'ın tahta çıkmadan önceki unvanı, *Mo-ch'o*'nun Bögö: Çor'un Çin kaynaklarındaki ses çevrimi olduğunu bildirir.⁶¹

2. R. Giraud, Kapgan için “unvan” der.⁶²

3. O. F. Sertkaya'ya göre *Mo-ço*, Türkçe Bögö **Çor** olabilir; Bögö **Çor**, Kap-

⁶⁰ Alimcan İneyet, “Türkiye Türkçesi ile Çincedeki benzer kelimeler üzerine”, 5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri içinde, c. 1, (Ankara: TDK Yayınları, 2004), 1403.

⁶¹ Sir Gerard Clauson, “Ton'yukuk abidesi hakkında bazı notlar”, 141-148'den aktaran Osman F. Sertkaya, “Ton'yukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler”, 214.

⁶² René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, (İstanbul: Ötügen neşriyat, 1999), 77.

kağan'ın kağan olmadan **önceki** unvanıdır, **Çincesi Mo-ço'dur. Çor**, kağandan aşağı bir unvandır. Kapgan, Clauson'un söylediği gibi kağanın adı değildir, **Çin'e** yaptığı akınlar sonucunda aldığı bir unvandır.⁶³

4. Talat Tekin bir yapıtında *Kapgan* "Bögü Kağan'ın unvanı"⁶⁴, başka bir yapıtında *Bögü* "kağan adı, ünvanı" açıklamasında bulunur.⁶⁵ Bunların anlamı Bögü'nün Kapgan olduğudur.

5. F. Sümer, Tunyukuk yazıtındaki Kapgan ile Bögü'nün aynı kişi olduğunu kabul eder.⁶⁶

6. A. Taşağıl, Tunyukuk yazıtındaki Bögü'nün Kapgan olduğunu yazar.⁶⁷

2.3. Bögü'nün Kapgan'ın oğlu İnel Kağan olduğunu kabul edenler

1. Yazıtları çözen V. Thomsen, Bögü'nün Kapgan Kağan'ın oğlu olduğunu yazar.⁶⁸

2. L. Bazin, Thomsen'in görüşünü kabul eder.⁶⁹

3. Giraud da aynı görüştedir. Bögü'yü (Çincesi Fu-kiu) Kapgan Kağan'ın oğlu sayar.⁷⁰

4. A. Bombaci, Bögü'yü (Çincesi Fu-chü) prenses Hsien-li'nin erkek kardeşi, yani Kapgan'ın oğlu kabul eder.⁷¹

2.4. Tunyukuk yazıtındaki ifadeler

Konuyu daha iyi anlamak için Tunyukuk'un Bög ~ Bögü'yle ilgili satırlarını vermek istiyoruz (Bög ~ Bögü 34 ve 50. satırlarda geçer):

31. "Hatun yok olmuş idi. [Kapgan Kağan] 'Onun cenaze törenini yaptırayım' dedi. 'Ordu (siz) gidin,' dedi. 'Altay dağlarında **oturun**' dedi. 'Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduşların Şadı görev yapsınlar!' dedi. Bilge Tunyukuk'a, bana dedi (ki):

32. 'Bu orduyu sevket,' dedi '(suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver. Ben sana (daha) ne diyeyim?' dedi. '(Düşman) gelir ise görülüp gelir, gelmez ise haberlerini alarak **oturun!**' dedi. Altay dağlarında **oturduk**.

33. Üç kaçak kişi geldi. Sözleri bir (idi): 'Kağanları orduyla sefere çıktı. On Ok ordusu tümüyle sefere çıktı diyorlar. Yarış ovasında toplanalım!' demiş. Bu sözleri işitip kağana bu haberi gönderdim. Kağan tarafından yanıtı (şöyle)

⁶³ Sertkaya, "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", *TDAYB*, (1986): 60. / Sertkaya, "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", 214.

⁶⁴ Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 91.

⁶⁵ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 57.

⁶⁶ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 42- 46, 47-56.

⁶⁷ Taşağıl, *Göktürkler III*, 19.

⁶⁸ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 42.

⁶⁹ Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 42, 55.

⁷⁰ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 98.

⁷¹ Alessio Bombaci, "Prenses Hsien - li Bilge'nin kocaları", 61.

34. getirdiler: ‘**Oturun!**’ diye, demiş. ‘Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!’ demiş. **Bögü** Kağan bana böyle (haber) göndermiş. Apa Tarkan’a (ise) gizli mesaj göndermiş: ‘Bilge Tunyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkelidir.

35. Orduyu sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin!”⁷²

49. (...) “Bu sırada [İlteriş Kağan’ın] sözcüsü

50. de ben idim, düşmanla savaştığını da ben idim. İlteriş Kağan’a, Türk **Bögü** Kağan’a, Türk Bilge Kağan’a”

59. (...) “İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim

60. **Kapgan Kağan**[ın] Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi.

61. İlteriş Kağan ve Bilge Tunyukuk kazandığı için **Kapgan Kağan**’ın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) bu(dur).”⁷³

İfadeler böyledir. Dikkati çekmesi için *oturun, oturduk, Bögü ve Kapgan Kağan* sözlerini kalın yazdık. Metinde Kapgan Kağan üç kez *oturun* diyor. Tunyukuk da bir kez *oturduk* diyor.

Tunyukuk, İnel’i kastetseydi muhtemelen doğrudan doğruya İnel Kağan derdi. Çünkü iki yerde ondan İnel Kağan olarak söz ediyor (31 ve 45. satırlarda).

34. satırdaki Bögü gerçekte Bög yazılmıştır. T. Tekin yanlış yazıldığını düşünerek bunu Bögü olarak aktarmıştır.

2.5. Bizim görüşümüz: Türk kaynağında geçen Bögü Kapgan’dır

Bize göre Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü = Kapgan Kağan’dır. Bu sonuca şunlardan varıyoruz:

1. 31. satırda Kapgan, komutan olarak İnel Kağan’ı ve Tarduşların şadını (sonraki Bilge Kağan) tayin ediyor ve “Altay dağlarında **oturun**” diyor. 32. satırda Tunyukuk’a özetle “Bu orduyu sevk et. Suçluların cezalarını dilediğin gibi ver ve yine **oturun**” diyor. 33. satırda Tunyukuk düşmanın geldiğini kağan’a haber veriyor. Bu kağan Bög ~ Bögü, yani Kapgan’dır. Çünkü Tunyukuk’u yetkilendiren odur. Tabii ki meseleleri ona haber verecektir. Kapgan 31, 32. satırda **oturun** dediği gibi 34. satırda da yine **oturun** diyor. Yani Kapgan Kağan’ın 31, 32. satırlarda söyledikleriyle Bög ~ Bögü Kağan’ın 34. satırda söyledikleri arasında tutarlılık vardır. Dolayısıyla burada konuşan da Kapgan Kağan’dır. Her üç satırda da Tunyukuk’a “Oturun” diyor. Üç satırda da dolaylı olarak mesele çıkartılmamasını, sakin, barış içinde **oturulmasını** buyuruyor.

Yine Kapgan 32. satırda “(Düşman) gelir ise görülüp gelir” diyor. Benzer şeyi Bög Kağan olarak 34. satırda da söylüyor: “Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!” diyor. Yani burada da ilk söyleyişle

⁷² Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14-15.

⁷³ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14-15, 22-23.

son söyleyiş arasında tutarlılık vardır. Bu emirleri veren de Kapgan yahut Böğ ~ Böğü Kağan'dır. Dolayısıyla Böğ ~ Böğü Kağan'dan kasıt Kapgan'dır.

2. Hem Tunyukuk'a **oturun**, hem Apa Tarkan'a "Bilge Tonyukuk aksi mizaçlıdır, öfkelidir" diyebilecek kişi ancak odur, yani Kapgan'dır. Bu sebeple de Böğ ~ Böğü Kağan, Kapgan Kağan'dır.

3. Şöyle bir soru makuldür: Tunyukuk 50. satırda Kapgan Kağan'ı neden anmıyor? Bunun yanıtı bizce şöyledir: 34. satırda nasıl Kapgan demiyor da Böğ diyorsa burada da hemence aynı şekilde Kapgan demiyor, Böğü diyor. Yani Kapgan yerine yine onun diğer bir adı sanı olan Böğü'yü kullanıyor. Bunun Göktürk halkınca anlaşılacağını biliyor.

4. Tunyukuk 51, 60. satırlarda Kapgan'dan, 61. satırda hem İleriş hem Kapgan'dan bahsediyor; 59. satırda İleriş'ten, 62. satırda Bilge Kağan'dan söz ediyor ve bu satırlarda Böğü Kağan'dan söz etmiyor. Bu sefer onu kağanlık unvanı olan Kapgan'la anıyor. Aslında Tunyukuk ikinci Göktürk devletin üç önemli kağanı olan İleriş, Kapgan ve Bilge'nin üçünü de anıyor. Sadece Kapgan'ı iki ayrı unvanla anıyor (8 Ağustos 2022).

Bu noktada şöyle bir örnek verebiliriz: "Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, İstiklal savaşımızın üç önemli komutanıdır" cümlesinin bulunduğu bir yazı yazalım. Yazımıza "Türk ulusu İstiklal savaşında büyük güçlüklerin üstesinden geldi. Atatürk, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, İstiklal savaşımızda çok önemli görevler ifa ettiler, çok büyük hizmetlerde bulundular" tümceleriyile devam edelim. Bunları okuyunca kafamızda herhangi bir soru işareti meydana gelir mi? Gelmez. Çünkü Mustafa Kemal'le Atatürk'ün aynı kişi olduğunu hepimiz biliyoruz ve bu kullanışı yadırgamıyoruz. Tunyukuk da böyle yapıyor. Muhatabı olan Göktürk halkının kafasında Kapgan Kağan'la Böğ ~ Böğü Kağan'ın özdeş olduğunu biliyor.

İşte bütün bunlardan ötürü Böğ ~ Böğü Kağan = Kapgan Kağan'dır. Böylece ikinci sorumuzun cevabını da vermiş oluyoruz.

3. Soru: Kapgan, Mo-ch'o = *Bög Çor, Bög Kağan ~ Böğü Kağan aynı şahsı işaret eden üç kelime veya öbek midir?

Bög'ün Kapgan'ın bir ad sanı olduğunu anladığımızı göre bu soruya *evet* yanıtını veriyoruz. Kapgan'la Mo-ch'o = *Bög Çor ve Tunyukuk yazıtındaki Böğ Kağan ~ Böğü Kağan aynı kişidir. Yani 691 (veya 692) - 716 arasında çeyrek yüzyıl hüküm süren Kapgan Kağan'dır. Kapgan taht unvanıdır. Bunu Tunyukuk, 51. satırda bizzat belirtir. Clauson'un dediği üzere ad değildir. Sertkaya'nın söylediği gibi Çin'e yaptığı akınlar sonucunda aldığı bir unvan da değildir. Mo-ch'ou ise Göktürk devleti kurulurken aldığı Türkçe *Bög Çor san öbeğidir. *Mo, Bög'dür*. Yukarıda ayrıntılarıyla açıkladık. Sonuç olarak Kapgan, Mo-ch'o, yani Böğ Çor aynı kişidir. Artık Kapgan = Mo-ço = *Bög Çor unvan ve unvan öbeklerini tartışmaya gerek yoktur.

4. Soru: Kapgan'ın oğlu Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nün Türkçe açılımı nedir?

Kapgan'ın oğlunun ad sanı Çin kaynaklarında Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu olarak geçer. Bazı bilginler Tunyukuk'taki Böğ ~ Böğü Kağan'ın Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu olduğunu, yani Kapgan'ın oğlu İnel Kağan olduğunu söylerler. Biraz yukarıda Thomsen, Bazin, Giraud ve Bombaci'nin böyle düşündüklerini naklettik. Şimdi bu konu üzerinde durmak istiyoruz:

4.1. Tarihsel bilgiler

Kapgan'ın oğlu, İnäl Kağan unvanıyla “küçük kağan, veliaht” ilan edilmişti.⁷⁴ Bu işlemin 699'da yapıldığı bildirilir.⁷⁵ İnel Kağan Çince İnieh **ko-han** olarak transkribe edilmiş, Çinceye “küçük kağan” olarak çevrilmiştir.⁷⁶ “Küçük Kağan”ın Çincesi *Hsiao-k'o-han*'dir.⁷⁷ *Küçük* sıfatı hem veliaht kağan oluşundan, hem genç oluşundan kaynaklanmıştır ve normal bir nitelendirme değildir.

İnel *Kağan* “veliaht, vekil kağan” demektir. Özge bir yazımızda geniş olarak irdeleyeceğiz.

İnel Kağan, babası “baş eğmez Kapgan”ın⁷⁸ ölümünden sonra tahta geçmiştir. Lakin kağanlığı çok kısa sürmüştür. Giraud, Böğü'nün kağanlık süresi için “...çok mu çok kısa olmalı”⁷⁹, “...sadece birkaç gün veya birkaç hafta” der⁸⁰; Böğü'nün Kül Tigin tarafından bütün akraba ve danışmanlarıyla öldürüldüğünü bildirir.⁸¹ Bombaci de “İki kardeş Mo-ch'o'nun erişebildikleri bütün akrabalarını yok ettiler” der.⁸² Bu yargılar Kiu-T'ang-şu'dan aktarılmıştır.⁸³

Özetle İnäl Kağan (Çince İnieh Ko-han, Çince çeviriyle *Hsiao-k'o-han* = Küçük Kağan), Kapgan'ın oğludur ve sadece birkaç gün veya birkaç hafta kağanlık yapabilmıştır. Kül Tigin ve Bilge tarafından darbeyle devrilmiş, danışmanlarıyla birlikte öldürülmüştür.

4.2. Türk kaynaklarında İnel Kağan

Tunyukuk yazıtının 31, 45. satırlarında İnäl **Kağan** san öbeği birer defa geçer:⁸⁴

31. “...[Kapgan] ‘Kumandan (olarak) İnel **Kağan** ile Tarduşların şadı görev yapşınlar!’ dedi.”

⁷⁴ Taşağul, *Göktürkler III*, 36-41, 42-69.

⁷⁵ Taşağul, *Göktürkler III*, 5, 28, 41.

⁷⁶ T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 43.

⁷⁷ Taşağul, *Göktürkler III*, 5, 41, 70.

⁷⁸ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 30.

⁷⁹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu* 83.

⁸⁰ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 99.

⁸¹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 82-83, 89-99.

⁸² Alessio Bombaci, “*Prences Hsien - li Bilge'nin kocaları*”, 50.

⁸³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 239.

⁸⁴ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 43-48.

45. (...) “Demir Kapı’ya kadar vardık. Oradan (ordumuzu) geri döndürdük. İnel **Kağan’a** [öylece Mançudlar, Sakalar], Farslar Toharlar...”⁸⁵

Bu satır eksiktir. Şimdi öteki birincil kaynaklara, Çin kaynaklarına bakalım:

4.3. Çin kaynaklarının verdiği bilgiler

4.3.1. *Kiu-t’ang-şu* şöyle yazar:

“2. yılda (699) Mo-ç’o kardeşi **To-si-fu**’yu sol kanat Şad’ı ve Ku-to-lu’nun oğlu **Mo-kü**’yü sağ kanat Şad’ı ilan etti. Her biri 20 000’den fazla adama sahip birer orduya komuta ediyordu. (Mo-ç’o) ayrıca oğlu **Fu-kü**’yü Küçük Kağan ilan etti; *Fu-kü* rütbe olarak **iki**⁸⁶ Şad’ın üstünde yer alıyor, öncesinde olduğu gibi (Batı Türklerinin) Ç’u-mu-k’un’un ve diğerleri gibi on boyunu yönetiyordu ve 40 000’den fazla askere sahipti. Ona da **T’o-si** (batıyı ele geçiren) Kağan unvanı verildi. O yıldan sonra her yıl sınır bölgesine saldırdılar.”⁸⁷

Metinde Kapgan Kağan **Mo-ç’o**, sonraki Bilge Kağan **Mo-kü**, Kapgan Kağan’ın oğlu **Fu-kü** (ve T’o-si “Batıyı ele geçiren kağan”), Kapgan Kağan’ın kardeşi **To-si-fu** olarak kaydedilmiştir.

4.3.2. *T’ang-şu* şöyle yazar:

“Mo-ç’o galibiyetlerine güveniyor, Orta İmparatorluğu [Çin’i] küçümsüyor ve çok abartılı hedefler koyuyordu. Yaklaşık olarak bir zamanlar Hie-li’nin sahip olduğu kadar askeri vardı. Bölgesi 10 000 lî’lik bir genişlikteydi. Bütün barbarlar emir almak için ona gidiyordu. **To-si-fu**’yu yeniden sol şad ve Ku-to-lu’nun oğlu **Fu-kü**’yü sağ şad olarak görevlendirdi; her ikisinin emrinde 20 000 asker vardı. Oğlu **Fu-kü**’yü küçük kağan yaptı; *Fu-kü* rütbe olarak iki şadın üstünde yer alıyor ve aralarında Ç’u-mu-k’un[un] da bulunduğu (Batı Türklerin[in]) on boyun[un] başında bulunuyordu, 40 000 askere sahipti ve **To-si** (batıyı fetheden) kağan unvanını taşıyordu. Her yıl sınır bölgesine girdi ve garnizon askerlerine rahat vermedi.”⁸⁸

Burada Kapgan **Mo-ch’o**, sonraki Bilge Kağan **Fu-kü**, Kapgan Kağan’ın oğlu **Fu-kü** (ve To-si, batıyı fetheden kağan), Kapgan’ın kardeşi **To-si-fu** yazılmıştır. Sonraki Bilge Kağan ile Kapgan Kağan’ın oğlunun ad sanının aynı, yani *Fu-kü* yazılması dikkati çekiyor. Ayrıca Kapgan’ın oğlu *To-si* “Batıyı fetheden kağan” unvanını taşıdığına göre bu, Çince bir adlandırmadır. Unvanın Göktürk devletinin batısını fetheden kağan olduğu açıktır. Zaten Batı Türklerinin başında bulunduğu belirtilmiştir.

4.3.3. *T’ung-tien* adlı Çin kaynağında şöyledir:

“İkinci yıl **Mo-ch’o**, kardeşi **Tuo-hsi-fu**’yu sol kanat idarecisi (şad), Kut-

⁸⁵ Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, 14, 18, 19.

⁸⁶ Özgün metinde yanlışlıkla *yedi* yazılmıştır.

⁸⁷ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 226.

⁸⁸ Liu Mau-Tsai, 302 vd.

lug'un oğlu **Mo-chü**'yü sağ kanat idarecisi tayin etti. Her reis iki yüz binden fazla asker ve at idare ediyordu. Yine kendi oğlu **Fu-chü**'yü Küçük Kagan tayin etti. Yeri iki şadın üzerinde idi. Yine [oğlu] Ch'u-mu-k'un'lar gibi On Okların kırk binden fazla halkı üzerine reis atanmıştı. Unvanı **To-hsi Kagan** oldu. Kendisi yıl sonunda dahi sınırlara saldırıyordu.”⁸⁹

Kaynakta Kapgan **Mo-ch'o**, sonraki Bilge Kağan **Mo-chü**, Kapgan'ın oğlu **Fu-chü** (ve To-hsi Kagan) Kapgan'ın kardeşi **To-hsi-fu** yazılmıştır.

Diğer üç kaynağın “20 bin atlı” ifadesi yerine burada “iki yüz binden fazla asker ve at” kaydı görülüyor.

4.3.4. *Wen-hsien T'ung-k'ao'da şöyledir:*

“İkinci yıl Mo-ch'o, kardeşi **Tou-hsi-fu**'yu sol kanat idarecisi, Kutlug'un oğlu **Mo-chü**'yü sağ kanat idarecisi atadı. Her bir reis yirmi binden fazla süvari idare edecekti. Yine kendi oğlu **Fu-chü** (Bögü)'yü 'Küçük Kagan' tayin edip her ikisinin üzerine oturttu. Yine [oğlu] Ch'u-mu-k'un gibi on kabileyi idare ve kırk binden fazla insana kumanda edecekti. Unvanı **T'o-hsi (Geniş Batı) Kagan[i]** oldu. Kendisi yıl sonunda dahi Çin'in sınırlarına akın yapıyordu.”⁹⁰

Metinde Kapgan **Mo-ch'o**, sonraki Bilge Kağan **Mo-chü**, Kapgan'ın oğlu **Fu-chü** (ve T'o-hsi, “Geniş Batı Kaganı”), Kapgan'ın kardeşi **To-hsi-fu** yazılmıştır.

4.4. Kaynakların karşılaştırılması

Hülasa dört Çin kaynağında Kapgan hep **Mo-ch'o**, Kapgan'ın oğlu **Fu-kü** (Kiu-t'ang-şu ve T'ang-şu'da), **Fu-chü** (T'ung-tien ve Wen-hsien T'ung-k'ao'da) biçiminde yazılmıştır. Aslında Fu-kü ile Fu-chü yahut Giraud'nun yazdığı gibi Fu-kiu⁹¹ arasında bir fark yoktur. Farklılıklar imla özelliğidir. Üçü de aynıdır.

4.5. Kaynakların eleştirisi

Bir değil dört Çin kaynağı benzer şeyler yazıyor. Gerçi hepsi aynı kaynaktan aktarılmış görünüyor. Fakat dört Çin kaynağının yanlış bilgi verdiğini düşünemeyiz. Yani Çin kaynaklarına güvenmeliyiz. Çünkü konu Çin'i yakından ilgilendirdiği için Göktürk devletindeki olaylardan istihbaratları vasıtasıyla ayrıntılı ve doğru bilgi almaları gerekir.

4.6. Kapgan'ın oğlu Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nün Türkçesi nedir?

1. R. Giraud, Kapgan'ın oğlunun Çinceye **Fu-kiu** olarak aktarılan adınının Türkçesini Bögü yazar.⁹²

⁸⁹ Taşağıl, *Göktürkler III*, 66.

⁹⁰ Taşağıl, 86.

⁹¹ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 63, 82-83, 89, 95-96, 98-99.

⁹² Giraud, *Göktürk İmparatorluğu* 63, 82, 83, 89, 95, 96, 98, 99.

2. A. Bombaci de Böğü yazar.⁹³

3. A. Taşağıl, Fu-chü'nün diğer adının Böğü olduğunu kaydeder.⁹⁴

4. İsenbike Togan ve arkadaşları P'o-chü'yü "Bäkey?" olarak düşünürler.⁹⁵

Gerçekten de *Fu*- hecesi *bō-*; *-kü* ~ *-chü* ~ *-kiu* hecesi *-gü*'dür ve Çince *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu* ses çevrimlerinin karşılığı Türkçe Böğü'dür. Böğü, Kapgan Kağan'ın oğlunun aile adıdır. Yani babanın (Kapgan'ın) bir ad sanı *Bög ~ Böğü, oğulun (İnel Kağan'ın) bir ad sanı Böğü'dür. Karışıklık baba - oğulun benzer veya aynı ad sanı taşımamasından kaynaklanmıştır. Daha doğrusu aynı soyadını taşımamasından ileri gelmiştir.

Böylece ortaya iki ad san çıkıyor. 1. Kapgan Kağan'ın unvanı olan *Mo*, yani Türkçesiyle Bög 2. Kapgan Kağan'ın oğlunun unvanı olan *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu*, yani Türkçesiyle Böğü.

Bög veya Böğü aile (soy) adıdır. Çünkü aşağıda Kapgan'ın bir oğlunun daha *Mo-T'o-k'in* = *Bög Tigin adını taşıdığını göreceğiz. Yani aynı ailede iki tane Bög (Kapgan ve oğlu *Mo T'o-k'in*), iki tane Böğü (Kapgan ve oğlu İnel Kağan) unvanlı kişi vardır.

4.7. Türkçe Bög sanı Çinceye neden *Mo*, Böğü sanı Çinceye neden *Fu-kü* ~ *Fu-kü* ~ *Fu-kiu* biçimlerinde aktarılmıştır?

Bunları yukarıda ayrıntılı biçimde inceledik. Bir kere daha ve kısaca söylersek, Türkçe *Bög* tek hecelidir ve tabii ki Çinceye tek heceyle aktarılacaktır: *Mo* ile. Sondaki *g* yazılmaz.

Türkçe *Böğü* iki hecelidir ve doğal olarak Çinceye iki heceyle aktarılacaktır: *Fu-kü* ~ *Fu-kü* ~ *Fu-kiu* biçiminde. Karışıklık Tunyukuk yazıtında hem Bög hem Böğü yazılan kağan ad sanının kime ait olduğundan kaynaklanmıştır. Bunun sebebi de Tunyukuk yazıtındaki belirsizlikler ve Böğü biçiminin Çincedeki *Fu-kü* ~ *Fu-kü* ~ *Fu-kiu* transkripsiyiyle uyuşmasıdır. Ancak izahlarımız meseleyi aydınlatmıştır.

4.8. Kapgan'ın yeğeni *Mo-kü* ~ *Mo-chü* ~ *Fu-kü*

Sonraki Bilge Kağan Çin kaynaklarında *Mo-kü* (*Kiu-t'ang-şu*'da), *Mo-chü* (*T'ung-tien*'de ve *Wen-hsien T'ung-k'ao*'da), *Fu-kü* (*T'ang-şu*'da) yazılmıştır.

Bunların Çince Mogilyan'ın kısaltması olduğunu sanıyoruz. Bilindiği üzere Bilge Kağan'ın ön (küçük) adı Çin kaynaklarında *Mo-chih-lien* ~ *Mo-chü-lien* olarak yazılmıştır.⁹⁶

SORU : Yalnız "Acaba Bilge Kağan'ın aile ad sanı da Böğü müydü?" diye bir soru kafamıza takılmıyor değil.

UYARI : Divitçioğlu, sağı kanat şadı *Me-kiu*'nün Kapgan Kağan'ın oğlu

⁹³ Alessio Bombaci, "Prences Hsien - li Bilge'nin kocaları", 61. / Taşağıl, *Göktürkler III*, s. 28.

⁹⁴ Taşağıl, 28, 42.

⁹⁵ Togan - Kara - Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler - Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri), 42, 255 vd.

⁹⁶ Taşağıl, *Göktürkler III*, 70, 88, 91, 101.

olduğunu yazar.⁹⁷ Doğru değildir. İteriş Kutlug Kağan'ın oğludur. Divitçioğlu Kapgan Kağan'ın büyük oğlu Fou-kiu'yu İni-kağan yaptığını söyler.⁹⁸ Doğrusu İnel Kağan'dır. Divitçioğlu'nun Kapağan yazması da yanlıştır.⁹⁹ Doğrusu Kapgan'dır.

4.9. Kapgan Kağan'ın oğlunun diğer bir sanı

Dört Çin kaynağı Kapgan Kağan'ın oğlunun diğer bir sanından söz eder: To-si (batıyı ele geçiren kağan; *Kiu-t'ang-şu*), To-si (batıyı fetheden kağan; *T'ang-şu*), To-hsi Kagan (*T'ung-tien*), T'o-hsi (geniş batı kaganı; *Wen-hsien T'ung-k'ao*). To-hsi yazımı daha doğrudur.

Çin kaynakları *To-hsi*'nin manasını “batıyı ele geçiren”, “batıyı fetheden”, “geniş batı” olarak açıklarlar. Muhtemelen sonda bir *-fu* hecesi vardır. Çin kaynakları onun yerine *kağan* sanını kullanmışlardır. Bunun sebebi galiba Kapgan'ın kardeşi olan *To-hsi-fu*'nun ad sanıyla karışmasını önlemektir.

Demek ki oğulun üç ad sanı vardır: **1.** Bögü **2.** To-hsi “Batıyı fetheden kağan” (Çince) **3.** İnel Kağan.

Aynı şekilde babası Kapgan'ın da üç unvanı vardır: **1-2.** *Bög Çor **3.** Kapgan. Bir kişinin birden fazla unvanının olması bizi şaşırtmamalıdır. Türklerde aynı kişinin birkaç unvanı olabilir.

4.10. Kapgan'ın kardeşi *To-hsi-fu*

Doğru yazımı *To-hsi-fu* olmalıdır, *To-si-fu* değil.

Giraud *To-hsi-fu*'nun *fu* ögesini “beg?” olarak düşünür.¹⁰⁰ Bu kısım Türkçeyse *bug olabilir. Çünkü ünlüsü kalındır. Ancak Çinlilerin düz heceleri yuvarlak göstermelerine de raslarız. Krş. *P'ei-lo* “boyla” gibi. Yani *-fu* *beg olabilir. Fakat galiba alelade bir kelimedir. Zira Liu Ma-tsai Çince *fu* “makam” bilgisini verir.¹⁰¹

Bir ara *-fu* ögesinin Türkçe *bögü olabileceğini düşündük. Sonra caydık. Böyle düşünmemizin bir sebebi de Bögü'nün Kapgan ve oğlunun olduğu gibi kardeşinin de soyadı olabileceğini düşünmemizdi. Yani aile, sülale adı olduğunu varsaymamızdı. Sonra bütün unvan öbeğinin Çince olduğunda karar kıldık.

5. Soru: Kapgan'ın kardeşinin *To-hsi-fu* sanıyla oğlu *Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu'nün diğer sanı olan To-hsi Kağan neden aynıdır?*

Kapgan'ın kardeşi *To-hsi-fu* unvanının ilk iki hecesiyle Kapgan Kağan'ın oğlunun *To-hsi ~ To-si* “Batıyı fetheden kağan” unvanının ilk iki hecesi aynıdır. Anlaşılan her iki unvanın aynılığını göz önünde bulunduran Çinliler

⁹⁷ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 47.

⁹⁸ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 47.

⁹⁹ Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*, 47.

¹⁰⁰ Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, 63, 112.

¹⁰¹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 178.

karışıklığa meydan vermemek için Kapgan'ın oğlunun unvanının son hecesini yazmamış, bunun yerine Çincede “kağan” anlamına gelen bir kelime kullanmış, unvanın bütünü için “Batıyı fetheden kağan” izahını yapmışlardır.

Kapgan'ın kardeşi *To-hsi-fu* sol, yani doğu şadıdır. Doğunun yöneticisi olduğu için *To-hsi-fu*'nun anlamı “batıyı zapteden kağan” olmamalıdır.

Bu durum kafamızda soru imlerine yol açtı. Yani “Kapgan'ın kardeşinin *To-hsi-fu* sanıyla oğlunun *To-hsi Kağan* oluşu (aynı oluşu)” dikkatimizi çekti ve “Bunu nasıl açıklarız?” diye düşündük. *T'ang-şu*'nun “[*Mo-ç'o* kardeşi] *To-si-fu*'yu **yeniden** sol şad ve *Ku-to-lu*'nun oğlu *Fu-kü*'yü sağ şad olarak görevlendirdi;” ifadesindeki¹⁰² “*yeniden* sol şad” ibaresi dikkatimizi çekti. Bundan kardeş *To-hsi-fu*'nun daha önce doğu şadlığında bulunduğu, görevinden alındığı, *yeniden* doğu şadlığına atandığı anlamı çıkıyor. Fakat unvanı *To-si-fu* olduğuna göre daha önce batı şadı olduğu anlaşılıyor. Yani Kapgan'ın kardeşi batı şadıyken *To-hsi-fu* “Batıyı fetheden kağan” sanını almış, sonra bu görevinden alınmış, *yeniden* fakat bu sefer doğu şadlığına atanmıştır. Unvanıysa aynı kalmıştır.

6. Soru: Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü ile İnel Kağan'ın oğlunun Çin kaynaklarındaki adı arasında bir ilgi var mıdır?

İkisi de aynı sandır ve aynı anlamdadır. Kapgan Kağan'ın sanı Bög ~ Bögü'dür; Çinceye aktarılırken tek heceli Bög esas alınmış, *Mo* biçiminde çevrilmiştir. Oğlu İnel Kağan'ın ad sanı Bögü'dür, Çinceye aktarımı çift heceli, yani *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu* biçimindedir. Söylediğimiz üzere o çağda hem Bög hem Bögü kullanımdaydı. Herhalde bir karışıklığın meydana gelmemesi için Kapgan'ın Bög sanı temel alınmıştır.

7. Genel sonuç

Bu yazımızın altı amacı vardı. Birincisi *Mo* (-ch'ou) sorununu çözmekti. Bunu *Bög (Çor) olarak çözdük.

İkincisi Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü Kağan, Kapgan Kağan mıydı, İnel Kağan mıydı? Bög ~ Bögü'yü Kapgan'ın bir sanı olarak tespit ettik ve Bög ~ Bögü ile Kapgan Kağan'ın kastedildiğini gösterdik. Dolayısıyla sorunu çözdük.

Üçüncüsü Kapgan ile *Mo-ch'ou* = *Bögü Çor'un aynı kişi olup olmadığıydı. Bu üç unvan sahibinin de aynı kişi olduğunu ortaya koyduk ve sorunu çözdük.

Dördüncüsü Kapgan'ın oğlu İnel Kağan'ın diğer bir unvanı olan Bögü'nün Çince ses çevriminin niçin *Fu-kü* ~ *Fu-chü* ~ *Fu-kiu* olduğuydu? Bunun Bögü sanının iki heceli oluşundan kaynaklandığını, karışıklık yaratmamak için böyle yazıldığını gösterdik. Sonuçta bunu da çözdük.

Beşincisi Kapgan Kağan'ın oğlunun diğer bir sanı olan *To-hsi Kağan* ile Kapgan'ın kardeşi olan *To-hsi-fu*'nun unvanlarının aynılığı, ikisinin de “batı

¹⁰² Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 302.

şadı” olmasından kaynaklanmıştır.

Altıncısı Kapgan Kağan’ın Bög ~ Bögü sanıyla oğlu İnel Kağan’ın Bögü sanının hemence aynı olduğunu ortaya koyduk. Sadece Bög tek hecedir.

Başka türlü söylesek:

1. Mo-(cho’u)’nun Türkçe karşılığı *Bög (Çor)’dur. Türkçesi de Çincesi de tek hecedir.

2. Tunyukuk yazıtındaki Bög ~ Bögü (Kağan); Kapgan (Kağan)’dır.

2. Kapgan, Mo-ch’ou = *Bög Çor aynı kişidir.

4. Kapgan Kağan’ın oğlunun adı sanı olan Fu-kü ~ Fu-chü ~ Fu-kiu’nün Türkçesi *Bögü’dür. Diğer sanı İnel Kağan’dır. Çince To-hsi “Batıyı fetheden (kağan)” sanı da vardır.

5. Kapgan Kağan’ın oğlu ile kardeşinin aynı sanları taşıması ikisinin de batı şadlığı görevinde bulunmalarındandır.

6. Kapgan Kağan’ın Bög ~ Bögü ad sanıyla oğlu İnel Kağan’ın Bögü ad sanı hemen hemen aynıdır.

Altı sorunu da çözdüğümüze inanıyoruz.

Bunları irdelerken Dede Korkut’taki Kapak Han, 673’te Buhara melikesi olan Kabaç Hatun, Peçeneklerdeki Kabukşın Yula, Avarlardaki Boo-kolabra’ya da değindik. Ayrıca Göktürklerin üçüncü kağanı Mu-kan’ın Mu-yü, Uygurların üçüncü kağanı İ-ti-chen’in Mo-yü, Hunlarda MÖ 31’de başa geçen Fu-chu-lei, Juan Juanların atası olan Mu-ku-lü, Kapgan’ın kardeşi To-hsi-fu ve Bilge Kağan’ın Mo-kü ~ Mo-chü ~ Fu-kü ad san öbekleri üzerinde de durduk. Böke, yelbeke, Begil, (Ahi) Evran kelimelerine dokunduk. Böylece toplam 14 sorunla ilgili görüş beyan ettik. Kabukşın Yula, Boo-kolabra, To-hsi-fu; Begil haricindekileri doğru çözdüğümüz kanısındayız (18 Temmuz 2016 / 6 Ekim 2022 / 11 Mart 2023)¹⁰³.

Kaynakça

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Şərg - Gərb Yayınevi, 2006.

Baskakov, N. A. ve T. M. Toşçakova. *Altayca - Türkçe Sözlük*, Haz. Emine Gürsoy Naskali ve Muvaffak Duranlı, Ankara : TDK Yayınları, 1999.

Bombaci, A. “Prenses Hsien-li Bilge’nin Kocaları”, çev. İnci Enginün, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, (1973): 45-63.

Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3. bs. İstanbul : Enderun Kitabevi, 1993.

(Cargıstay), Yuriy Vasiliev. *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

Chavannes, E. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul: Sengen Yayınları, 2007.

¹⁰³ Kapgan Kağan’ın 4 oğlu ve bir kızı tarih sayfalarına düşmüştür. Bunlardan özge (ayrı) bir makede söz edeceğiz.

- Clauson, Sir Gerard. "Eski Türkçe üzerine üç not", *TDAYB*, (1966) : 19-37.
- Clauson,. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford: 1972.
- Clauson,. "Toñyukuk abidesi hakkında bazı notlar", *Türkiyat Mecmuası* 18, (1976): 141-148.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2004.
- Derleme Sözlüğü*, c. 2.
- Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları, 1972.
- Divanü Lûgat-it-Türk Çeviri*, çev. Besim Atalay, c. III, Ankara: TDK Yayınları, 8. bs., 2021,
- Divânü Lügâti't Türk*, Haz. Robert Dankoff ve James Kelly, Çev. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2.bs., 2007.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI - VIII. Yüzyıllar*. 3. bs. Ankara: İmge Kitabevi, (Köktürklerin yenilenmiş 3. baskısı), 2005.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta - Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari - Askeri Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.
- Gedikli, Yusuf. "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 10 : Hunların İ-c-hih-tzu, Hu-lu-tzu, Tu-li-hu-tz'u, P'u-hu-lu-tz'u makamlarının köken ve anlamı." *Yom*, Sayı: 16, Güz (2009): 7-23.
- Gedikli, Yusuf. "Türkçenin *du+ ocağından türeyen askerî unvan, rütbe, makam adlarının köken ve anlamları." *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, Sayı: 219, (Kasım - Aralık 2015): 83-122.
- Gedikli, Yusuf. "Türkçenin *ga+ ocağından türeyen unvanların köken ve anlamları (Kapgan, kabaç, kadir, katun (>> hatun, kadın), *kagadun, kagan (>> hakan), kağıtlaş, kağılhan, kağılgay)." *Türk Dünyası Araştırmaları* 113, Sayı: 222, (Mayıs - Haziran 2016): 153-190.
- Gedikli, Yusuf-. "Göktürkçe ve Eski Uygurcada Ünlüleri Tartışılan Sözcükler." *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 422, (Mart 2022): 52-57.
- Giraud, René. *Göktürk İmparatorluğu*. Çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Ankara: Karam Yayınları, 2002.
- Gumilev, L., N. *Eski Türkler*. 4. bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- Han Woo Choi, "Eski Uygurcada Çince kelimeler." *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988* içinde, 383-391. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- İnayet, Alimcan. "Türkiye Türkçesi ile Çincedeki benzer kelimeler üzerine." *5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* içinde, c. 1, 1399-1408. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- İzgi, Özkan. "Uygur kaganlarının T'ang sülalesi tarihlerine göre soy kütüklerinin incelenmesi." *Atatürk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*. (Ord. Prof.

- Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), no.13, (1985): 245-264.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang-Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. 2. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Türkler", İA, c. 12-2, 142-280.
- Konstantin Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. Çev. İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayınları, 2020.
- Köprülü, M. Fuad. "Halaç", İA, c. 5-1, 109-116.
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca - Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 2003.
- Liu Mau-Tsai. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Mangaltepe, İsmail. *Bizans Kaynaklarında Türkler, Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2009.
- Onat, Ayşe vd. *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. 3. bs., Ankara: TDK Yayınları, 1994.
- Pekarskiy, Edouard. *Yakut Dili Sözlüğü*. c. 1. (a - m), İstanbul: TDK Yayınları, 1945.
- Ryumina, L. T., Kuçığaşeva, N. A. *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. Çev. Şükrü Haluk Akalın ve Çaştegin Turgunbayev, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Sertkaya, Osman F. "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler." 5. *Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 23 - 28 Eylül 1985, İstanbul: *Tebliğler 1*, c. 2 içinde, 213-218. *Türk Dili*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987.
- Sertkaya, Osman F. "Tonyukuk kitabesinin ikinci taşının doğu yüzü hakkında bazı yeni görüşler", TDAYB, (1986): 59-63.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- Şeyh Süleyman Efendi. *Lügat-i Çāğatayî ve Türkî-yi Osmânî*. İstanbul: 1298 [1880 - 81].
- Taşagül, Ahmet. *Göktürkler III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- Tekin, Talat. *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları, 1994.
- Tekin, Talat . *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2000.
- Tekin, Talat . *Orhon Yazıtları* . , 3.bs., Ankara: TDK Yayınları, 2008.
- Tezcan, Semih. "VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine." *Bilimsel Bildiriler 1972*, 299-308. Ankara: TDK Yayınları, 1975.
- Togan, İsenbike, Gülnar Kara ve Cahide Baysal. *Eski T'ang Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Tuna, Osman Nedim. "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler." *Türkiyat Mecmuası* 18, İstanbul, (1976): 281-314.
- Vásáry, István. *Eski İç Asya'nın Tarihi*. Çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Extended Abstract

The Names Of Kapgan Khan And Inel Khan Or The Solution Of Chinese Mo-Chou ~ Mo-Cho And Fu-Ku ~ Fu-Chu ~ Fu-Kiu Sound Translations

In the article, we focused on six questions, which are as follows:

1. What is the Turkic equivalent of the *Mo* element of Mo-chou?
2. Is *Bog* ~ *Bogu* Khan in the Tunyukuk inscription Kapgan Khan or his son Inel Khan?
3. Are Kapgan, Mo-ch'o, and Bog ~ Bogu in the Tunyukuk inscription three words referring to the same person?
4. What is the Turkic equivalent of Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu, the other name of Kapgan's son Inel Khan mentioned in Chinese sources?
5. Why are Kapgan Khan's son To-hsi Khan and his brother's To-hsi-fu titles the same?
6. Is there any relation between Bog ~ Bogu in Tunyukuk inscription and the name of Inel Khan son in Chinese sources?

Firstly, we focused on the solution of the *Mo* element of Kapgan Khan's name, which was translated into Chinese as Mo-chou.

We thought that it could be *beg*, *bug*, *boke*, *bogu*; finally, we revealed that the correct *Mo* element is Turkic *Bog. We came to this conclusion because the Chinese *Mo* transliteration is monosyllabic. In other words, the Chinese used the monosyllabic form Bog as a basis for the transcription. If they were based on the form *Bogu*, the transliteration would be two syllables. As a matter of fact, *Mu-yu*, the title of Mu-kan Khan (553 - 572), and *Mo-yu*, the title of I-ti-chen (759 - 780), the Uyghur Khan, have two syllables. The Turkic form of *Mu-yu* is *Bogug, the Turkic form of *Mo-yu*, the title of I-ti-chen, is *Bogu. After two centuries, the *-g* in *Bogug has disappeared.

The Tibetan *bug* data also shows that the Turkic form of *Mo* is the monosyllabic *Bog*. As we know, the name *Bog* is mentioned in line 34 of Tunyukuk.

The Turkic chor title is *chou*.

Secondly, we investigated who Bog ~ Bogu Khan is in the Tunyukuk inscription. Tunyukuk uses the phrases Bog in line 34 and Bogu Khan in line 50. Several scholars have argued that these phrases indicate Kapgan's son. In reality, the person meant by Bog ~ Bogu is Kapgan Khan. At this point, we have given the following example:

"The Turkic nation overcame great difficulties in the War of Independence. Mustafa Kemal, Ismet Inonu, and Kazım Karabekir all played important roles in our War of Independence. But the greatest contribution among them is Ataturk's."

In this paragraph, the same person is referred to by two different names, Mustafa Kemal and Ataturk. But this does not raise any question marks in our minds. We know that both names refer to the same person. Tunyukuk

also does the same. He refers to Kapgan as both Kapgan and Bog ~ Bogu. He knows that this will not cause any difficulty in the minds of the Gokturk people. Therefore, Bog ~ Bogu indicates Kapgan.

Thirdly, we explained that Kapgan, Mo-chou = *Bog Chor is the same person. This person is Kapgan Khan. So all three of these (Kapgan, *Bog, Chor) refer to the same person.

Fourthly, we searched for the Turkic equivalent of the name of Kapgan's son, Inel Khan, which appears as Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu in Chinese sources, and found that it is Turkic *Bogu. All of these transcriptions are sound transliterations of Turkic Bogu. Since Bogu has two syllables, the transcription also has two syllables.

Fifthly, the fact that the titles of Kapgan Khan's son To-hsi Khan and his brother To-hsi-fu are the same is due to the fact that they are both western shads.

Sixthly, we stated that Bog ~ Bogu referring to Kapgan and Bogu referring to his son Inel are the same word. At that time, both Bog and Bogu were known and used among the Gokturk people. Bog ~ Bogu is the surname of the father, and Bogu is the surname of the son. So *Bog = Mo and *Bogu = Fu-ku ~ Fu-chu ~ Fu-kiu. Perhaps to avoid confusion, the Chinese used two separate sound translation.

Thus, we clarified six problems, all of which are directly related to Kapgan Khan.

While answering these questions, we also addressed the following problems. *Fu-chu-lei*, the title of the Hun ruler who ascended to the throne in 31 BC, was *bogul title. Mu-ku-li, the ancestor of the Juan Juans, was also *bogul title. Another title of Mukan, who was Khan of the Gokturks between 553 and 572, is *Bogug, which is Mu-yu. In that era, there should be a "g" at the end. We also dwelled on Kapak Han in Dede Korkut, Kabac Hatun, the queen of Bukhara in 673, Kabukshin Yula in the Pechenegs, Boo-kolabra in the Avars, To-hsi-fu, Kapgan's brother, and the Chinese sound translation of Bilge Khan. We said that Bilge Khan's Chinese transliteration Mo-ku ~ Mo-chu ~ Fu-ku is an abbreviation of his name written as Mo-chih-lien ~ Mo-chu-lien in Chinese sources.

Kapgan Khan's 4 sons and one daughter are recorded in the pages of history. We thought it appropriate to mention them in a separate article.

Thus, we believe that we have put an end to many problems.

Bizans Müverrihi Sozomenos Ve Türk Tarihi Açısından Önemi

Byzantine Historian Sozomen And His Importance In Turkic History

Ali AHMETBEYOĞLU*

* Dr. Öğr. Üyesi.

Orcid Id: 0000-0003-4628-5913

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Bayezit-Fatih/İstanbul

E-posta / E-mail:

aliahmetbeyoglu@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:

29 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

11 Mart 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Müverrihi Sozomenos Ve Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 259-269.

doi: 10.55773/tda.1289825



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

III. asrın sonlarında dünyaya gelen Sozomenos hukukçu olmasına rağmen tarihçiliği ile ön plana çıkmıştır. İki eser kaleme almıştır. Hz. İsa'nın göğe yükselişinden 323 senesine kadar olan dönemi ihtiva ve oniki kitaptan oluşan eseri günümüze ulaşmamıştır. İmparator II. Theodosios'a ithaf ettiği ikinci eseri ise 324-439 yılları arasındaki hadiseleri anlattığı *Kilise Tarihi* idi. 425 yılına kadar mevcut olan bu eserin de son kısmı kayıptır. Sozomenos bu çalışmasını sıradan insanlar için 440-443 yılları arasında yazmıştır. 323-339 yıllarını kapsayan *Kilise Tarihi* adlı eseri Avrupa Hunlarının ilk dönemleri açısından kıymetli bilgiler ihtiva etmiştir. Sozomenos eserinde Sokrates'in kullandığı kaynaklar başta olmak üzere Eunapios ve birçok yazılı tarihi ve bazı sözlü kaynaklardan faydalanmıştır. Sozomenos *Kilise Tarihi* adı verilen eserinde Hunların ortaya çıkışı ve Sihirli Geyik Efanesi, Maetoi'si geçmeleri 404 yılında Trakya'yı istilaları, Uldız'ın sevk ve idaresinde 410'da Tuna'nın aşağı kısımlarına yaptıkları hücumlara dair açıklamalar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Hunları, Trakya, Tuna, *Kilise Tarihi*, Doğu Avrupa

Abstract

Although Sozomenos, who was born at the end of the 3rd century, was a lawyer, he came to the fore with his historicism. He wrote two works. His work, which covers the period from the ascension of Jesus to the year 323 and consists of twelve books, has not survived to the present day. His second work, which he dedicated to Emperor Theodosius II, was *Church History*, in which he described the events between 324-439. The last part of this work, which existed until 425, is lost. Sozomenos wrote this work for ordinary people between 440-443. His work titled *Church History*, covering the years 323-339, contained valuable information about the early periods of the European Huns. In his work, Sozomenos benefited from the sources used by Sokrates, especially Eunapios and many written historical and some

oral sources. In his work called *Church History*, Sozomenos contains explanations about the emergence of the Huns and the Legend of the Magic Deer, their crossing of the Maetois, their invasion of Thrace in 404, and their attack on the lower parts of the Danube in 410 under the command and direction of Uldiz.

Keywords: European Huns, Thrace, Danube, A History of the Church, Eastern Europe.

Giriş

Salminios Hermias Sozomenos IV. asrın son çeyreğinde Filistin’de Gazze yakınlarındaki Bethelia (Beyt Lahya) kasabasında yerli ve zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir¹. Bethelia o dönemde nüfusça kalabalık olup görkemli ve antik kiliselere sahipti. Bu yapılar içerisinde en önemlisi ve muhteşemi suni bir tepe üzerine inşa edilmiş olan ve kasabanın kulesi konumundaki Pantheon idi. Sozomenos gibi Bethelia da dünyaya gelen ve Konstantios devrinde (337-361) yaşamış olan büyük babası Keşiş Hilarion’un gösterdiği bir keramet sonrasında Hristiyanlığı seçmişti. Buna göre; aynı köyde (Bethelia) yaşayan ve şeytan tarafından ele geçirilen Alaphion’u çeşitli muskalar hazırlayarak tedavi etmeyi deneyen Yahudi ve hekimlerin başarısız olmalarının ardından Keşiş Hilarion’un şeytanı basitçe “Tanrı’nın adını” zikrederek kovduğuna şahit olan ve bu mucize karşısında hayrete düşen Sozomenos’un büyükbabası ve Alaphion aileleriyle birlikte Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Sozomenos’un büyükbabası derin anlayışı, keskin zekâsı, kutsal metinleri yorumlaması ile ünlenmiş, kitabiyata yetenekli biriydi. Bu nedenlerle Gazze, Aşkelon ve buralara yakın yerlerdeki Hristiyanlardan dinin yayılması için gerekli olan kutsal metinleri açıklamadaki ustalığı ve insanlara faydalı biri olduğu için büyük saygı görürdü. Sozomenos’un anlattığına göre Alaphion’un soyundan gelenler yaşamlarının kutsallığı, düşkünlere karşı gösterdikleri nezaket ve sahip oldukları pek çok diğer faziletin yanı sıra bölgedeki ilk kilise ve manastırları inşa etmeleri ile ötekilerinden çok daha yüceydiler. Sozomenos ayrıca Alaphion’un soyundan gelen bazı insanların hala yaşamakta olduğunu ve hatta gençken farkında olmayarak bu yüce soydan gelenler ile sohbet ettiğini ve tekrar sohbet etmek üzere sözleştiğini ifade etmiştir². Sozomenos’un farkında olmayarak sohbet ettiği bu kişilerin büyük ihtimalle VI. kitabının XXXII. bölümünde belirttiği Salamanes, Phusco, Malchio ve Crispio kardeşler olduğu düşünülmüştür. Zira aynı sayfalarda (VI. kitabının XXXII. bölümünde) Sozomenos bu kardeşlerin İmparator Valens döneminde Filistin’deki seçkin manastırlarda Keşiş Hilarion tarafından rahiplik/keşişlik eğitimi aldıklarını ve Gazze bölgesindeki Bethelia köyü civarının seçkin ailelerinin birinden geldiklerini söylemiştir. Sozomenos yine aynı kişilerden (kardeşlerden) VIII. kitabının XV. bölümünde yine bahsetmiş ve Crispio’nun Epiphanius’un baş diyakozu (Papaz yardımcısı) olduğunu kaydetmiştir. Tüm bunlar göstermektedir ki bu kardeşler Alaphion’un ailesinden idiler. Alaphion’un da Sozomenos’un büyükbabası ile akraba olduğu varsayıl-

¹ Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica, I*, (Berlin, 1958), 510.

² Patrick J. Healy, *The Sacred Writings of Hermias Sozomen*. (Altenmünster: Jazzybee Verlag, 2012).

mıştır; Sozomenos'un büyükbabası ailesi ile birlikte Keşiş Hilarion'un Alaphion'u "Tanrının adını" zikrederek mucizevi şekilde tedavi etmesinin ardından Hıristiyanlığı benimsemiştir. İkincisi Sozomenos'un ifade ettiği gibi, kimlerle konuştuğunun farkında olmayarak, gençken Alaphion'un soyundan gelen kendinden büyük keşişler ile dostça (familiarly yani tanışıyorlar aslında) sohbet etmiştir. Son olarak "Sozomenos" adını Alaphion'un oğulları veya torunları olan bu kişilerden aldığı anlaşılmıştır³. Nitekim Sozomenos'un "Salminios Hermias Sezomenos" olarak isimlendirilmesinin nedeni Plusco, Malchio ve Crispi kardeşlerden biri olan Salamanes'tir. Bu isimlendirme yüzünden Nikephoros ve diğerleri Sozomenos'un "Salaminus" soyadının Kıbrıs'ın Salaminus şehrinden geldiği ve Sozomenos'un aslen Kıbrıslı olduğu, Sozomenos'un bazen Hermias ve Salamanes olarak anılmasından dolayı Sozomenos'un değil, babasının adı ve Kıbrıs'taki Salamis'in yerlisi olduğunu ileri sürülmüştür. Fakat hem Sozomenos'un ifadesiyle büyükbabası gibi kendisi de Filistin'de doğmuştur. Sozomenos Filistin'de Alaphion'un ailesinden rahiplerin gözetiminde eğitim dahi almıştır. Bu eğitimin sonucunda keşiş hayatını ve manastır disiplini benimsemiş ve Kilise Tarihi adlı eserinin pek çok yerinde de bunu ifade etmiştir. Bu yüzden eserlerinde Manastır felsefesinin kurucu ve ileri gelenlerini ele almak yerine Mısır, Suriye, Filistin, Pontus, Ermenistan ve Osdoena'da doğrudan bu yaşam şeklini benimseyen ve sürdüren kimsele-ri dikkatlice incelemiştir⁴. Sozomenos bu yaşam şeklini o denli benimsemiştir ki I. kitabının XII. bölümünde Manastır felsefesinin ilk haliyle muhteşem detaylarının okunmasını tavsiye etmiştir. İlk kitabında da gençken tanıştığı ve sohbet etme imkânı bulduğu bu ve bu gibi kişilere, kendisine öğrettikleri için, yeterince teşekkür edemediğini ve bu sebeple birinci kitabında bu fırsatı değerlendirdiğini aksi halde bunun nankörlük olacağını ifade etmiştir⁵. Sozomenos'un Gazze'de eğitim gördüğü VII. kitabının XXVIII. bölümünde yer alan Gazze'deki bir liman olan Majuma'da, Majuma Başpiskoposu Zeno'yu bizzat gördüğünü söylediği satırlardan anlaşılmıştır. Buradaki eğitiminin ardından Sozomenos hukuk eğitimine yönelmiş ve memleketine yakın olan Fenike'nin Berytus (Beyrut) şehrinde bulunan ünlü bir kamu hukuku okuluna gitmiştir⁶. Akabinde hukuk mesleğini icra etmek üzere İstanbul'a yerleşmiş ve tahminlere göre genç İmparator II. Theodosios (408-450)'ün sarayında bazı görevlerde bulunmuştur. Hukuk (icra ettiği avukatlık) alanında bazı maharetlere sahip olduğu düşünülse de hiçbir zaman elit hukukçular arasında adı zikredilmemiştir. Sozomenos daha çok tarihçi olarak ön plana çıkmıştır. İki eser kaleme almıştır. Hz. İsa'nın göğe yükselişinden 323 senesine kadar olan dönemi ihtiva ve oniki kitaptan oluşan eseri günümüze ulaşmamıştır. İmparator II. Theodosios'a ithaf ettiği ikinci eseri ise 324-439 yılları arasındaki hadiseleri

³ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, trans. Edward Walford, (London: Bagster, 1855), 1-2; (<https://www.1902encyclopedia.com/S/SOZ/sozomen.html>).

⁴ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 5.

⁵ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 27-29.

⁶ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 39.

anlattığı Kilise Tarihi idi. 425 yılına kadar yazılanların mevcut olan bu eserin de son kısmı kayıp olmuştur. Sozomenos bu çalışmasını sıradan insanlar için 440-443 yılları arasında yazmıştır⁷. Umumiyetle Sozomenos'un eserinin bazı değişiklik ve tahrifata uğradığı kabul edilmiştir. Nitekim kitapta görülen hem anlatım hem de kronoloji açısından birtakım yanlışlıkların nedenleri bu duruma bağlanmıştır. Sozomenos'un Kilise Tarihi'ni yazmasının kesin amacı tam olarak belirlenememiştir. Çünkü Sozomenos'un neredeyse tamamen dönemin siyasi tarihine ayrılmış olan dokuzuncu kitabı bir yana bırakılırsa saymazsak, tam olarak aynı konular Sokrates tarafından da ele alınmıştır.

Sozomenos Kilise Tarihi adlı eserinde ne çok ağdalı ne de çok yavan bir üslup kullanmayarak bir kilise tarihi yazılırken kullanılması gereken sade ve anlaşılır bir üslup kullanmıştır. Photius, Sozomenos'un üslubunu Sokrates'in üslubuna tercih etmiştir. Fakat Sozomenos her ne kadar üslubundaki zarafet ile Sokrates'ten üstün görülse de Sokrates'in olayları ele alışı Sozomenos'a göre daha nitelikli kabul edilmiştir. Sokrates'in insanları, kilise işlerini ve dini olayları ele alışında gereksiz hiçbir şey yoktur, net ve açıktır. Sozomenos'ta ise durum Sokrates'in tam tersi bir üslupta önemsiz ve biraz da çocukça vasıf taşımıştır. Nitekim Sozomenos'un bu üslubu ilk kitabında okuyabileceğimiz Hemonia şehrindeki bir binanın tasvirinde, Argo isimli bir gemiyi omuzlarında (bir mil'in 8/1'i) taşıyan Argonotlarını anlatışında, Antakya şehrinin duvarlarından bahsetmeden anlattığı Defne (tapınak) tasvirlerinde ve yine VI. Kitabının XIX. Bölümünde bir bakir olarak, Athanasius öğretisinden kaçarcasına, bedeninin güzelliğini anlatmasında ve IX. Kitabında bir kilise tarihinde yeri olmaması gereken bazı savaş olayları hakkında kısa ilave bilgiler vermesinde müşahede edilmiştir.

Sozomenos eserinde Sokrates'in kullandığı kaynaklar başta olmak üzere Eunapios ve birçok yazılı tarihi kaynaktan ve bazı sözlü kaynaklardan faydalanmıştır. Sozomenos ve Sokrates'ten hangisinin eserini önce yazdığı, hangisinin diğerinden alıntı yaptığı meselesi tartışma konusu olmuştur. Çağdaş olan her iki müellif aynı adı taşıyan eserlerinde aynı şeyleri, aynı kronolojik akış ve yöntemle, aynı yıllarda yani II.Theodosios'un hükümdarlığında yazmışlardır (Konstantinus (324-337)'un hükümdarlığı ile başlamakta ve genç Theodosius'un 17. Yılında sona ermektedir). Bu nedenle kimin kimden yararlandığını tespit edebilmenin zorluğundan dolayı çeşitli faraziyeler ileri sürülmüştür. Sozomenos'un eserini neşreden Edward Walford'a göre Sozomenos Sokrates'e göre çok daha zayıfı ve Sokrates'ten yaşça küçüktü. Sozomenos bir avukattı. Romalılar arasında avukatlık mesleği kalıcı bir meslek sayılmadığı ve daha iyi bir makama geçiş için bir aşama olduğundan yazmaya fazla zaman ayıramamıştı Bu nedenlerle Sozomenos'un eserini Sokrates'ten daha sonra tamamladığını düşünmüştür. Çünkü Sozomenos eserinde Sokrates'e atıf yaparken bazen alıntılara eklemeler ilave etmiş ve bazı yerlerde Sokrates'e

⁷ Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, (New York: 1991), 1933; H.N. Orkun, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, (Ankara: Sümer Basımevi, 1938), 8; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, I*, (Berlin: 1958), 510.

itirazlarını dile getirmiştir. Nitekim Sozomenos'un eserini Sokrates'ten sonra kaleme aldığı günümüz yazarlarının çoğu tarafından da kabul edilmiştir. Ayrıca eski çağ yazarlarından Cassiodoros (VI. Yüzyıl), Photios ve Nicephorus'dan da Socrates'in eserini Sozomenos'tan önce kaleme aldığı anlaşılmıştır. Çağdaş yazarların eserlerinde Sozomenos'e üstünkörü atıfta bulunulmaktan öteye gidilmemiş ve bu nedenle hayatına dair bilgi az ve yetersiz kalmıştır. Aslında doğumu, eğitimi, yaşam tarzı ve özel tarihi hakkında kendisi tarafından verilen bazı bilgiler dışında Sozomenos'a dair bilinenler gizem olarak kalmıştır. Adının gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan tek eser olan Kilise Tarihi, kökeninin ve soyunun bir kısmına ışık tutmuştur⁸.

Sozomenos'un Kilise Tarihi adlı tarihi eseri dokuz kitaptan oluşmaktadır. I. Kitap I. Konstantinos'un din değiştirmesinden İznik Konsili'ne (312-325); II. Kitap İznik Konsili'nden I. Konstantinos'un ölümüne (325-337); III. Kitap I. Konstantin'in ölümünden I. Konstans'in ölümüne (337-350); IV. Kitap I. Konstans'in ölümünden II. Konstantios'un ölümüne (350-361); V. Kitap II. Konstantios'un ölümünden mürted Julian'ın ölümüne (361-363); VI. Kitap Julian'ın ölümünden Valens'in ölümüne (363-375); VII. Kitap Valens'in ölümünden I. Theodosios'un ölümüne (375-395); VIII. Kitap I. Theodosios'un ölümünden Arkadios'un ölümüne (395-408); IX. Kitap Arkadios'un ölümünden sonra Genç (II.) Theodosios'un hakimiyet yılları ve III. Valentianos'un tahta çıkışına kadar olan dönemleri ihtiva etmektedir⁹.

Sozomenos Avrupa Hunlarının ilk dönemleri hakkında kısa olsa da kıymetli bilgiler vermiştir. İlk olarak Sihirli Geyik Efsanesi olarak bilinen Hunların ortaya çıkışı, Gotlarla karşılaşmaları, 370'li yıllardan itibaren mücadeleleri hususunda notlar kaleme almıştır. Kaynağı Euonapios'un kayıp olan eseri olan bu efsane Maeotis (Azak Denizi)'in bulunduğu Güney Rusya sahasında yaşayan Hunların İskit ülkesini ele geçirerek batıya doğru ilerledikleri zamanda doğmuştur. Sozomenos'un yazdıkları şöyledir: "... Tuna Nehri'nin ötesindeki bölgeleri işgal eden Gotlar, Hunlar tarafından kendi ülkelerinden kaçmak zorunda kalan bazı barbar kabileleri yönetimi altına almışlardı ve Roma bölgelerine doğru ilerliyorlardı. Hunların, Tuna'daki Trakyalılar ve Gotlar tarafından bilinmediği söyleniyor. Gotlar ve Hunlar civar bölgelerde yaşamalarına rağmen çok geniş bir göl bu iki ulus arasında sınır oluşturduğu için her iki ulus da ülkelerinin dünyanın en uç noktasında olduğunu düşünüyordu. Kimisi, böceklerden rahatsız olan bir öküzün göle düştüğünü ve çobanın da onu kovalarken ilk defa karşı yakada da insanlar olduğunu gördüğünü ve bunu köylülerine anlattığını iddia eder. Kimisi de; avcılardan kaçan bir geyiğin suyun derin olmadığı yerlerden geçerek onlara yol gösterdiğini söyler. Karşı kıyıya gelen avcılar bölgenin güzelliğinden, ürünlerin bolluğundan ve hava-

⁸ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 3-5; <https://www.ccel.org/ccel/sozomen/>; Eran I. Argov, "A Church Historian in Search of an Identity: Aspects of Early Byzantine Palestine in Sozomen's *Historia Ecclesiastica*," *Zeitschrift für Antikes Christentum* 9, no. 2 (2005): 367-396.

⁹ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, V-IX.

nın berraklığından oldukça etkilenmişler ve döndüklerinden bunu krallarına anlatmışlar. Bunun üzerine, Hunlar Gotlara birkaç askerle saldırıyı denedi fakat sonra güçlü bir orduyla Gotları yendi ve ülkelerini tamamen ele geçirdi. Bozguna uğramış ve düşmanları tarafından kovalanan Gotlar Roma topraklarına doğru kaçtı, nehri geçince de imparatora kendilerine yaşamaları için bir alan sağladığı takdirde onlarla her türlü işbirliğine hazır olduklarını belirtmeleri için bir elçi grubu gönderdi. Grubun liderliğini kavmin de piskoposu olan Ulphilas yapıyordu. Elçilerin isteği kabul edildi ve Gotlara Trakya'da yaşama izni verildi. Kısa bir süre sonra aralarında anlaşmazlıklar başladı ve onlar, Athanarık grubu ve Phritigernes grubu olmak üzere iki gruba ayrıldılar. Birbirlerine karşı silahlandılar, Phritigernes grubu yenildi ve Romalılardan yardım istedi. İmparator, Trakya'daki ordulara Phritigernes'e yardım etmesini emretti ve ikinci muharebe yaşandı. Muharebenin sonunda Athanarık ve taraftarları kaçmak zorunda kaldı. Valens tarafından tam zamanında gelen yardımdan dolayı ve Romalılara olan sadakatini göstermek için Phritigernes, imparatorun dinini kabul etti ve kendi taraftarlarından da aynı şeyi istedi. Ancak ben- ce, Gotların günümüze kadar Aryanizm inancını sürdürmelerinin tek sebebi bu değil. Piskopos Ulphilas en başta Katolik kilisesi ile hiçbir düşüncede farklılık yaşamıyordu, Eudoxius ve Acacius ile birlikte İstanbul Konsili'nde yer almasına rağmen, İznik Konsilii doktrinlerinden sapmadı. Sonra, İstanbul'a döndü ve Aryan liderleri ile doktrin konularını tartışmaya başladı ve kendi düşüncelerine uyduğu takdirde isteklerinin imparatora iletileceği sözünü aldı. Şartların getirdiği zorunluluktan veya belki de Aryanların Tanrı'nın doğası ile ilgili düşüncelerinin ikna ediciliğinden dolayı Ulphilas, Aryanlar topluluğuna girdi ve kendisini ve tüm milletin Katolik kilisesi ile olan bağı kopardı. Gotlara dinin gerekliliklerini, ahlak ve insaniyetin en açık uygulamalarını öğrettiği için Gotlar onun yanlış veya şeytani bir şey söylemeyeceğinden emindi. Ulphilas, onlara sahip olduğu erdemi birçok defa kanıtlamıştı. Barbarlar, Paganizme yönelirken Ulphilas dini savunmak için sayısız çileler çekmiş, onlara alfabeyi öğretmiş ve Kutsal Kitabı kendi dillerine çevirmişti. Bu yüzden, Tuna Nehri kıyısındaki ülkeler Arius öğretilerini benimsemişti. Aynı dönemde İsa'yı tasdik eden birçok Phritigernes taraftarı şahit olmuştu. Athanarık de Ulphilas tarafından yapılan din değişikliğine karşı çıktı ve Ulphilas'a uyan birçok kişiyi ağır bir şekilde cezalandırmış; kimisi insanların önünde sürüklendikten sonra asil bir şekilde dininden vazgeçmediğini söyleyince kimisi de tek bir söz söylemesine izin verilmeden katledilmişti. Athanarık tarafından emirleri yerine getirmekle sorumlu görevlilerin iki tekerlekli bir at arabasının üzerine bir heykel diktiği ve onu Hristiyan olduklarından şüphelendikleri insanların çadırlarına sürdüğü ve o insanlardan heykele tapmalarını ve ona kurban adamalarını istediği ve eğer onlar reddederse çadırlarında diri diri yakıldığı rivayet ediliyor. Bu dönemde çok daha büyük bir mezalimin yaşandığını duydum. Kendilerinden kurban adamaları istenen erkekler, kadınlar ve çocuklar kucaklarından bebeklerle çadırlarından kaçıp kiliseye sığınmışlar ve Paganlar

kiliseyi içindekilerle beraber komple yakmış...¹⁰.

Sozomenos kitabının ilerleyen kısımlarında Hunlar karşısında mağlup olduktan sonra Doğu Roma'ya sığınması ve Hunların 390'lı yıllardan itibaren Trakya'ya yaptıkları seferler ve Hun Batı Kanadı sorumlusu Uldız ile alakalı bazı bilgiler vermiştir. Buna göre; "...Gotlar, bir süre kendi içlerinde barışı temin ettiler ve sonra Trakya'yı yağmalamaya, şehirleri ve köyleri yıkmaya başladılar. Valens, Gotların imparatorluk için her zaman yararlı olacaklarını, düşmana karşı savaşacaklarını düşünmüştü ve bu yüzden lejyonlarını güçlendirmemişti, egemenliği altındaki şehirlerden ve köylerden asker toplamak yerine altın toplamıştı fakat geç de olsa yaptığı bu şeyin ne kadar hatalı olduğunu anladı. Planlarının tutmamasından dolayı oldukça öfkeli olarak Antakya'yı terk etti ve İstanbul'a gitti. Hristiyanlara karşı olan mezalimi durdurdu. Aryanların piskoposu Euzoius öldü ve yerine Theodore geçti....¹¹.

...Tomis kilisesi dahil İskitlerin bütün kiliseleri bu dönemde Theotimus'un yönetimi altındaydı. Theotimus kendisini felsefi bir riyazete adanmıştı ve ahlaki değerleri Tuna Nehri kıyılarına yerleşmiş olan Hunları o kadar mest etmişti ki Hunlar ona Romalıların tanrısı diyordu. Rivayete göre bir gün ülkelerine seyahat ederken, bu barbar kavimlerin Tomis'e doğru yol aldığını belli bir mesafeden gördü. Onun yol arkadaşları kendilerini yas ve kedere bırakırken o sadece atından indi ve dua etti. Sonuç olarak barbarlar onu, arkadaşlarını ve atları görmeden geçip gittiler. Bu kabileler akınlarıyla İskitleri sıkça istila ettikleri için o da onlara yemek ve hediyeler vererek yatıştırılmaya çalıştı. Bunun sonucunda da barbarlardan birisi onun zengin birisi olduğunu düşünerek onu rehin almaya karar verdi. Kalkanına doğru yaslandı, ipi atıp piskoposu yakalamak için sağ elini kaldırdı, böylece onu kendi ülkesine sürükleyebilecekti; fakat barbarın arkadaşları Theotimus'a Tanrı ile iletişime geçip durumu düzeltmesi için yalvarana kadar bu adamın kolu taş kesilecekti.

Rivayete göre Theotimus kendisini felsefeye ilk adadığında uzattığı saçını her zaman korumuştur. O her zaman hoşgörülü biriydi, yemek için belli saatleri yoktu, ancak açlık ve susuzluk son noktaya geldiğinde yemek yedi. Ben bunu bir düşünürün duygusal tatminden çok zorunluluktan doğan taleplere boyun eğmesi olarak düşünüyorum...¹².

Damasus ölmüştü ve bu dönemde onun yerine Roma piskoposu olarak Siricius geçmişti. İstanbul kilisesinin yönetimi Nectarius, İskenderiye'ninki Theophilus, Antakya'nınki Flavian ve Kudüs'ünkü de John'daydı. Ermenistan ve Doğu vilayetleri bu dönemde Hunların elindeydi. Doğu'nun valisi Rufinus'un, kendi hırslarından ve amaçlarından dolayı Hunları gizlice Roma topraklarını yağmalamaları için davet ettiğinden şüpheleniliyordu. Bu şüphe kısa süre sonra onun öldürülmesine yol açtı. İmparator Arkadius, Eugenius'u fethettikten sonra gelenekleri gereği İstanbul'dan onları karşılamak üzere yola

¹⁰ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 304-306.

¹¹ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 307.

¹² Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 354-355.

çıkı ve askerler de bunu fırsat bilerek Rufinus'u öldürdü. Bu olaylar dinin yayılmasını sağladı. İmparatorlar zalimlerin yenilgisini atalarının dindarlığına bağlıyordu bu yüzden kendilerinden önce gelenler tarafından din lehine çıkarılmış tüm yasaları kabul ettiler ve kilise yararına yeni yasalar ve uygulamalar çıkardılar. Onların bu tutumu halkı da etkiledi ve Paganlar bile zorluk çıkarmadan Hristiyanlığı benimsediler ve farklı din formları Katolik kilisesi şemsiyesi altında birleşti¹³.

Bu sıralarda, kilisede söylentiler ve devlet sınırları içerisindeki iç karışıklıklar da hiç bitmedi. Hunlar Tuna Nehri'ni geçti ve Trakya'yı ele geçirdiler. İsaerialı bir grup hırsız Caria'dan Phoenicia'ya kadar tüm şehirleri ve köyleri soydu. Bu dönemin en güçlü komutanı olan Stilikho, Honorius ordularına Roma ve barbar askerlerini katarak, Arkadius'a karşı olanları da emrine katarak iki devlet arasındaki anlaşmazlığın temelini bilmeye kendini adadı. Gotların komutanı Alarik'i de Honorius ordusuna katıp, onunla daha sonra Illyria'da ordusuyla buluşacağını söyleyerek bu ili de Honorius topraklarına katmak istedi. Alaric, onun ordularının başında barbar topraklar olan Dalmaçya ve Pannonia'dan Epirus'a kadar ilerledi ve Stilikho'nun gelmesini beklerken İtalya'ya geri döndü. Stilikho ise kendisine Honorius'tan gönderilen bir kaç mektup sayesinde Alarik'le olan anlaşmasına uymamak için gerekli uygun zemini hazırlamış oldu¹⁴.

Yukarıdaki dönem içerisinde Trakya'ya yerleşmiş olan Hunlar kendilerine karşı bir saldırı olmamasına rağmen bir anda kaçtılar. Tuna Nehri civarında yaşayan bazı barbar kabilelerin lideri Uldis (Uldız) büyük bir ordu ile nehri geçti ve Trakya önlerine kamp kurdu. Mars'ın Yeri olarak bilinen Moesia'yı ele geçirdi oradan Trakya'ya akınlar düzenledi ve Romalılar ile ittifak kurmayı reddetti. Trakya müfrezesinin lideri ona barış teklifleri sundu fakat o, güneşe bakarak güneşin aydınlattığı her yeri ele geçirmenin kendisi için çok kolay olduğunu söyleyerek bu teklifleri reddetti. Ancak, Uldis tehditler savururken Tanrı, imparatorun yanında olduğunu gösterdi. Şöyle ki kısa bir süre sonra Uldis'in yöneticileri Roma tarzı bir yönetimi, imparatorun insanîyetini, erdemini tartışır hale gelmişlerdi ve dolayısıyla Roma sancağı altına girdiler. Bu şekilde terk edilen Uldis nehrin diğer yakasına kaçmak zorunda kaldı. Ordularının büyük çoğunluğu öldürüldü, bunlar arasında bir zamanlar sayıca çok üstün olan barbar Skiri kabilesi de vardı. Bu kabilenin de çoğu üyesi öldürüldü, kalanları ise kaçarken esir alındı ve zincirlenerek İstanbul'a götürüldü. Yöneticiler, onların bir araya gelmelerine izin verildiği takdirde isyan çıkartacaklarından eminlerdi bu yüzden onların bazıları düşük ücretlere satıldı, bazıları köleleştirildi ve deniz aşırı ülkelere yollandı ve böylelikle onların bir daha İstanbul veya Avrupa'ya gelmeleri engellendi. Ben bu kölelerden bazılarının Olympos Dağı civarındaki Bithynia'da tarımda çalıştırıldığını gördüm..."¹⁵

¹³ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 359-360.

¹⁴ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 399.

¹⁵ Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*, 411-412.

Orjinalliği ve kaynakları konusunda farklı görüşler ileri sürülse de Sozomenos'un Kilise Tarihi (*Ecclesiastica Historia-Ecclesiastical History*)¹⁶ adlı eseri Roma ve Hristiyanlık tarihi açısından ehemmiyet taşımıştır. Ayrıca VII. ve VIII. Kitapların çeşitli kısımlarında Rua öncesi Avrupa Hunları hakkında verdiği bilgiler Sozomenos'u tarihimiz açısından da kıymetli hale getirmiştir.

Kaynakça

- Argov, Eran I.. "A Church Historian in Search of an Identity: Aspects of Early Byzantine Palestine in Sozomen's *Historia Ecclesiastica*." *Zeitschrift für Antikes Christentum* 9, no. 2 (2005): 367-396.
- Healy Patrick J., *The Sacred Writings of Hermias Sozomen*.
- Kazhdan, Alexander P.. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, New York: Oxford University Press, 1991.
- Moravcsik, Gy., *Byzantinoturcica I*, Berlin, 1958.
- Orkun, H. N., *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Ankara: Sümer Basımevi, 1938.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren F. Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.
- Sozomenos, *A History of The Church, from AD 324 to AD 440*. Translated by Edward Walford. London, 1855.
- Healy, Patrick J. *The Sacred Writings of Hermias Sozomen*. Altenmünster: Jazzybee Verlag, 2012.

16 Sozomeni, *Ecclesiastica Historia*, Editör: Robertus Hussey, E. Typographeo Academico içinde, 1860.

Extended Abstract

Byzantine Historian Sozomen And His Importance In Turkic History

Salminios Hermias Sozomenos was born to a local and rich family during the last quarter of the 4th century in the town of Bethelia (Beyt Lahya) close to Gaza in Palestine. Similar to Sozomes, his grandfather was born in Bethelia and lived in the era of Konstantios (337-361) and he had chosen Christianity over a miracle shown by Monk Hilarion.

According To Sozomenos, descendants of Alaphion were almightier based on their holy life, kindness shown by them towards to the poor and many other virtues that they have but also with the fact that they are the ones built first churches and monasteries in the region. Additionally, Sozomenos stated that some of descendant of Alaphion were still alive and he had conversations unwittingly with some of them who are from this mighty lineage while he was young and he agreed to have conversations with them again. Those that Sozomenos had conversations with unwittingly are considered to be Salamanes, Phusco, Malchio and Crsipio brothers most likely that are mentioned in the book IV and its section XXXII. It is assumed that Alaphion was a relative of Sozomenos' grandfather; Sozomenos' grandfather had converted to Christianity with his family after the Monk Hilarion's miraculous treatment of Alaphion by saying "God's name".

Sozomenos had its education in Palestine under the watch of bishops who were descendants of Alaphion's family. During this education, he adopted the monk life style and monastery discipline and he mentions that many times in his work called the History of Church. Due to this, instead of discussions on the founding and main figures of monastery philosophy, he carefully analyzed those who adopted this life style directly and maintained it in Egypt, Syria, Palestine, Pontus, Armenia and Osdoena. After this education, Sozomenos tended towards law education and he went to a famous public law school in Berytus which is close to his hometown in Phoenicia. Subsequently, in order to practice law profession, he settled in Istanbul and assumably he occupied some seats in the young emperor II. Theodosios' court (408-450). Sozomenos became prominent as a historian. He wrote two works. His twelve-volume work that covers the period of Jesus' ascension until the year 323 did not reach to the present day. His second work that he dedicated to the emperor II. Theodosios was about the events between 324-439 and called the History of Church. The History of Church which handed down his name the next generations as an only work shed light on some of his roots and ascendants. Sozomenos' History of Church consists of nine volumes history work. The first book is about from the conversion of I. Konstantinos to the council of Nicaea (312-325); the second book is about from the council of Nicaea to the death of Konstantinos I (325-337); the third book is about from the death of Konstantinos I to the death of Konstans I (337-350); the fourth book is about from the death of Konstans I to the death of Konstantinos II (350-361); the fifth book

is about from the death of Konstantinos II to the death of infidel Julian (361-363); the sixth book is about from the death of Julian to the death of Valens (363-375); the seventh book is about from the death of Valens to the death of Theodosios I (375-395); the eighth book is about from the death of Theodosios I to the death of Arkadios (395-408); the ninth book is about from the death of Arkadios to the ruling years of young Theodosios II and the accession of Valentianos III.

Sozomenos provided few but important information about the early stages of European Huns. Firstly, he noted that the legend of Magical Deer which was known as the appearance of Huns, their encounter with Goths and their fights as of 370s. In the following chapters of this book, he provided some information about Goths' refugee to the Eastern Rome after the defeat before the Huns, the Huns' campaigns to Thrace as of 390s and the Huns' western wing chieftain Uldız. Despite there were no attacks towards them the Huns who settled in Thrace during the period mentioned above suddenly run away. Uldız as a leader of some barbaric tribes living around the Danube River crossed the river with a big army and camped before Thrace. He captured Moesia which is known as the Place of Mars, raided Thrace from this location and refused to make an alliance with the Romans. The head of Thracian platoon offered him a peace but he refused this offer by looking to the sun and by saying all the lands the sun lightens was to be captured very easily by himself.

Despite its originality and its sources have been subject to different viewpoints, Sozomenos' History of Church (Ecclesiastica Historia-Ecclesiastical History) has an importance in terms of Roman and Christianity histories. Additionally, the information given in the book about pre-Rua European Huns makes Sozomenos valuable in terms of our history as well.

Mançu Qing Yönetim Sırasındaki Hovd Bakanlığında Yeni Torgutlar

New Torguts In The Hovd Ministry During The Manchu Qing Administration

Batmunkh BAASANKHUU* - Zaurayesh RYSKHA**

* Prof. Dr., Khovd Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi

Orcid Id: 0000-0002-5966-6873

** Doktora Öğrencisi

Orcid Id: 0009-0007-6747-8948

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Zaurayesh Ryskhan Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

E-posta / E-mail:

batmunkhbaasankhuu@09gmail.com
zaurayesh.zauke@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:

4 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

23 Ekim 2023

İnceleme Makalesi / Review Article

Atrf / Citation:

Batmunkh Baasankhuu, Zaurayesh Ryskhan, "Mançu Qing Yönetim Sırasındaki Hovd Bakanlığında Yeni Torgutlar", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 271-281.

doi: 10.55773/tda.1337746



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Moğol tarihinin ayrılmaz bir parçası olan Cungar Hanlığı'nın nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden Torgutlar, Dört Oyrat'ın dört büyük alt grubundan biri olup tarihte büyük bir yere sahiptir. Torgutlar genellikle XIII. yüzyıldan itibaren tarihi kaynaklarda "Turhag" şeklinde geçmekte olup, Cengiz Han'ın gece korumasını üstlenen muhafız birliğidirler. Moğol tarih yazımında Batı Moğol boylarından biri olan Torgutlar hakkında günümüze kadar birçok araştırma bulunmaktadır. Ancak Moğolca kaynaklara dayanarak yapılan Türkçe çalışma yok denecek kadar azdır. Oysa bu konuda kaleme alınmış değerli Moğolca eserler mevcuttur. Özellikle Mançu hâkimiyeti döneminde Mançu Qing Devleti'nin Torgutlar da dahil olmak üzere, Batı Moğolları hakkında çıkarttığı emir ve fermanların Türkçe olarak incelenmesi, bu konunun kapsamının daha da genişletilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Çalışmamız, Batı Moğolistan'ın Hovd eyaleti Bulgan ilçesinin yerli halkı olan eski ve yeni Torgutlar hakkındaki araştırmanın bir parçasını teşkil etmektedir. 1771'de Mançular, İtil'den Cungarya'ya göç eden tüm Torgutları bir araya getirip, birkaç sancağı birleştirdiler ve Ünen Süjigt (Eski Torgut) ile Çing Setgelt (Yeni Torgut) adını verdikleri iki sancağa ayırdılar. Eski Torgutlar İli'nin Mançu bakanı, Yeni Torgutlar ise Hovd bakanlığı tarafından yönetildiler. Makalemizde Hovd bakanlığının idaresindeki Çing Setgelt topluluğunun Yeni Torgutları yerleşirmesi, idare yapısı ve organizasyonu hakkında genel bilgileri vermeye çalışacağız. Ayrıca Torgutların soyları, etnik kökenleri hakkında bilim dünyasında birçok fikirler ileri sürülmektedir ancak çalışmamın kapsamı dışında kaldığı için bu konu hakkında bilgi vermemeyi tercih ettik.

Anahtar Kelimeler: Mançu Qing, Yeni Torgut, Hovd

Abstract

The Torguts, who constitute the majority of the population in the Jungar Khanate—an integral part of Mongolian

history—are one of the four major subgroups of the Four Oyrat and hold a significant place in history. Historical sources from the 13th century onwards typically refer to them as “Turhag,” which served as Genghis Khan’s night guard unit. While there are numerous studies on the Torguts within Mongolian historiography, there is a scarcity of research in Turkish based on Mongolian sources. Nevertheless, valuable Mongolian works exist on this subject. Particularly during the Manchu rule, examining the orders and proclamations issued by the Manchu Qing State regarding the Western Mongols, including the Torguts, in Turkish is crucial for expanding the scope of this topic. Our study contributes to the research on the old and new Torguts, indigenous people in the Bulgan district of Hovd province in Western Mongolia. In 1771, the Manchus gathered all Torguts who had migrated from the İtil to Jungarya, merging several sancaks and dividing them into two: Unen Süjigt (Old Torgut) and Çing Setgelt (New Torgut). The Old Torgut administration fell under the Manchu minister of the province, while the New Torgut administration was overseen by the Hovd ministry. The paper aims to provide general information about the settlement, administrative structure, and organization of the New Torguts within the Çing Setgelt community under the Hovd ministry. Additionally, while there are various theories in the scientific community regarding the ancestry and ethnicity of the Torguts, we have chosen not to delve into this issue, as it lies beyond the scope of the study.

Keywords: Manchu Qing, New Torghuts, Khovd.

Giriş

17 Ocak 1771’de Ubaşı Han’ın önderliğinde İtil Nehri’nden ayrılan Torgutlar, binlerce kilometre yol kat ettiler. Temmuz 1771’in başlarında bitkin bir halde Cungarya’ya ulaştılar. Mançular, İtil Nehri’nden göç eden Torgutları birkaç bölgeye yerleştirdi. Ubaşı Han’ı Harşaar’a, Tsevegdoj’u Hovog-Sair’a, Bambar’ı Har-Us’a, Mumant’ı Jingiin-Gol’a, Şeiren ve Şar Hüühen’ü ise Bulgan, Çingel nehri civarındaki topraklara yerleştirdiler. Böylece Mançu yönetim birimleri çerçevesinde Torgutlar ilçeler halinde örgütlenmiş oldu. Ayrıca bunların arasında bazılarını birleştirerek Eski Torgutlar (Ünen Süjigt) ve Yeni Torgut (Çing Setgelt) adıyla iki yeni topluluk meydana getirdi. Daha sonra Eski Torgutlar, İli’nin Mançu Bakanı tarafından, Çing Yeni Torgutlar ise Hovd Bakanı tarafından yönetildi. Bu çalışmamızda Hovd Bakanına bağlı olan Yeni Torgutların yerleştirilmesi ve idari organizasyonu betimlenmekte ve açıklanmaktadır.

1. Hovd Bakanlığının Kurulması

Mançular, Cungar Hanlığını ele geçirdikten kısa bir süre sonra, 1761’de Hovd bölgesi (Hovdın Hyazgaar) adında bir idari birim kurdular. Mançu İmparatoru’nun fermanıyla birlikte Hovd Bakanlığı, resmi olarak “Fermanla Belirtilen Hovd’da İkamet Eden Davalara Bakıp Değerlendirecek Olan Bakan” ya da “Hovd’un Qing İmparatorluğu’nun Moğolistan’daki General Valisi” olarak anıldı. Bu bakanlık bazı belgelerde ve geleneksel ifadelerde “Hebei Amban”, “Huuwın Said”, “Hovd Amban” olarak da adlandırılmıştır. Hovd bakanlığı, Hovd bölgesinin güvenliği, kamu hayvanlarının kontrol edildiği yerler ve “san” yani kamuya ait tahıl alanlarının yönetildiği yerler ile Hovd il, bölge ve diğer idari birimlerde oturan Çinli tüccarların işletmeleri ile ilgilenmiştir. Hovd Bakanlığı başlarda Dörvöd’de iki topluluğunu, Altay Uryankhai’de yedi sancak, Zahçin’de iki

sancak, Myangad ve Ölet'in de birer sancaktan oluşan Hovd bölgesinin işlerini yürütmüştür.

2. Eski Torgutlar ve Yeni Torgutlar İsimlendirilemesi ile Torgutların Yerleşim Bölgeleri

1771'de Mançular, Torgutların Şeiren, Şar Hühühen'lerin tebaasını Çing Setgelt topluluğu (Yeni Torgutlar) olarak adlandırmış ve onları Hovd bölgesi ile ilişkilendirmiştir. Torgutların sancağı doğu ve batı sancağı olarak ikiye ayrılmıştır. Torgutların batı sancağına "Wangiin Sancak", doğu sancağına "Beyisiin Sancak" denilmiştir. 1771 yılında Şeiren, batı sancağının valisi olarak onurlandırılmış ve "Jünwan" makamı, "Bilegt" unvanı verilerek üç gözlü tavus kuşu tüylü bir başlık ile ödüllendirilmiştir. Şeiren'in tebasını Hovd'un güneybatısındaki Bulgan ve Çingel nehirlerinin çevresine yerleştirdiler. Jambadorj *Bolor Toli* eserinde; "...Eski Torgutları Ünen Süsegtiin Aymag olarak adlandırıp Ubaşi Han tarafından yönetilmiştir"² şeklinde ifade etmişse de İşçav'ın *Mongol Nutgın Uridahaas Ehelsen Toli Biçig* eserinde; "...Şeiren'e Çinwan unvanı verildi ve yanında bir Gün³, bir Beyile⁴ unvanına sahip kişilerle Altay'daki Bulgan, Çingel, Tsagaan Gol'dan topraklar verildi"⁵ bilgisini vermektedir.

Doğu sancağının valisi olarak Şar Hühühen onurlandırılmış ve ona Beyise⁶ yüksek makamı, Uçralt unvanı ve iki gözlü tavus kuşu tüyü başlığı verilmiştir. Aynı zamanda Şar Hühühen de Bulgan, Çingel ve Tsagaan Gol bölgesine yerleştirilmiştir. Bu hadise Mongolın Ug Ehiin Tüüh eserde; "...Şar Hühühen Beyile Altay'a taşındı"⁷ şeklinde yazılmıştır.

İmparator Qianlong (乾隆)'dan Yeni Torgutlar (Çing Setgelt) topluluğunun hükümdarlarına verdiği yetki hakkında "Kararname ile tesis edilen Torgut unvanlara uygun Torgut, Hoşuud ilçelerin adları ve Han, Wan, Beyile, Beyise, Tayiji"lerin sayfasında"; "... Yeni Torgut'un Tayiji⁸ Şeiren

¹ Sühkhaatar Nadmid, *Torgutların Tarihiyle İlgili Mançu Belgelerinin Çevirilerinin Derlenmesi (1731-1772)*, çev. Enkhsaruul, L, Bibliotheca Oiratca. (Ulaanbaatar: cix Araştırma Merkezi, 2022), 160.

² Jambadorj, *Bolor Toli* (Yardımcı Defter), *Mongolın Tüühen Survalj Biçigün Tsural*, çev. Tsolmon, S, Budsüren, D, Nyamaa, D, Amarbayar, S, Byambahorol P. sayı: 22 (2006) 413.

³ Gün- гүн: XVII-XX. yüzyılda Mançu yönetimi sırasında Moğol soylularına verilen son yüksek soyluluk unvanıdır.

⁴ Beyile- бэйл: Qing Hanedanı'nın "çinvan" ve "jünvan"dan sonraki üçüncü yüksek soyluluk unvanı (bei-li) idi ve yine hanedan prensleri tarafından kullanılmaktaydı. XVII-XX. yüzyıllarda Mançu yönetimi sırasında Moğol soylularına verilen bir unvanıdır.

⁵ İşçav, *Mongol Nutgın Uridahaas Ehelsen Toli Biçig (Oirad Tüühiin Dursgaluud)*, ed. Baday Altan, Orgil Erdene (Urumçi: Sincan Halk Basın Komitesi, 1992), 108.

⁶ Beyise- бэйс: Qing Hanedanı'nın "bei-zi" unvanının Moğolcaya uyarlanmış biçimidir. Aslında "beyile" sözünün çoğulu olan bu unvan zamanla "beyile"den sonraki soyluluk unvanı olarak kullanılmıştır.

⁷ *Mongolın Ug Ehiin Tüüh, Oirad Tüühen Survalj Biçig*, ed. Baday Altan, Orgil Erdene (İç Moğolistan Gazete Yayın Komitesi, 1985), 315.

⁸ Mehmet Levent Kaya, "Moğol Bogd Kağanlığı'nda (1911-1921) Kullanılan Soyluluk Unvanları", *Turkologia* 94, no. 2 (2019), 115.

Tayiji- тайж: Han ve noyan gibi soyluluk unvanının sahiplerinin oğullarına verilen unvanıdır. Tayiji

şahsen gelmiş, tebaasında beş yüzden fazla aile, iki bin yüzden fazla kişi bulunmaktaydı. Bugün İli Nehri'ni geçenlerin sayısı yüz otuz dokuz aile, beş yüz doksan beş kişidir... Yeni Torgut ilçenin lideri Şeiren ise Bilegt Jünwan⁹ rütbesiyle onurlandırıldı¹⁰ kaydı bulunmaktadır.

Yine Torgutların tarihi ile ilgili Nadmid'in eserinde "...Beyise rütbesine onurlandırdı ve Yeni Torgut'un Tayiji Şar Hüühen şahsen gelmiş, tebaasında dört yüzden fazla aile iki binden fazla kişi varmış. Şu anda İli Nehri'ni geçen doksan sekiz aile, iki yüz seksen iki kişi vardır ve lideri Şar Hüühen ise emriyle Uçralt Beyise rütbesiyle onurlandırıldı..."¹¹ bilgisi görülmektedir.

Bu husustaki ana kaynaklardan bir diğeri olan Çing Setgelt Toplu- luğun Torgutları hakkında Galdan'ın Erdeniin Erhi eserinde "...İmparator Qianlong (乾隆)'un otuz altıncı yılı (1771). Çing Setgelt ilçesinin Yeni Torgut'un Jünwan, bunu Bilegt Jünwan olarak adlandırmaktadır. Yeni Torgut sancağının Beyise, buna Uçralt Beyise denilmektedir. Onların kadim ataları On Han tarafından yedi nesil boyunca aktarılan Buihu Örlög, onun çocuğudur. Ünen Süjiğt ilçenin Eski Torgut Zorigt Han'ların torunlarıdır. Farklı yerlerde oturduklar için yeni ve eski olarak adlandırıldı..."¹² açıklaması yapılmıştır.

İli'nin Mançu Generali'nden Torgut'un Ubaşi, Tsevegdoj, Şeiren'leri ayrı ve uzak yerlere yerleştirmesine gerek olup kalanlar masum insanlar olarak tanımlanmıştır. Konuşmada; "... Ubaşi ve Tsevegdoj iki kişiyi farklı yerlerde yerleştirmek çok önemlidir. Şeiren'i başka bir yere yerleştirmeli, geri kalanları çok masum insanlardır. Bugün, Ubaşi ve Tsevegdoj'lar sırasıyla Han ve Wan olarak onurlandırıldı. Şeiren'de az insan var... Birçok Tayiji'lerin yerleştiği yerler Ubaşi'nin arazisinden 1-200 li¹³ ve 3-400 li uzaklıktadır"¹⁴ olarak yazılmıştır.

Hovd Bakanlığı'nın Torgutların ataları, topluluk yapısı ve siyasi tarihi ile alakalı kayıtlarına göre Torgut soyluları, din adamları yüce atası, Ke-reid'in Wan Han Tuğurul'un sonraki torunu Buihu Örlög'ün ikinci oğlu

kelimesi, "göksel" anlamına gelen Çince 太子 (tàizi) kelimesinden türetilmiştir ve XIV-XVI. yüzyıllarda Moğol dilinde yaygın olarak kullanılmıştır. Qing Hanedanlığı döneminde Tayijiler dört dereceye ayrılmıştı: 1. derece tayiji: Han ya da çinwan oğlu, 400'den fazla aileyi yönetir. 2. derece tayiji: Jünwan ya da beyile oğlu, 300-400 arası aileyi yönetir. 3. derece tayiji: Beyise ve gün oğlu, 200'e kadar aileyi yönetir. 4. derece tayiji: Yukarıda sayılan tayijilerin oğulları, 100'e kadar aileyi yönetir.

⁹ Wan- ван: Qing Hanedanı'nın kendi hanedan ailesinden prensler için kullandığı bir unvandır. Ama 1911'de kurulan Moğol devletinde Han'lara bağlı sancakları idare eden hükümdarların unvanı olarak da kullanılmıştır. İki derecesi bulunmaktadır: Bunlardan kıdemlisine çinwan (чин ван), küçüğüne ise jünwan (жун ван) denilmektedir.

¹⁰ Nadmid, *Torgutların Tarihiyle*, 128-129.

¹¹ Nadmid, *Torgutların Tarihiyle*, 128-129.

¹² Galdan, *Erdeniin Erhi*, çev. Genelbadrah, J, Budsüren D, Byambahorol P. (Ulaanbaatar: Moğol Tarihi Rapor Serisi, 2006), 161.

¹³ Li- Eski Çin uzunluk birimi, çağa ve bölgeye bağlı olarak 27,9 cm ile 40 cm arasında değişmektedir.

¹⁴ Nadmid, *Torgutların Tarihiyle*, 163.

Ongon Tsavtsaaçı'nın soyundandır. Ongon Tsavtsaaçı'nın oğlu Torgut'un Ezenee Tayışı ve Ezenee Tayış'ın beşinci nesil torunu Şeiren Tayışı'tir. Şeiren 1758'de İtil Nehri'ne göç ettiği zaman, bir grup Hoşuud onları İtil Nehri'ne kadar takip etti, orada 10 yıldan fazla kaldıktan sonra 1771'de Altay'a dönmüşlerdir.

Şar Hühhen, Ezenee Tayışı'nın beşinci nesil torunu Baatar Ubaşı'nın oğludur. XVIII yüzyılın ortalarında, Mançu ordusu Cungar Hanlığı'na saldırdığında, Baatar Ubaşı tebaasıyla birlikte İli civarında yaşamaktaydı. Büyük bir Mançu ordusu ona saldırdığında, kendisi Kazakların sınırına kaçtı ve orada öldü. Oğlu Şar Hühhen ise amcası Şeiren ile birlikte İtil Irmağına kaçmış ve bir süre orada kaldıktan sonra 1771 yılında geri dönmüştür.

3. Hovd Bakanlığı'ndan Mogolistan Bogd Hanedanı Yönetimine Yeni Torgutların Siyasi Durumu

1771'de Hovd'un Mançu bakanından Torgut Wan Şeiren'e atlar, develer, koyunlar ve evler verildiği hakkında "Hovd Hükümetinin Tüm Belgeleri"nde net bir kayıt vardır.¹⁵ 1773 yılında Şeiren, Yeni Torgut (Çing Setgelt) Topluluğun başkanı olarak atandı ve Şar Hühhen ise meclis başkan yardımcısı olarak atanmış. 1783'ten itibaren yukarıda belirtilen iki sancağın yönetiminin nesilden nesile resmi olarak aktarılmasına karar verilmiştir.

Mançuların hakimiyeti döneminde Hovd'daki Torgut'un Beyleri ve Tayiji'leri, Mançu imparatorunun huzuruna çıkıp onu selamlayıp hediyeleri sunmak için her yıl Pekin'e gidiyorlardı. Ayrıca, Hovd'daki Mançu Bakanlığı'nın eğitim ofisinde, Torgut beyleri kurulu düzene göre oturur, Mançu yasalarını ve devlet politikasıyla tanışıp sancak ve topluluk davalarının cezalarını incelerlerdi. Galdan Tuslagç'nın *Erdeniin Erhi* kaynağında şöyle geçmektedir: "...Hovd'da bölünerek kurulan Yeni Torgut'da alt meclis başkanı oluşturulup Hovd'da Altay yoluna oturtulup sırayla öğrensinler"¹⁶.

1784'ten başlayarak, Hotos Dağı'nın altınını korumak için Torgut'un iki sancağından üç zangi¹⁷, 40'tan fazla asker seferber edilmiştir. Hotos Dağı'nın altın madenindeki otlak ve çevresi topografik olarak kötü bir bölgeydi, yönetim her üç ayda bir ya zangileri ve askerleri işten çıkarmakta ya da başka askerler getirilerek vardiya sistemi tesis etmekteydi¹⁸. Torgutlar'a her yıl Urumçi'de konuşlanmış olan Mançu Bakanı tarafından gönderilen resmi subay ve askerlerle birlikte, sınır kapısını kontrol görevi de verilmişti. *Hovd Hükümetinin Tüm Belgelerinde*; "...Ayrıca her yıl zaman zaman Urumçi'ye ait olan

¹⁵ Sükhbaatar Nadmid, *Hovdın Zasgın Hergün Bügd Tses, Oyrad Moğolların Tarih ile İlgili Belgeleri II*, çev. Sükhbaatar Na. (Ulaanbaatar: 2001), 24.

¹⁶ Galdan, *Erdeniin Erhi*, 162.

¹⁷ Zangi- занги: Mançu Qing Hanedanlığı'ndaki bir askeri yetkilinin unvanıdır.

¹⁸ Nadmid, *Hovdın Zasgın Hergün Bügd Tses*, 27r.

Gu-cheng, Maya Amban'dan gönderilen subay, askerlerle birlikte sınır kapısını bir kez denetler"¹⁹ kaydı düşünülmüş ve Torgutların görevleri belirlenmiştir.

Öte yandan zaman içinde Torgutların hayvancılıkla olan uğraşları artıkça, Bulgan, Chingel ve Tsagaan Gol toprakları büyük hayvan sürülerini yetiştirmek için yetersiz hale gelmiştir. Bu nedenle 1783'te Jünwan Şeiren Hovd'un Bakanına Torgutların bölgelerini Baitag Dağı ve Ürünye Nehri'ne kadar genişletmesine dair bir rapor verilmiştir.²⁰

XVIII. ve XIX. yüzyılların başında, Torguların yapısına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktaydı. Hovd'un Torgut bölgesinin batı sancağında yardımcı bir Tayiji, Birinci Derece Tayiji, İkinci Derece Tayiji, Dördüncü Derece Tayiji; sancağın Vali Zangi, ilçenin iki Zangi, beş yüz altmış asker, yüz yetmiş din adamı (Lama) ²¹ ise de, doğu sancağında bir Yardımcı Tayiji, Birinci Derece Tayiji, İkinci Derece Tayiji, Dördüncü Derece Tayiji, Sancağın Vali Zangi bir, Meyiren zangi²² bir, Zalan zangi²³ bir, İlçenin iki Zangisi, 340 askeri, 123 din adamı (Lama) vardı²⁴.

Bu meyanda Galdan'ın *Erdeniin Erhi* adlı eserinde Çing Setgelt topluluğun Torgutları'nın idari teşkilatı hakkında: "... Yeni Torgut'da Çing Setgelt'in bir topluluk oluşturun. Kendi alt meclis başkanınızı oluşturun"²⁵ kaydı vardır. Buradan da anlaşıldığı üzere Yeni Torgutların genişleyen bir idari yapısı ortaya çıkmaktadır.

Rus araştırmacı G. N. Potanin ise Torgutlar hakkında şu bilgileri vermektedir. "...Torgutlar, Altay Dağları'nun yamaçlarında, Bulgan Nehri'nin başlangıcında ve Tarbagatay'ın eteklerinde yaşarlar. 1771'de Rusya'dan kaçan Torgutların son grubu olan Bulgan'ın Torgutlar buranın asıl yerlileridir. Bunları birbirinden ayırmak için Tarbagatay'ın Torgutları Tsohor Torgut, Bulgan'ın Torgutları ise Beş İlçe (Tavan Sumın) Torgutu olarak isimlendirilmiştir. Beş İlçenin Torgutları, Chingel Nehri ve bu nehrin bir kolu olan Bulgan Nehri'nde veya Uryankhai halkının yaşadığı bu nehirlerin kaynak suları dışındaki bölgelerde yaşarlardı. Hovd Bakanı tarafından yönetilip ve farklı unvanlara sahip yetkililerle beş ilçeye bölünmüşlerdi. Bu görevlilerin en kıdemlisi Wan idi ve buradaki Torgutlar da ona Wan derlerdi"²⁶. Yöre halkına göre Hovd'un Torgutlar arasında "Şeirengiin Hötöl" ve "Şeirengiin Yasan" olarak adlandırılan yerleri vardı. "Şeirengiin Hötöl", İmparator Qianlong

¹⁹ Nadmid Hovdın *Zasgın*, 27r.

²⁰ Nadmid, *Hovdın Zasgın*, 53r- 53v.

²¹ Lama- Budizm öğretilerini vaaz eden atanmış bir öğretmene atıfta bulunmak için kullanılan bir terimdir.

²² Meyiren -мэйрэн: Vergi toplamaya yetkili yüksek memur.

²³ Zalan zangi- залан занги: Meyirenden daha yüksek bir makam. Beş ilçenin yaklaşık 1500 askere komuta eden yüzbaşısıdır.

²⁴ Nadmid, *Hovdın Zasgın Hergiin Bügd Tses*, 12r- 13v.

²⁵ Galdan, *Erdeniin Erhi*, 165.

²⁶ Potanin G. N. *Moğolistan'ın Kuzeybatı Bölgesi*. Rus İmparatorluğun Coğrafya Kurumu'nun kararına göre, cemiyet üyesi G. N. Potanin'in 1876-1877'deki seyahat raporu ve Moğolistan'dan yazılan mektuplar. çev. Baasanjargal Ch. C. 2, Ulaanbaatar, (2018),49.

(乾隆)-nın emriyle Şeiren'in tebaasıyla ilk geldiği yerdir ve "Şeirengiin Ya-san" dediği yer ise Şeiren Wan'ın gömüldüğü yer olarak belirtilmektedir.²⁷

Yeni Torgut (Çing Setgelt) Topluluğunda Torgut'un iki sancağına ek olarak Hoşuud'un bir sancak bağlı olduğu hakkında daha önce bahsedilmiştir. Onlar Hoşuud'un Tayiji Mōngön'in tebaasıdır. 1771'de Hoşuud'un Tayiji Mōngön, Ubaşı Han ve tebaasıyla birlikte İtil Nehri'nden geldiklerinde, Mançu yetkilileri onları Harshaar'a yerleştirdi, ancak Mōngön vefat ettiğinde hanımı Tseyen (Hoşuudların sözlü konuşmasında Tseene hatun olarak anılır) ve oğlu Buyanhişig, Torgut'un valisi Şar Hūūhen'e dayanıp Altay'a gelip yerleştiler. Bulgan Nehri'nin Hoşuudları, Mōngön Bey'in adını söylemekten kaçındığı ve paraya "Embüü"²⁸ dediği söylenmektedir.

Torgutlarla Mançular ilişkisine bakıldığında Namid'e göre Mançular, Buyanhişig'i birinci darceli Tayiji olarak belirlemişlerdir, ancak Hoşuudlara bir vali atamadan Şar Hūūheni'ye ilhak ettiler. Hoşuud'un halkı, Vali Şar Hūūhen tarafından acımasızca işkence gördükleri için 1792 yılında Tseene Hatun ve Buyanhişig durumu Mançulara bildirmiştir. Onlara toprak verildikten kısa bir süre sonra, 1796'da özel bir sancak olarak örgütlendiler. Buyanhişig'i bey onurlandırıldı ve bir mühür çıkarıldı, Torgutlar, Yeni Torgutlar dâhil olmak üzere Hovd'un Mançu bakanlığın yetkisi altında yönetilmiştir.²⁹ Sancak iki ilçeli olarak yapılandırıldı. İki ilçe doğu ve batı kırk olarak adlandırılır. XVIII yüzyılın sonunda, XIX yüzyılın başında bu sancakta Vali Zangi bir, İlçenin Zangi iki, Meyiren Zangi bir, Zalan Zangi bir, yüz elli asker ve kırk sekiz din adamı (Lama) bulunmaktaydı.³⁰

Moğolistan Bogd Hanlığı³¹ döneminde, Torgutların iki sancağı doğrudan Hovd'da oturan Moğolistan Vekil Bakanına bağlanmıştır. Halk Hükümeti yıllarında bile Torgut ve Hoşuudlar, Hovd Bakanlığının yetkisi altında idare edilmiştir. 1929'da iki Torgut sancağı ile Hoşuud'un bir sancağı birleştirilmiş ve bu yeni birime B"ulgan Mandal Buren Han Uul" sancak adı verilmiştir. Torgutlar yeni sancağın merkezi Bulgan Nehri'nin güney ucundaki Bayansudal'a yerleştirilmiştir. 1931 yılında Hovd ili kurulmuş ve önceki sancakların teşkilatını bozarak, ilçeleri yeniden düzenlediğinde, şimdiki Hovd bölgesi'nin Bulgan ilçesi Bulgan Mandal Buren Han Uulün sancak olarak kurulmuştur.

²⁷ Hovd Aymağı, Bulgan ilçesinin yerlisi olan Khumjaa oğlu Baljinnyam (1960 doğumlu, fare yılı, erkek, Vangiin Torgut, Hotduud kabilesinden) 2022 yılında kaydedildi.

²⁸ Hovd Aymağı, Bulgan ilçesinin yerlisi olan Pagma oğlu Raazan'dan (1911 doğumlu, domuz yılı, Hoşuud, Hotduud kabilesinden, erkek, malia damgah) 1992 yılında sanatçı A.Baasanhüü kayıt yaptı.

²⁹ Nadmid, *Hovdın Zasgn*, 12r -13v.

³⁰ Nadmid, *Hovdın Zasgn*, 13v.

³¹ Bogd Hanlığı- Moğolistan'ın 1911 yılında Qing Hanedanı'ndan bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Moğolistan'da hüküm sürmüş hanedandır. Moğolistan, bağımsızlığını 1911'de Qing Hanedanı'ndan Bogd Khan (8. Cibcundamba Hutugtu) altında ilan etti. 1911'den 1924'e kadar Moğolistan devlet başkanı nominal olarak Bogd Hanıydı.

Sonuç

Cungar Hanlığı XVII. yüzyılda, Çin Seddi'nden bugünkü doğu Kazakistan'a ve kuzey Kırgızistan'dan güney Sibirya'ya uzanan, Çoros soyluları tarafından yönetilen son göçebeler imparatorluğuydu. Ancak Cungar Hanlığı iç çekişmeler, prensler arasındaki sürekli mücadeleleri ve yöneticilerin ihanetleri nedeniyle zayıflamış ve XVIII. yüzyılın başından ortalarına kadar neredeyse 60 yıl boyunca Mançulara karşı bağımsızlıklarını korumak için mücadele etmişler. Fakat bu mücadeleler 1758 yılında Oirat aşiretlerinin korkunç bir şekilde yenilmesiyle sonuçlandı. Bu dönemden itibaren 1911'e kadar bütün Moğolistan ve Cungar, Mançu Qing hakimiyeti altına girmişlerdir. Araştırmamızda Cungar Hanlığı'nın bir parçası olan günümüz Moğolistan'ın batı bölgesinde bulunan Torgutların Mançu hâkimiyeti dönemindeki idari teşkilatın tarihine açıklık getirmeyi çalıştık.

1771'de İtil Nehrinden göç eden Torgutlar da dâhil olmak üzere Mançular bunlara Eski Torgut ve Yeni Torgut adını vermişti. Eski Torgutlar, Ünen Süjigt Topluluğu Torgutları, Yeni Torgutlar ise Çing Setgelt Topluluğu Torgutları'dır. Yani Zair, Hovogsayr, Jargalan, Jing gibi yerlerde yaşayan Ubaşi, Tsevegdorj, Mumant ve Bambar'ın tebaası eski Torgutlardır, Bulgan ve Çingel nehirlerinin havzasında yaşayan ve Hovd bölgesine ait olanları ise Şeiren ve Şar Hüühen'in tebaası Yeni Torgutlar'dır. Çing Setgelt Torgut, bir topluluğudur ve içeri üç ilçeden oluştuğunun ikisi Torgut, birisi Hoşuud sancağı olduğu kaynak belgelerle teyit edilmektedir.

Son olarak Torgutların birçok topluluğu, sancak ve ilçeye bölünmesinin temel sebebi aralarındaki teması sınırlayan, diğer Moğollarla birleşmelerini ve Mançulara karşı isyan etmelerini engelleyen siyasi politika olduğu açıktır.

Kaynakça

- Mongolın Ug Ehiin Tüüh, Oirad Tüühen Survalj Biçig*, Editör. Baday Altan, Orgil, Erdene, İç Moğolistan Gazete Yayın Komitesi, 1985.
- Kaya M, L. "Moğol Bogd Kağanlığı'nda (1911-1921) Kullanılan Soyluluk Unvanları", *Türkologia* 94, no. 2 (2019): 108-117.
- Oçir, A. *Moğol Oiradlarının Kısa Bir Tarihi*, Editör. Dalai, Ulaanbaatar, 1993.
- Galdan. *Erdeniin Erhi*, Çeviren. Gerelbadrah J, Budsüren D, Byambahorol P, Ulaanbaatar: Moğol Tarihi Rapor Serisi, 2006.
- Sükhbaatar Na. *Hovdın Zasgyn Hergün Bügd Tses*, Oyrad Moğolların Tarih İle İlgili Belgeleri II, Çeviren. Sükhbaatar Na, Ulaanbaatar, 2001.
- Sükhbaatar, Na. *Torgutların Tarihiyle İlgili Mançu Belgelerinin Çevirilerinin Derlenmesi (1731- 1772)*, Çeviren. Enkhsaruul L, Bibliotheca Oiratica- cıx, Ulaanbaatar, 2022.
- İşjav. *Mongol Nutgyn Uridahaas Ehelsen Toli Biçig (Oirad Tüühiin Dursgaluud)*, Editör. Baday Altan, Orgil, Erdene, Urumçi, Sincan Halk Basın Komitesi, 1992.
- Jambadorj. *Bolor Toli (Yardımcı Defter), Mongolın Tüühen Survalj Biçgün Tsuvral*, Çeviren. Tsolmon S, Budsüren D, Nyamaa D, Amarbayar S, Byambahorol P, Ulaanbaatar, sayı: 22, 2006.
- Potanin, G. N. Moğolistan'ın Kuzeybatı Bölgesi. Rus İmparatorluğun Coğrafya Kurumu'nun Kararına göre, Cemiyet Üyesi G. N. Potanin'in 1876-1877'deki seyahat raporu ve Moğolistan'dan yazılan mektuplar, Çeviren. Baasanjargal Ch, C. 2, Ulaanbaatar, 2018.

Extended Abstract

New Torguts In The Hovd Ministry During The Manchu Qing Administration

The Torghts constituted the majority of the population of the Dzungar Khanate, which played an integral role in the medieval history of Mongolia. As one of the dominant provinces of the Four Oirads, the Torghts have a significant place in historical discourse. The first mention of the term “Torghud” in the “Secret History of the Mongols” states that Wang Khan of Khereid had a thousand Torghud soldiers and that Temujin, the king of Khamag Mongol, had “seventy Torghud” soldiers. Some scholars posit that the term “Torghud” is derived from the Mongolian word “big, enormous,” and that the name “Torghud” evolved over time and during the development of the language. There are also various studies and hypotheses regarding the origin of Torghud; however, this is beyond the scope of our article, and thus no details are provided. Additionally, Mongolian historiography encompasses a plethora of early, middle, and modern studies about Western Mongols-Torghuds. However, there is a dearth of studies based on information derived from Mongolian sources in the Turkish language. In particular, during the period of Manchurian domination, it is of great importance to study the decrees and edicts issued by the Manchurian state regarding Western Mongolia or Oirads, including Torghuds in the Turkish language. This topic has been selected for inclusion in the study of the new and old Torghuds, the indigenous people of Bulgan Sum, Khovd Province, in the western part of present-day Mongolia. At the beginning of the 17th century, the leader of the Torghud province, Kho Orlog, who was part of their union during the rise of Oirad Mongolian, broke with the head of the province, Tsoros, and took his subordinates with him in 1630. He subsequently migrated from Tarvagatai to the Volga river basin, where he was initially friendly with the Russians. He remained an independent province until the end of the 18th century. In 1630, Ould and his subordinates relocated to the Volga River basin. Initially, they were on good terms with the Russians and retained their autonomy until the end of the 18th century. Another contingent of the Torghuds relocated to their ancestral homeland of Tarvagatai, which was then under the rule of the Dzungar Khanate. In the mid-18th century, following the collapse of the Dzungar Khanate and the ascension of the Manchu Qing to power, the Torghuds leader Seyreng, who had settled in Tarvagatai, relocated with 10,000 dependent families to the Volga River in 1758, where they resided for several years. Subsequently, Sheyreng and Ubashi, the latter of whom was the “taiji,” together with their subordinates, relocated to the region that had previously been inhabited by the Four Oirads in 1771. Upon the Torghuds’ arrival in Dzhungar, the Manchu government distributed them to various locations and settled them. Consequently, an assembly was convened to unite several counties. Sheyreng’s subordinates were subsequently assigned to the Chin Setgelt Assembly. The

assembly comprised three counties, two of which were populated by Torghuds and one by Khoshut. The two counties of the Torghuds were divided into the Right County and the Left County. In 1771, Sheyrenq was appointed governor of the western province and was bestowed with the state title of Jun Wang and Bilegt. In 1772, Sheyrenq was settled in the southwestern part of Khovd province, in proximity to the Bulgan, Chingel, and Tsagaan rivers. Nevertheless, the government of the eastern province bestowed the honor upon Shar Huukhen. Subsequently, he was bestowed with the titles of “Beis” and “Uchralt.” Shar Khuuhen was directed to settle in the Bulgan, Chingel, and Tsagaan rivers. In 1773, Sheyrenq was appointed as the head of the assembly of “Chin Setgelt,” while Shar Khuuhen was appointed as the head of the assembly. In 1783, the government of the two counties was officially determined to be inherited from one generation to the next. The two hoshuu (counties) of the “Chin Setgelt” assembly were designated as New Torghuds, a designation that distinguished them from other Torghuds. Until the beginning of the 20th century, when the Mongols separated from the Manchurian rule in 1911 and established the Bogd Khanate of Mongolia, they continued to be referred to by the above administrative division and name. Moreover, during the tenure of the Bogd Khanate of Mongolia, the two provinces of the Torghuds were directly subordinated to the Deputy Minister of the Government of Mongolia and were situated in the modern-day Khovd province. Even during the tenure of the People’s Government of Mongolia, the Torghuds and hoshuu (county) were administered under the jurisdiction of the Ministry of Khovd. In 1929, the Torghuds unified the two hoshuus and one of the hoshuus, naming them the Bulgan Mandal Buren Khan Mountain hoshuu. They relocated the administrative center of the cape to Bayansudal, situated at the southern end of the Bulgan River. In 1931, the establishment of Khovd Province resulted in the dissolution of the previous organizational structure and the formation of new administrative units, known as sums. Bulgan Mandal, which encompassed the Buren Khan Mountain region, became the administrative center of Bulgan Sum, the modern-day Bulgan District of Khovd Province. This article provides a brief overview of the localization, administrative structure, and organization of the new Torghuds of the Chin Setgelt Assembly, which were subordinated to the minister of Khovd.

Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Tarihçileri

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA, *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Tarihçileri*, Bilgeoğuz Yayınları, 1. Basım İstanbul 2023, 239 sahife, ISBN 978-625-6359-72-7.

Nahide ŞİMŞİR*

* Prof. Dr.

Orcid Id: 0000-0003-1405-8521

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Prof. Dr. Nahide Şimşir, Balıkesir
Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü

E-posta / E-mail:
nsimsir@balikesir.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:
17 Ekim 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
11 Şubat 2024

Kitap Tanıtma / Book Review

Atıf / Citation:
Nahide Şimşir, "Cumhuriyetin 100. Yılında
Türk Tarihçileri", *Türk Dünyası
Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024):
283-285.



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Tarih disiplini çerçevesinde “uzun dönem” de-
ğerlendirmesi yapmak metodolojik anlamda önem
arz etmektedir. Bu hem disiplinin gelişimi hem de
dönüşümünü sergilediği ve değerlendirdiği için
gelecekteki çalışmalara bir yol haritası sunabilir.
Metodolojinin gelişimine ve “tarihçiliğin tarihi”
çalışmalarına dair referans kaynak olabilir. Prof.
Dr. Tuncer Baykara’nın kendi tanıklıklarından
hareketle kaleme aldığı *Cumhuriyetin 100. Yılında
Türk Tarihçileri* kitabı bu neviden değerlendirile-
bilir.

Prof. Dr. Tuncer Baykara yapmış olduğu çalış-
malar ile Türk tarihine ve tarihçiliğine yön veren
önemli isimlerden biri olmuştur. Prof. Dr. Mü-
bahat S. Kütükoğlu gibi, emekli olduktan sonra
da çalışmalarına devam eden ve bilgi birikim-
leri ile dünya ve Türk Bilimine önemli katkılar
sağlamaları takdire değerdir. Prof. Dr. Bayka-
ra’nın Cumhuriyetimizin 100. Yılında Türk Tarih-
çiliğini değerlendiren çalışmasında “*Cumhuriyetin
50. Yılına katkıda bulundum, acaba 100. Yılında
payım ne olur*” diye düşünürken, *Tanıdıklarım
konusundaki eski yazdıklarım imdadıma yetişti.
Pekâlâ, “Cumhuriyetin 100 Yılında Türk Tarihçi-
leri” diye bir kitap yazıp yayını için çabalardım.*“
sözleri incelediğimiz eserin ortaya çıkış motivas-
yonunu sergilemektedir. Günlü ve hatırat tarih
yazımı açısından önemli kaynak ve tanıklık ola-
rak kabul edilmektedir. Prof. Dr. Baykara yaşamı
boyunca günlük tutan, gördüklerini, seyahatleri-

ni yazan ve fırsat buldukça da yayınlayarak tarih çalışmalarına bu yönden de önemli katkılarda bulunmuştur. Tarihin peşinde olan bir akademisyenin kendi yaşadıklarını da tarihe mal edecek bir emek harcaması son derece önemlidir. Prof. Dr. Baykara bu tanıtımın yazarının üzerinde de derin etki bırakmıştır. Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılı için hazırlanmış olduğu bu çalışmanın, akademik camiada ve konunun ilgilileri üzerinde de bu etkilere sebep olacağını düşünüyorum. Prof. Dr. Baykara çalışmasını kaleme alırken bütün tanıdıklarını değil ama belli bir plan içinde akademik tarihçi ve tarihe katkıda bulunanları ve onlar ile ilgili günlüklerinde tutmuş olduğu kayıtlara göre bildiklerini yazmıştır. Prof. Dr. Baykara'yı tanıyanlar kaleminin ve gözlemlerinin kuvvetinden şüphesiz haberdardırlar. Bu kitap günlük tutmanın tarih için faydasını ortaya koyan önemli örneklerden biridir.

Prof. Dr. Baykara'nın kendi ifadeleri ile kitap şu sırayla kaleme alınmıştır:

"1.Tam tarihçi sayılmasalar da sosyal alanda yeri olan tanıdıklarım da burada olacaktı.2.Kitapta yer alanların hepsi de, söyleyeceklerini söylemiş, bitirmiş ve rahmet-i rahmana kavuşmuş olan bir vesile ile tanıdıklarım olacaktır. 3.Nihayet beş-on kadar da Türk tarihini inceleyen yabancı dostlarımı vefat etmiş olmaları halinde yer alacaktır.4.Kitapta 1923 sonrası faal olan resmi tarihçiler değil, Baykara'nın hocası olan veya ona bir şeyler öğretenler yer alacaktır. Mesela Ahmet Refik değil, ama İsmail Hakkı Uzunçarşılı bulunabilir.

Türk Tarihçiler kümesini üç ana kesime ayırdım:

1.Eğitimi Osmanlı döneminde gerçekleştirip cumhuriyet dönemine intikal edenler: Uzunçarşılı, M. Halil Yinanç, Cavit Baysun gibi. 2.Cumhuriyet sonrası tarihçileri: a. Bir şekilde yurtdışına eğitime gönderilenler: Ö. L. Barkan, Besim Darkot başta, H. Namık Orkun ve sayıları pek çoktur. b.1935'te dil-tarih fakültesinin açılmasıyla yetişenler; bunlar da çoktur. c. Yurtdışında eğitim görüp ülkemize gelenler: Zeki Velidi Togan, A.Inan.4. Ve bunların yetiştikten sonra çalışmaları: Türk Tarih Kurumu, Üniversitelerin Tarih Bölümleri".

Eserin düşünce alt yapısı, plan ve Hocamızın günü gününe tutmuş olduğu notlar eklenince hakikatten Cumhuriyetimizin 100 yılına damgasını vurmuş tarih ve araştırmacıların, akademik ve araştırmacılık yönleri ile eserleri hakkında emsalsiz bilgiler bir araya getirilmiştir. Bir büyük akademisyenin kaleminden akademik yönler dikkate alınarak yapılmış olan değerlendirmeler, sade ve samimi ve oldukça etkileyici olmuştur. Prof. Dr. Baykara kitabı yazarken temel hareket noktasını da şöyle özetlemiştir:

"Bir önemli husus, kimleri kaleme almalıydım ve hepsinden önemlisi sıralama nasıl olacaktı? Acaba dostlarım alınmaz mıydı? Ben niye şundan sonra geldim filan gibi. Bunu bertaraf etmek istedim ve rahmete kavuşanlara öncelik verdim. Ama onlardan da olumsuz özelliklerini (bağnazlık, istismar) yakından bildiklerime elim varmadı.

Burada ben sadece güzelliklerden, iyilerden ve olumlu özelliklerden söz etmek istedim. En sonunda bir olumsuzluk ortak şahsiyeti çıkarmak istedim, başar-

dum mu bilemem. Orada çoklarımız, bizzat ben dahi kendimi ucundan köşesinden bulabilirim. Mümkünse okuyanların kendisi de bildiklerini yazsın da Türk tarihçiliğinin tarihi veya Türk'ün geçmişi aydınlansın. Daha da önemlisi Türk entelektüel veya aydın çevresi daha iyi bilinsin”.

Prof. Dr. Baykara'nın kitabından yapmış olduğum alıntılardan *Cumhuriyetin 100 Yılında Türk Tarihçileri* adlı kitabın, ansiklopedi maddeleri veya bibliyografya kitaplarının kalıplaşmış ve kuru ifadelerle oluşturulmadığı görülmektedir. Eser, Türk Tarihinin duayenlerinden sayılan Prof. Dr. Baykara'nın olabildiğince objektif fakat canlı ve ruhu olan akıcı bir üslupla yazılmıştır. Önsözün son cümlelerinden olan “*Okuyanlar sağ olsun. İstanbul, Zeki Velidi Togan Yurdu, 17.07.2023*” kaydı Prof. Dr. Baykara'nın tevazuunu, hocasına sadakatini ve kronolojik titizliğini gözler önüne sermektedir.

Türk Tarihi hakkında az ya da çok bilgi sahibi olanların bileceği gibi, Türk tarihçileri yetiştikleri yerin Ankara ve İstanbul olması veyahut da hocalarının içinde buldukları akademik çevreleri ile olan bağlantıları ile ön plana çıkmaktadır. Prof. Dr. Baykara da kitabında kendisinin mensup olduğu İstanbul akademik çevresini daha iyi bildiği için yazdıklarında bu hususu dile getirmiştir. Nitekim Türk tarihçileri, “1.İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1889-1976)’dan (s.13) 63. Nejat Diyarbakırlı (1928 -2017)’ya (s.217) kadar kendi gözlemleri ile anlatılmıştır. Ankara'nın bir kısım tarihçileri ise, 64. Mustafa Oral”ın yazdıklarından (s.218 - 224) aktarılmıştır.

Kitabın son kısmında ise Yabancı Dostlarımız başlığı ile Türk Tarihi için hayati öneme haiz çalışmaları olan İrene Melikof-Sayar (1917-8.01.2009), İldiko Eczedy (1938-2004), Masao Mori (1921 -1996), Keit Hopwood (1960?-Aralık 2006), Dimitri Vasiliev (1946-2022) (s.225 -239)’e yer verilmiştir. Prof. Dr. Baykara kitapta belirttiği gibi hem öğrenmeye, hem öğretmeye hem de gerçek anlamda tarihe meraklı ve bilimi her şeyin üstünde tutan meslektaşları ile yerli ve yabancı münasebetlere büyük önem vermiş, öğrencilerine de bunu tavsiye etmiştir. Her bilim dalında olduğu gibi gerçekten araştırmayı ve okumayı sevenler gibi proje ve dolayısıyla ekstra paralar için bu mesleği yapanlar, tarih alanında da bulunmaktadır. Prof. Dr. Baykara bu şekilde davrananlar ile pek barışık olmadığı gibi öğrencilerine de akçalı işleri tavsiye etmemiştir. Prof. Dr. Baykara’ya göre gerçek bilim adamı hasletleri arasında, tarih alanındaki yurt içi ve yurt dışı kongrelere katılmak vardır. Prof. Dr. Baykara halen bunu bizzat devam ettirme çabasıdadır.

Eserden alıntı yapılan kısımlardan anlaşılacağı üzere, Prof. Dr. Baykara ile bir şekilde yolu kesişmiş olan 63 tarih araştırmacısı ve yabancı dostlarının çokluğuna rağmen burada sadece 5 önemli isme yer verilmiştir. Prof. Dr. Baykara'nın yazı yazma sevdası, sadece akademik çalışmalar ile sınırlı değildir. İşte tanıtmış olduğum eser de tarih araştırmalarını yapanlar ile ilgilidir. Prof. Dr. Baykara'nın hatıratlarına ve gözlemlerine dayalı olan bu çalışması Türk tarihçiliği ve metodoloji çalışmaları açısından önemli başvuru kaynaklarından biri olmaya adaydır. Eser genç akademisyen adayları için yol gösterici ve çalışma sahalarına ışık tutan bir mahiyettedir.

Geç Antik Çağ Ön Asya Kaynaklarında Türkler

Zafer SARAC

Orcid Id: 0000-0002-8698-6549

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Zafer Saraç, Fırat Üniversitesi

E-posta / E-mail:
zafersarac@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
18 Aralık 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
11 Şubat 2024

Kitap İnceleme / Book Review

Atf / Citation:
Zafer Saraç, "Geç Antik Çağ Ön Asya Kaynaklarında Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları* 136, Sayı 269, (2024): 287-289.



Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Geç Antik Çağ'da Ön Asya ve havalisinde ortaya çıkan kitabelerde, sikkelerde, Partça, Pehlevice, Süryanice ve Yunanca gibi dillerde yazılmış dini ve edebi metinlerde Türklerle dair izlerin araştırıldığı bu eserde Türk tarihine yeni bir boyut ve perspektif kazandırma düşüncesi hedeflenmiştir. Bu amaçla İran coğrafyası ve çevresinde faaliyet gösteren Türklere dair bilinmezlerin de tespiti amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Turan, Ön Asya, Geç Antik Çağ, Türkler

İran'la Turan'ın kökü mitolojik efsanelere dayanan bir hikayesi vardır. Anlatıya göre efsanevi İran hükümdarı Feridun'un Selm, Tur, İrec adlarında üç oğlu olur. Hâkim olduğu toprakları bu üç evladı arasında paylaştıran Feridun bugünkü Anadolu namıyla anılan Rum diyarını oğlu Selm'e, Ceyhun Nehri'nin doğusunu (Türkistan'ı) oğlu Tur'a, kabaca bugünkü İran topraklarını da oğlu İrec'e verir. Habil ve Kabil efsanesine nazire yaparcasına Tur ve Selm, kıskandıkları kardeşleri İrec'i öldürürler. Böylece yüzyılları bulan büyük İranlılarla Türklerin mücadelesi başlamış olur. Bu mitolojik efsane Tur'un soyundan gelen Türklerin, bir ucu Ön Asya'ya uzanan dünyanın en büyük kıtası Asya'daki hakimiyetini kanıtlar niteliktedir. Üstelik Türklerin geniş hâkimiyeti; destan ve efsane gibi sözlü kültüre yansıyan verilerle de kısıtlı kalmaz. Yazılı birçok metinde Türklerden bahsedilir.

Türklerden söz eden birçok yazılı belge 17. yüzyıl sonrasında başlayan oryantalist çalışmalarla ortaya çıkar. Böylelikle kendisine barbar yakıştırması yapılan bir milletin tarihi, aksini ispat edercesine yeniden

şekillenmeye başlar. Ortaya çıkan her yazılı belge diğer tarihi verilerle birbirini tamamlayacak şekilde Türk tarihinin ana eksenine oturur. Ahmet Altungök de Geç Antik Çağ Ön Asya kaynakları üzerinde çalışarak adı geçen belgeler üzerindeki Türk izlerini sürer.

Altungök, dört bölüm halinde tasarladığı eserinde Geç Antik Çağ Ön Asya kitabelerinde ve sikkelerinde (1. Bölüm), edebi metinlerinde (2. Bölüm), dini metinlerinde (3. Bölüm), Süryanice ve Yunanca metinlerde (4. Bölüm) Türklerle ilgili bilgileri takip ederek, Türk tarihine yeni boyutlar kazandırmayı amaçlar. Aslında bu boyut kazandırma Türklerle İranlıların kadim ilişkisini kanıtlayacak birçok yeni bilgileri de ortaya çıkarır. Yeni malumatlar sadece İran-Turan ilişkisinin bilinmezleriyle de kalmaz. Altungök; Türklerin, geniş göç hareketlerinin ne şekilde sonuçlandığı, anayurtlarının neresi olduğu, yöneticilerinin soyağaçlarının gelişiminin nasıl olduğu, Türklerle ilgili toponomik ve onomastik verilerin ne anlattığı gibi tam manasıyla sonucu bağlanmamış soruların cevabı için de yeni alternatifler sunar.

Eskiçağ kaynaklarının değerlendirilmesi esnasında bazen çözülmesi gereken problemlerin üstüne yeni sorunlar da ortaya çıkabilir. Bir kere mitoloji bütün metinlerin içerisine karışarak gerçekleri zehirler. Böylelikle zuhur eden yeni metinlerde efsane ile gerçek birbirine karışır. Altungök, ilk aşamada ele alınan yazılı belgeyi çağdaşı olan diğer metinlerle karşılaştırır. Görünürde doğruya ulaşmanın en makul yolu budur. İran coğrafyası benzer mitolojik kültürel argümanlarını anlatılarının içerisine katarken, aynı dönemde başka bir bölgede aynı kültürel temayla benzer metinlerin ortaya çıkması zordur. Altungök de bunu fark etmiş olacak ki Süryani ve Roma kaynaklarını, İran kaynaklarını teyit etmek amacıyla kullanır.

Antik Çağ kaynakları üzerinde çalışmanın en önemli güçlüklerinden birisi de günümüzün aksine dillerin tam manasıyla son halini almamış durumda olmasıdır. Bir dilin gelişme basamağında olması, kullanılan kelimelerin gerçek anlamının çözülmesini zorlaştırır. Ayrıca metinlerin farklı dil ve lehçelerle vücuda gelmesi metin üzerindeki bilinmezlerin artmasına neden olur. Bu yüzden dönem dillerinin iyi bilinmesi, metinlerin birbirleriyle karşılaştırılarak iyi bir şekilde kritik edilmesi zarureti doğar. Bu açıdan Altungök, Pehlevice, Partça, Süryanice ve Yunanca metinler üzerinde iyi bir şekilde çalışır.

Metinlerde geçen kelimelerin gerçek anlamı üzerine yapılan tespitlerin, çözümlemelerin ve tahlillerin ufuk açıcı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Tercüme boyutunu aşan bu çaba sayesinde Batılı ve oryantalist bilim adamlarının kendilerince yaptıkları anlamlandırmalara alternatif oluşturan analizler ortaya çıkar ki kelimelerin Türkçe telaffuzu sayesinde metnin Türklükle ilintisi anlaşılır. Aslında Altungök'ün yaptığı tam manasıyla budur. Bir kitabe, sikke ya da dini metin üzerindeki kelimeler bir Batılı açısından İrani gibi durabilir ama olaylara ve döneme vakıf Türk araştırmacısının gözünden bakılırsa tercüme boyut değiştirir. Sadece İran sahası üzerinde çalışan, İrani bakış açısıyla olayları ele alan Batılı araştırmacının Türklükle ilgili verileri dikkate alacağını ve olayları Türklükle bağdaştıracağını düşünmek zordur. Buradan milletlerinin kendi tarihlerini kendilerinin yazması gibi bir sonuç çıkar ki buna istinaden Altungök'ün çabası daha da önem kazanır.

Eserde sunulan metinler ciddi manada transkripsiyon ve transliterasyon çaba-

sının ürünüdür. Her metnin orijinal dildeki karşılığı görseller vasıtasıyla sayfalara yansıtılır. Bu sayede her metnin Latince karşılığı ve tercümesi sunulurken, şeffaf biçimde sayfaya taşınan metinler sayesinde -ihtisas sahipleri düşünülürdüğünde- akılda soru işaretleri kalmaz. Ek olarak yapılan yorumlarla da metin olmadığı kadar berrak hale getirilir. Metinde geçen Türkistan, Türk, Hun, Yabgu, Efrasiyab, Saka, Kara, Turan, Baga, Manas vb. Türklükle ilgili kelimelerin kullanıldığı yerler dikkate alındığında çok ilginç bilgiler ortaya çıkar. Misal Hun, Saka ve Türk gibi kelimelerin metinlerde birbirinin yerine kullanılması, günümüzde adı geçen kavimleri başka milletlere yamamaya çalışanlara cevap olacak niteliktedir.

Eserde birinci elden tarihi kaynakların hedef alınması, kitabın kaynak değerini arttırmaktadır. Ayrıca bilim dünyasının Türklerle ilgili genelde Doğu Türkistan sahasına yoğun bir ilgisinin bulunduğu düşünülürse İran sahasını hedef alan mezkûr çalışmanın ehemmiyeti ortaya çıkar. İran kaynaklarında Tur ve Turan adının geçtiği bilinir ama kitabelerde Türk ve Türkistan gibi bir kavramların kullanıldığını ilk kez eser vasıtasıyla öğrenmek mümkündür. Ayrıca kullanılan yer isimlerinin tarihi coğrafya çalışmalarında yön gösterici olacağını tahmin etmek güç değildir. Şahıs isimlerinden yapılan çıkarımlar da İran sahasında gerçekleşen siyasi olayların kimlerin zamanında gerçekleştiğini netleştirir. Bu açıdan eserin sonradan yapılacak olan çalışmalarda sıkça kullanılacağını düşünmek de abes olmaz.

İsminde Türk geçen ve Türklüğe dair spesifik araştırma sunan eserlerin birçoğunda tarihçi açısından objektif davranmanın zorluğu takdir edilir. Çünkü illaki Türklüğe hizmet düsturuyula hareket edildiğinden bazen Türklük lehine tavır alınması olası ve normaldir. Ele aldığımız eserde ise Türklük vurgusunun yoğun olmasına, Türklüğe hizmet şiarın belirgin olmasına karşın objektifliğe hanel getirecek bir yaklaşımın olmadığını savunmak mümkündür. Zira metinlerde görülen bilgiler net bir biçimde sunulur. Ötekinin nefret söylemine bile müdahale edilmez. Bu yaklaşımın gerçeğin adresini vereceğine şüphe yoktur. Çünkü hissiyatın girdiği yorumlar, bilginin yozlaşmasına neden olur ve bahsedilen millete yarardan ziyade zarar verir.

Sonuçta, Türkler, adım attıkları her coğrafyada isimlerinden söz ettirmesini bilmişlerdir. Farklı kaynaklarda farklı şekillerde tezahür eden isimlerle anılan Türklerle ilintili olayların dökümü üç büyük kıtada at koşturan bir milletin tarihinin yazımının ne kadar zor olduğunu kanıtlamaktadır. Ama Türklere dair tarihi verilerin layıkıyla bilime kazandırılmamasının da başka odakların boş buldukları sahayı kendilerince doldurmasının önünü açmaktadır. Bu yüzden farklı coğrafyalarda ve bölgelerde Türk izlerinin aranması bunlara ilişkin nitelikli çalışmaların yapılması arzu edilmektedir. Hele hele yakın komşumuz ve güçlü bağlarımızın olduğu bir coğrafyayı bilmemek, üzerinde çalışmamak tarifi imkânsız bir hatadır.

Kaynakça

- ALTUNGÖK, Ahmet. *Geç Antik Çağ Ön Asya Kaynaklarında Türkler*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2023.
- YAZICI, Tahsin. "Feridun." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12:396, İstanbul, 1995.